

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ५

जुलाई : २०१०

अंक : १

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुख

: परामर्शनसमिति :

रतिवाल बोरीसागर
वरिष्ठ लेखक

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सહतंत्री :

मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' हर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सभ्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज भोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कृष्केप अथवा A4 साईजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाच्य अक्षरे लपी भोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड के यबरपीओमां कृति भोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ भोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो रॉटाडेवुं कवर भोकलवुं छशे तो अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गणवी. पोस्टकार्ड भोकलवुं छशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsn1.net

फोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक ई. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : प्रफुल्ल रावल (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	લેખિકાસત્ર : વધુ સાર્થક આયોજનોની દિશા ઊઘડી • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	સ્વગત સર્વોક્તિ • હરિકૃષ્ણ પાઠક 7, નિયતિ • પ્રા. મુકુંદ દે. ભટ્ટ 7, મરીઝ • હરીશ મીનાશ્રુ 8, તાર જોડાઈ ગયો છે • નીતિન વડગામા 9, નીકળું છું... • હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 10, રહું છે • હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 10, સતત આ જીવવાનું • હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 10, દીવો પેટાવ મા • ભરત જોશી 'પાર્થ મહાબાહુ' 11, નામ એનું... • હનીફ સાહિલ 11, ગઝલ • તૃષિત પારેખ 11, અમે - તમે • મનોહર ત્રિવેદી 12, છોકરાવે કાંઠે જઈ પૂછ્યું • મનોહર ત્રિવેદી 12, ગિયો ગિયો તિ ગિયો • મનોહર ત્રિવેદી 13, મિલનસંહિતા • જગદીપ ઉપાધ્યાય 13
વાર્તા	દર્પણ-બિમ્બ • મધુસૂદન ઢાંકી 14, કદરદાન • ઊજમશી પરમાર 17
નિબંધ	“કોશ કૂવો ને કોશિયો” • અરવિંદ ટાંક 22
વિનોદ	બાપુ ધ ‘સેકન્ડ’ • નિરંજન ત્રિવેદી 29
શતાબ્દીવંદના	કવિવર ઊ.જો.નું પ્રભાવક ગીત : લૂ જરી તું - લાભશંકર ઠાકર 32, ‘છિન્નાભિન્ન છું’ - ઉમાશંકરની કવિતાના નવા પ્રસ્થાનનું પહેલું પદ • ચંદ્રકાન્ત શેઠ 35, કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી : થોડીક અંતરંગ વાતો... • મણિલાલ હ. પટેલ 40
વિદેશી સાહિત્ય	પાક-શાયરોનું પાક કવિકર્મ • મીરાં ભટ્ટ 44
અભ્યાસ	નવલકથા - રોમાંચક ઇતિહાસના ધોધ નીચે • રમણ સોની 47
સ્મરણ	સરદાર જયંતી : એક સ્મરણ • રાજેશ મેકવાન 61
શ્રદ્ધાંજલિ	પ્રયોગાત્મક ટૂંકીવાર્તાના સર્જક ઘનશ્યામ દેસાઈની ચિરવિદાય • પ્રફુલ્લ રાવલ 65, સમર્થ સમકાલીન કવિ-વિવેચક : નીતિન મહેતા • મણિલાલ હ. પટેલ 68
અહેવાલ	સામાજિક સદ્ભાવના આપણી સહિયારી જવાબદારી છે - સદ્ભાવના પર્વ-૨ ઊજવાયું • ડંકેશ ઓઝા 72
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	રાષ્ટ્રભાવનાનું ઘડતર અને રચનાત્મક કાર્ય • ડૉ. અરુણ કક્કડ 65
પત્રસેતુ	હરેશ ધોળકિયા 77
સૂચિ	સાહિત્યિક પત્રકારત્વ વિષયના ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાપ્ય સંદર્ભ ગ્રંથો-લેખો • ડૉ. કિશોર વ્યાસ 78
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 85
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 87
આ અંકના લેખકો	89
આવરણ	શિવાની પટેલ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

લેખિકાસત્ર : વધુ સાર્થક આયોજનોની દિશા ઊઘડી

‘લેખિકાસત્ર ??’ ‘લેખિકાસત્ર’ આગવું અને વિશિષ્ટ. સુરતમાં તે યોજાયું. ગયા મે મહિનાની તા. સોળમી અને સત્તરમી. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે’ તેનું આયોજન કર્યું અને ‘અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ’ની બૃહદ્ શાખા તથા તેના નેજા હેઠળ ચાલતા ‘વાચકમંચ’નો તેને પૂર્ણ, સક્રિય સહકાર પ્રાપ્ત થયો. છેલ્લા ત્રણેક મહિનામાં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા સુરતમાં યોજાયેલો આ બીજો સાહિત્યિક કાર્યક્રમ હતો. આ અગાઉ ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ના સહકારથી સુરતમાં ‘નવલકથાસત્ર’ યોજાયું હતું. આ વર્ષે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ‘સાહિત્ય પરિષદ’ના ઉપક્રમે વધુ ત્રણેક સાહિત્યવિષયક કાર્યક્રમો યોજવાની અમારી ભાવના છે. એ દ્વારા સાહિત્યની આબોહવાનો પ્રસાર એ જ આશય હોય.

પરિષદના ઉપક્રમે ‘લેખિકાસત્ર’ જેવાં ઝાઝાં આયોજનો આ પહેલાં કદાચ નહિ થયાં હોય. સુરતમાં તો તે પહેલું જ હતું. છૂટંછવાયાં લેખિકા-સંમેલનો થતાં રહે છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાં વલસાડમાં એક એવું સંમેલન યોજાયું હતું પણ જેમાં કચ્છથી મુંબઈ સુધીનાં પચાસેક જેટલાં લેખિકાઓ-કવયિત્રીઓ હાજર રહ્યાં હોય તેવું સંભવતઃ આ પહેલું સત્ર હતું. વસ્તુતઃ આ ‘લેખિકાસત્ર’ યોજાયું અને સાકાર થયું ત્યારે જ તેના ખરા મહિમાનો ઘણાંને ખ્યાલ આવ્યો હશે. હું તો મૂલતઃ ઉમળકાનો માણસ. ઔપચારિકતાઓ, વિધિવિધાન કે યમનિયમોની મને ઝાઝી ગતાગમ નથી, તે હું કબૂલું છું, પણ મારો ઉમળકો સાહિત્યપદાર્થકેન્દ્રી જ છે, તે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. મેં તો ‘લેખિકાસત્ર’ની ઉદ્ઘાટનબેઠકમાં જ મારા વક્તવ્ય દરમિયાન કહી દીધું કે ભવિષ્યમાં ક્યારેક ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નું એક આખું અધિવેશન લેખિકાઓને જ સમર્પિત કેમ ન કરી શકાય ? એમાં ‘પરિષદ’-પ્રમુખ, વિભાગીય અધ્યક્ષાઓ, વક્તાઓ - સર્વત્ર લેખિકાઓ જ બિરાજમાન હોય. મારા આ સૂચનને સત્રમાં ઉપસ્થિત લેખિકાઓએ ઉમળકાભેર વધાવી લીધું, તે બતાવે છે કે આવા ઉપક્રમો પરત્વે તેઓનો ઉત્સાહ અને ઉત્સુકતા કેવાં પ્રબળ છે. તદુપરાંત પરિષદના મહામંત્રી રાજેન્દ્ર પટેલે એવો પણ વિચાર વ્યક્ત કર્યો કે પરિષદના ઉપક્રમે લેખિકાસત્ર જેવું આયોજન વર્ષમાં એક વાર તો થવું જ જોઈએ. આ બધું સૂચવે છે કે એક કરવા જેવા કામનો પ્રારંભ તો થયો છે અને તે સુરતમાં.

એકંદરે ઘણાં સાહિત્યધર્મીઓની એવી માન્યતા અને લાગણી છે કે ગુજરાતમાં લેખકોના અનુપાતમાં લેખિકાઓની સંખ્યા હજી ઘણી ઓછી છે. લેખિકાસત્રનાં અધ્યક્ષા અને સુવિખ્યાત વાર્તાલેખિકા ડૉ. હિમાંશી શેલતે તેમના અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં આ હકીકતનો પડઘો પાડ્યો. આમેય ‘લેખિકાસત્ર’માં હિમાંશીબહેનનાં બધાં વક્તવ્યો સમુચિત રીતે ધારદાર અને મુદ્દાસરનાં હતાં. તેમણે એક વેધક દષ્ટાંત આપતાં કહ્યું કે મહેન્દ્ર મેઘાણી જેવા ઉત્તમ અને સમર્થ વાચક-ભાવક-સંપાદક દ્વારા સંપાદિત અને પ્રકાશિત થયેલા ‘મારી વાચનયાત્રા’ના દળદાર ગ્રંથોમાં લેખકોના લેખોની સંખ્યા ત્રણસોથી વધુ છે, જ્યારે લેખિકાઓના લેખોની સંખ્યા માત્ર નવેક જેટલી જ છે. જો મહેન્દ્રભાઈના સંપાદનમાં પણ

આ સ્થિતિ હોય તો લેખિકાઓને સંદર્ભે અન્યત્ર શી દશા હશે એ કલ્પી શકાય. સ્ત્રીઓ લેખન પ્રતિ કેમ ઓછી વળે છે અને જેઓ લખે છે તેઓમાં પણ લેખન-સાતત્ય કેમ જળવાતું નથી, તેની મીમાંસા કરવાની સાથે તેમણે સ્ત્રીઓની બીજી સર્જનાત્મક ક્ષમતાઓનો પણ સરસ ઉલ્લેખ કર્યો.

આ લેખિકાસત્રમાં પુરુષલેખકો દ્વારા તેઓની કૃતિઓમાં થતું નારી-નિરૂપણ, લેખિકાઓની રચનામાં સ્ત્રીજીવનનું આલેખન; નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ અને કવિતાક્ષેત્રે ગુજરાતી લેખિકાઓના યોગદાન વિષે ભિન્ન ભિન્ન બેઠકો યોજાઈ. રાત્રે કવયિત્રીસંમેલન પણ યોજાયું. બધીયે બેઠકોમાં પુરુષ વક્તાઓ તો બે-ત્રણ જ હતા. બાકીનો સમગ્ર દોર બહેનોએ સંભાળ્યો. આ એક મોટી લાક્ષણિકતા હતી. ‘અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ’ બૃહદ્ શાખાનાં અધિષ્ઠાત્રી અને સુરતનાં માતૃમૂર્તિ સમાન નેવુંવર્ષીયા ધ્રુવતાબહેન પારેખ સત્રમાં અથેતિ હાજર રહ્યાં તે પણ વિશેષ ઉલ્લેખનીય ઘટના હતી.

‘લેખિકાસત્ર’ની બધી જ બેઠકો સાંગોપાંગ સફળ અને સાર્થક રહી એમ કહેવું યોગ્ય નહીં લેખાય. મંચ પરની બેઠકોમાં થોડીક અધૂરપો અને કયાશ વર્તાઈ. કેટલીક અપેક્ષાપૂર્તિ પણ ન થઈ. પરંતુ તે સ્વાભાવિક લેખાવું જોઈએ. કારણ કે આ પ્રકારનો આ પ્રાયઃ પ્રથમ પ્રયોગ અને તજજન્ય અનુભવ હતા. આ સત્રને સ્પ્રિંગબોર્ડ સમાન લેખવામાં ઘણું ઔચિત્ય છે. આ સત્રમાંથી મળેલા અનુભવોને આધારે બીજું વધારે સાર્થક અને સુસ્થિત આયોજન થઈ શકે અને અહીં જે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો, દિશા મળી તેને આધારે કહી શકાય કે તેવું આયોજન થશે પણ ખરું. આમ છતાં આ સત્રમાં કેટલાંક વક્તવ્યો અત્યંત નોંધપાત્ર રહ્યાં. તેમાં કવિતાની બેઠકનાં અધ્યક્ષા ઉષા ઉપાધ્યાય અને નવલકથાની બેઠકનાં અધ્યક્ષા બિંદુબહેન ભટ્ટનો સવિશેષ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

લેખિકાઓ-કવયિત્રીઓની કેફિયતોનો કંઈક અતિરેક અને પ્રસ્તાર પણ થયો. પરંતુ નવલકથાની બેઠકમાં લોકપ્રિય નવલકથા-લેખિકા કાજલ ઓઝા-વૈદ્યની કેફિયત ખાસ નોંધ માગી લે છે. કાજલબહેન આજનાં ઘણાં લોકપ્રિય નવલકથા-લેખિકા છે. તેમણે જ કહ્યું તે પ્રમાણે તેમની નવલકથાઓ બહોળા વાચકસમુદાય સુધી પહોંચી છે અને તેની ઘણી પ્રતો વેચાતી રહે છે. તેમણે આ પુસ્તક-પ્રસારમાં માર્કેટિંગનો પણ મહિમા કર્યો. એક વાત નિઃસંદેહ છે કે કાજલ ઓઝા-વૈદ્ય ગુજરાતી ભાષાનાં કદાચ પહેલાં ‘લોકપ્રિય’ નવલકથા-લેખિકા છે. લોકપ્રિય નવલકથાકારોની આપણે ત્યાં કશી નવાઈ નથી. વિહ્વલ પંડ્યા, સારંગ બારોટ, હરકિશન મહેતા, અશ્વિની ભટ્ટ, પ્રિયકાંત પરીખ, રજનીકુમાર પંડ્યા વગેરે કેટલાંક નામો આ સંદર્ભે ગણાવી શકાય. પરંતુ ‘લોકપ્રિય’ નવલકથા-લેખિકાની પ્રથમ મુદ્રા સંભવતઃ કાજલબહેનને પ્રાપ્ત થઈ છે. આ એક નવીન નોંધનીય ગતિવિધિ છે. જોકે નવલકથાની લોકપ્રિયતા અને તેના માર્કેટિંગનો કાજલબહેને જે મહિમા કર્યો તેનો પ્રતિભાવ હિમાંશીબહેન શેલત તેમના સમાપન-વક્તવ્યમાં આપણે જ એવી અપેક્ષા હતી. અને તે ફળી પણ ખરી. હિમાંશીબહેને કહ્યું કે લોકપ્રિયતા, માર્કેટિંગ એ બધું બરાબર છે, પણ સાચા સર્જકની અપેક્ષા અને સાધના તો સર્જનમાં ઉત્કૃષ્ટતાની જ હોય. એમના આ મંતવ્ય સાથે કયો સાચો સાહિત્યસર્જક અસંમત થશે ? હિમાંશીબહેને હવે આવાં સત્રોમાં કેફિયતોમાંથી બહાર નીકળી જવાની અને આગળ વધવાની આવશ્યકતા પર યોગ્ય રીતે જ ભાર મૂક્યો. મારું

સૂચન એવું રહ્યું છે કે ભવિષ્યે કવિતાઓની જેમ થોડીક ગદ્યકૃતિઓનું પણ પઠન આવાં સત્રોમાં થાય તે ઇચ્છનીય છે, કારણ કે છેવટે તો ભાવકને લેખક કે લેખિકાની કેફિયત કે મથામણ કરતાં તેની કૃતિઓના આસ્વાદની જ વિશેષ અપેક્ષા રહે.

આ ‘લેખિકાસત્રે’ ગુજરાતી લેખિકાઓ, કવયિત્રીઓમાં નવી આશા અને ઉત્સાહનો સંચાર કર્યો છે, તેવી મારી પ્રતીતિ છે. ‘સાહિત્યક્ષેત્રે’ અમે સાવ ઉપેક્ષિત કે સેકન્ડ ક્લાસ સિટિઝન જેવાં નથી’ એવો આત્મવિશ્વાસ બહેનોમાં પ્રગટ થયો હોય તો તે પર્યાપ્ત લેખાવું જોઈએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે લેખિકાઓ લેખકો અને ભાવકો પાસે કૃપાદષ્ટિ માગતી નથી. તેઓને ‘કૃપાગુણથી ઉત્તીર્ણ’ના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પણ નથી. નારીમુક્તિવાદ આ સત્રમાં પ્રારંભે સહેજ ડોકાયો અને સત્રઅધ્યક્ષાની ટકોર પછી તે લુપ્ત થયો જે ઇષ્ટ હતું. છતાં નારીવાદના દષ્ટિબિંદુથી લખતી લેખિકાઓ અને કવયિત્રીઓની નોંધ સત્રમાં લેવાઈ જ. થોડીક તેવી કાવ્યરચનાઓ પણ રજૂ થઈ. જેમ આજની સ્ત્રી માનવવ્યક્તિ તરીકેનો પોતાનો સ્વીકાર વાંછે છે તેમ લેખિકાઓ અને કવયિત્રીઓ પણ જાતિનિરપેક્ષભાવે એક સાહિત્યસર્જક તરીકેનો પોતાનો સ્વીકાર ઇચ્છતી હોય તો તે યોગ્ય જ છે.

તા. ૧૨-૬-૨૦૧૦

ભગવતીકુમાર શર્મા

આશા

પ્રભાતે મંદ પ્રસ્પંદે પૃથ્વીનું પોપચું ખૂલે,
નવેલાં તેજનાં દર્શો ઘડી આનંદમાં ઝૂલે.

વિભાવરી નીંદરમાં વિતાવી

પ્રભાતનાં મંગલ સ્વપ્ન સેવતાં;

કોલાહલે, કિંતુ, દિને નિહાળી

મીઠાં બધાં એ ઉરસ્વપ્નની ચિતા !

સન્ધ્યાનાં શાન્ત અંધારે પૃથ્વીનું પોપચું ઢળે,

ભાવિનાં નવલાં સ્વપ્ને ફરી એકાન્તમાં સરે.

[‘સમગ્ર કવિતા’]

– ઉમાશંકર જોશી

સ્વગત સર્વોક્તિ | હરિકૃષ્ણ પાઠક

(મંદાકાન્તા સોનેટ)

માન્યો સૌએ ગહન-ગભીરો, છીછરો કાં વહું છું ?
શ્રદ્ધા - જેની મુજ પર - પડી સાવ ભોંટી લહું છું.
વાતે વાતે વળ બદલતો, છેતરું જાત પહેલાં -
જેથી હેયું લવ ન થડકે અન્યને છેલ દેતાં.
ટૂંકા સ્વાર્થે નિજ, અવરની હાણ છાની કરું છું,
દાવા પાછો પ્રબળ કરતો : શ્રેય સૌનું ચહું છું.
પામ્યો ઊંચાં પદ અવનવાં ને રળ્યો કંઈ પ્રતિષ્ઠા
ખેલ્યું ભેદી છળ, ધરી દીધી હોડમાં સર્વ નિષ્ઠા.
ભોગે-જોગે પણ પનારું પડ્યું જેમને તે
વાળી લેતાં મન : વરદ કેવો ફળ્યો વક રીતે !
સારી-ખોટી સમજણ ધરીને કશો બાખડ્યો છું;
આજે પાછો અચરજ કરું - શો મને સાંપડ્યો છું !
માઠું લાગ્યું કદીક પણ ? - તો ચીંતવો સ્વસ્થ ચિતે,
નિભાંતિનું સુખ રળવિધું લો, નજીવા નિમિત્તે...

નિયતિ | પ્રા. મુકુંદ દે. ભટ્ટ

નીકળવું હતું આમ અને તેમ નીકળ્યા !
ધાર્યા'તા જે આધાર નિરાધાર નીકળ્યા.
મળવાનાં હતાં રાજ ને મળવાના હતા પાટ,
ત્યાં મળ્યાં વલ્કલ ને વનવાસ નીકળ્યા.
સંધાય માંડ સાત ત્યાં તૂટી જાય તેર,
માન્યા'તા જે હમદમ તે જલ્લાદ નીકળ્યા.
ધપે છે કારવાં બસ ખાનાબદોશની જેમ,
થાક્યા ચરણની શોધમાં વિસામા ન નીકળ્યા.
વિશ્વાસે ડૂબ્યાં વ્હાણની વ્યથા ભંડારવી રહી,
માલમ પર માંડી'તી આશ તે છળનાર નીકળ્યા.

આ સતત અવગણના એની મ્હેરબાની છે, મરીઝ
સાવ ભીની આંખ ને ભીતર વિરાની છે, મરીઝ
ખુદ ખુદાની આપણા જેવી કહાની છે, મરીઝ
મુખવટો છે ને ઉપરથી આ બુકાની છે, મરીઝ.
દર્દની બાબત બહુ મિથ્યાભિમાની છે, મરીઝ
ઔષધિ યે કરગરે, કારણ ? - સ્વમાની છે મરીઝ.
આપણી યે પંખી જેવી ખાનદાની છે, મરીઝ
માટીનો મનખો ને મન તો આસમાની છે, મરીઝ.
છો ને કાયમ કાફિયે રમઝટ રવાની છે, મરીઝ
સ્થિરતા સાધે રદીફે તે જ જ્ઞાની છે, મરીઝ.
એક ક્ષણની માનતા તો મૈંય માની છે, મરીઝ
જ્યાં મરણની ટોચ ઉપર જિન્દગાની છે, મરીઝ.
આપણે કરતા રહ્યા તૌબા ને એ ભરતો રહ્યો
તે જ છે રહેમત વળી અનહદ તૂકાની છે, મરીઝ.
મેં તને જોઈને લડખડવાનો લય શીખી લીધો
બાકી આ બંદાને ક્યાં આદત નશાની છે, મરીઝ.
ના, નથી ઓછી મદિરા કે ન ગળતું જામ છે
પણ હકીકતમાં તરસની બેઈમાની છે, મરીઝ.
જામમાં છે બે'ક પરપોટા વળી ઝીણી તરડ
કે હવે તો માન, દુનિયા સાવ ફાની છે, મરીઝ.
સાવ ખાલી ગ્લાસમાંથી ચુસ્કીઓ ભરતો રહે
રિન્દની આ રિક્તતા કેવી રૂહાની છે, મરીઝ.
અન્યની મોજૂદગી તો છે જ ક્યાં નવખંડમાં
તે છતાં ખંડિત અરીસે ભીડ શાની છે, મરીઝ.
આપણે જાયક ને એની બાંધી મૂઠી લાખની
રાખ ધરપત : એ સખી દાતાર દાની છે, મરીઝ.
જો, હૃદય ઊછળે કે આ તો એની અંધાણી જ છે
પાંખડી પર કોકના નખની નિશાની છે, મરીઝ.

તુંજ તો અલ્લાહના નામે ઉલા મિસરો અને
શબ્દના સોગંદ, મારું નામ સાની છે, મરીઝ.
તાળીઓના ગડગડાટે ભરસભામાં તું સદા
જે કથા કહેતો રહ્યો તે સાવ છાની છે, મરીઝ.
રાખજો ઝીણો ભરોસો આ ગઝલની વાત પર
સાવ મૂંગી એક કન્યાની જુબાની છે, મરીઝ.
આ ગઝલ મારી અને મક્તામાં તું, ક્યા બાત હૈ
સૌ કહે છે આ તો તારી માનહાનિ છે, મરીઝ.

પુણ્યસ્મરણ : મરીઝ

તાર જોડાઈ ગયો છે | નીતિન વડગામા

જૂજવા આકાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
સાવ નિરાકાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
બંધ આંખે પણ જગત આખુંય કેવું ઝળહળે છે !
જાગતા અંધાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
દોડતી આવી રહી છે મ્હેકતી ભીનાશ સામે,
ગુંજતા મલ્હાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
ભૂંસવા ચાહે અહીં એ ખુદ બધાં ભૂંસાઈ જાશે,
જીવતા આધાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
રોમરોમે સામટી ઊગે સભરતા આપમેળે,
સ્હેજ અપરંપાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
સાંપડવું છે આજ ભગવા રંગનું સાચું પગેરું,
તત્ત્વના આ તાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.
આથમ્યા સઘળા ઉધામા, ઓસરી અંતે ઉપાધિ,
સાબદી સરકાર સાથે તાર જોડાઈ ગયો છે.

નીકળું છું... | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

શોધવા જ્યારે તને હું નીકળું છું,
ક્યાંક તારામાં જ ઊભેલો માનું છું.
હોય છે ક્યાં કોઈ પોતાનું છતાં પણ,
બાચકા ભરવા હવામાં નીકળું છું.
માનવાથી તો મટી જાશે નહીં કે,
હુંય પણ ક્યાં માનતો કે ફળફળું છું.
કાંકરા ખખડી રહ્યા છે હાંડલીમાં,
મન ખલીફાનું મળ્યું છે સાંભળું છું.
હોઈ છું સિદ્ધાર્થ હું વ્હેલી સવારે,
હર્ષ ઘૈને સાંજના પાછો વળું છું.

રહું છે | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

બધે અજવાળું ફેલાઈ રહું છે,
કે અંધારું જ અમળાઈ રહું છે ?
હતું આકાશના જેવું ઉઘાડું,
હવે ભળતું જ ચર્ચાઈ રહું છે.
અજબની સ્વસ્થતા આવી રહી છે,
કશું ઊંડે ધકેલાઈ રહું છે.
મળ્યું ખાલીપણું પણ પૂર જેવું,
બધે ધસમસતું વિટળાઈ રહું છે.
બધું જડમૂળથી છૂટી ગયું તો,
હશે એ શું ? જે ખેંચાઈ રહું છે.
પવનની જેમ નીકળવું સરળ ક્યાં ?
શરીર આખું ઉઝરડાઈ રહું છે.

સતત આ જીવવાનું | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

એકલા ચૂપચાપ ઘૂંટાઈ સતત આ જીવવાનું,
ને બધા જોયા કરે જાણે રમત આ જીવવાનું.
રીત કઈ ખોટી અને સાચી કઈ, ના થાય નક્કી,
રોજ શિખવાડે નવેસરથી જગત આ જીવવાનું.
શોખચલ્લી એક ભીતર ખૂબ રંજાડ્યા કરે છે,
મન સતત તોડી રહું છે મનઘડત આ જીવવાનું.
બેઉ ઘોડા પર સવારી એકસાથે થાય ક્યાંથી ?
થઈ ગયું છે બહાર-ભીતરની લડત આ જીવવાનું.
રોજ દઈ પહેલો પરીક્ષા ને પછીથી પાઠ શીખું,
સ્કૂલથી અવળું મળ્યું છે હરવખત આ જીવવાનું.
લઈ જશે કાયમ ગુલામીની હટે આ સઘળા સંબંધો,
કોઈ જે ઈચ્છા કરે એવું તરત આ જીવવાનું.

દીવો પેટાવ મા | ભરત જોશી 'પાર્થ મહાબાહુ'

ગોખલામાં દીવો પેટાવ મા...
પાતાળે ધરબેલી તરસ્યુંને વીરડામાં પાછી બોલાવ મા...
ખાલીખમ્ છાતીમાં શ્વાસોની આભારી ભરતી
લોહીમાં પાવળુંક ડમરીઓ ચડતી-ઓસરતી.
ફૂલફૂલ શણગારી હિંડોળા બાવળની ડાળે બંધાવ મા...
ગોખલામાં દીવો પેટાવ મા...
કદરૂપા અંધારાં કીકીની વચ્ચોવચ ઊગે
પોપચાંની માલીપા કાળમીઠ પડછાયા પૂગે.
સમણાંનું કીડિયારું પૂરવા તું એકલ ઉજાગરા કરાવ મા...
ગોખલામાં દીવો પેટાવ મા...

નામ એનું... | હનીફ સાહિલ

નામ એનું ઘડીકભર લીધું
જામ જાણે કે તરબતર લીધું.
શોધ એની નગર નગર કીધી
નામ એનું ડગર ડગર લીધું.
એ સભામાંથી ઊઠી ચાલ્યા ને
આ રઝળવાનું દરબદર લીધું.
હું અનિમેષ તાકતો જ રહ્યો
ધ્યાન એણે ઈધરઉધર લીધું.
આવવા માટે થઈ જશે મજબૂર
મેં વચન પણ અટલ અફર લીધું.
અન્ય કોઈ મને જગા ન મળી
સજદો કરવા મેં એનું દર લીધું.
કોણ રહે છે હનીફ તારું અહીં
આ નગરમાં તેં કેમ ઘર લીધું.

ગઝલ | તૃપિત પારેખ

વાયુ યે છવઈ ગયો,
હુંય થડ થઈ ગયો.
શ્વાસ રંગમાં ઢળ્યા,
લીલોછમ થઈ ગયો.
ડાળ પર ટહુકો મૃદુ,
આજ કૂંપળ થઈ ગયો.
મૂઠ ઉપદેશક થયો,
પ્રશ્ન કઈ પૂછઈ ગયો.
મૂળમાં ગયા પછી
મૂળમાં સમઈ ગયો.
ને પછી ગૂમી ઊઠ્યો,
એ ખુદીને પી ગયો.
એ જ પવન, એ જ જળ,
એ જ વૃક્ષ થઈ ગયો.
પ્રીત લઈને પોતાની
એ જ પાવો થઈ ગયો.
મેઘ શો ઝળુંબી એ
'તૃપિત' ભીંજવી ગયો.

અમે - તમે | મનોહર ત્રિવેદી

જનમજૂઠડા અમે, સાધુડા, તમે જ મોતી સાચાં રે
સૂરજનાં અજવાળાંઓ પણ પડે તમસને ટાંચાં રે.
પડછાયામાં અમે રહ્યા
ને થયા તેજથી આઘા
ઉતાર્યા ફેંક્યા ને બદલ્યા
નવા નવા કેં વાઘા
તમે ગેરુઓ રંગ ચૂત્યો જ્યાં બીજા સરવે કાચા રે.
પાય તમારા અટકે ત્યાં-ત્યાં
કેંક ઊઘડે દ્વાર
હાથ અડે તો થાય ધૂળમાં
કૂંપળનો સંચાર
ગળતી રાતે તંબુરને અમથી ના ફૂટે વાચા રે.
હળ્યામળ્યા ને હેત વ્હંચતા,
મળે કોઈ જો સામું
વગર નોંતરે ગયા વ્યથાનું
પૂછીને સરનામું
તમે ઘરેઘર હતા ને અમને રોકે ખૂણાખાંચા રે
જનમજૂઠડા અમે, સાધુડા, તમે જ મોતી સાચા રે

છોકરાવે કાંઠે જઈ પૂછ્યું | મનોહર ત્રિવેદી

છોકરાવે કાંઠે જઈ પૂછ્યું કે નદીબાઈ, આમ તમે કેણીપા હાલ્યાં ?
ડુંગરેથી કોતરેથી દોટ એવી મેલી કે કોઈથી ઝલાવ નહીં ઝાલ્યાં.
શેઠે જુઓને, એકબીજાંને ખેતર સૌ
પૂછે છે પામી નવાઈ :
એવો તે કેવો આ નેડો લાગ્યો કે
એણે તરછોડી લીલી વનરાઈ ?
છાકટાં થયાં છો તમે પાણીને જોઈ, અરે, આટલાં શું ફૂલ્યાં ને ફાલ્યાં ?
કો'કે તો એમ કહ્યું : આઘેના દરિયાની
પાછળ છો ગળાડૂબ પ્રેમમાં
એણે તો નદીબાઈ, કેંકને ફસાવ્યા છે
રહેજો ના નાહકના વહેમમાં
નદીએ કીધું કે, અલ્યા, મૂછ જરી ફૂટવા થો, કોઈથી વળશો ના વાળ્યા
છોકરાવે કાંઠે જઈ પૂછ્યું કે નદીબાઈ, આમ તમે કેણીપા હાલ્યાં ?

ગિયો ગિયો તિ ગિયો | મનોહર ત્રિવેદી

ગિયો ગિયો તિ ગિયો હાથથી એક છોકરો ગિયો
જિયો જિયો મેં કહ્યું હાલથી : માટી થઈને જિયો.

ફાટ્યાતૂટ્યા સગપણમાં ઘર નિત્ય થીંગડાં મૂકે
ઓળંગી ચાલ્યા ઉંબર તો કશું ન ફૂલેવું ચૂકે :
નાનકડું ટીપું આ ક્યાંથી દરિયો આવો થિયો ?

ઘરની નહીં, આખા પંથકની ટૂંકી પડતી હદ
હવે મૂછને દોરે માપે દુનિયાભરનું કદ
રિયો રિયો ના આજ હવે તિ પોતામાં ના રિયો.

ક્રિયા શુકનમાં અડી ગૈ હશે પર્તગિયાની પાંખ
ક્રિની છોળમાં ઝબકોળાઈ હશે બે કોરી આંખ
સુજાણ હો તો કહો કે ઈણે રસ ચાખ્યો તિ ક્રિયો ?
ગિયો ગિયો તિ ગિયો હાથથી એક છોકરો ગિયો

મિલનસંહિતા | જગદીપ ઉપાધ્યાય

પ્યાસ જાગતી પ્યાસ, લોહીમાં પ્રજળે ભીની આગ, ટેરવાં ચીરી ઊગે
ઘાસ, ઘાસને પવન અડે ને ઊઠતા લીલા સનકારે બે જીવ મળ્યા,
બાગ વચાળે છોડ છોડવે ફૂદતાં ઊડતાં પર્તગિયાની પાંખ શૂળમાં જોઈ
ત'ફડતી ડાળ ડાળીએ મૂક જનમતા ચિત્કારે બે જીવ મળ્યા.

ચૂર વાયરા વાય, ઊઠતાં વાસંતી તોફાન ઉરમાં; ખીલી છે વનરાઈ
પ્રીતની કેસૂડે ચિત્કાર નીખર્યા રંગ કર્સુંબલ કેસરિયાળા,
ક્યાંક ટહુકા છલકે, છલકે ક્યાંક વ્યથાઓ, પીંખે વિઠ્ઠળતાઓ; છાતી
ભીંસાતી ફૂલોથી, આવે અમથાં અમથાં આંસુડાં, આંસુડાં કેવાં ? ફાગણિયાળાં !
દેરું, પૂજા, દેવ બધુંયે પ્રેમ; કપૂરી ઊડે શ્વાસમાં શ્વાસ, ઝાલરી વાગે
રોમે રણઝણ... રણઝણ... મનમંદિરના પગથારે બે જીવ મળ્યા.

આગળ જીવ ઘડીભર, આંખો થાય ઘડીભર આગળ; હાંફે અધ્ધર શ્વાસે
કેડો; એવો કાયામાં તલસાટ મિલનનો ઊછળે કે ના પાટ વોંકળા નડતા,
વાગે પગમાં શૂળ, ગોખરું, છાલ, સાંઠીકાં; ખૂંચે કાંકરા; ઠેબે ચડતા પથરા
કંઈ અણિયાળાં ને ચરણોમાં પડતાં છાલાં; સૂકા હોઠ છતાંયે હસતા,
રઝળ્યા વગડે ભૂખ્યા તરસ્યા; માપ્યા પગલે સીમ ડુંગરા; સળગ્યા
ઊભે ચાસ, છતાંયે મન મૂકીને માટી કણના સથવારે બે જીવ મળ્યા.

વાર્તા

દર્પણ-બિમ્બ (મનોવૈજ્ઞાનિક કાલ્પનિકા) | મધુસૂદન ઢાંકી

મને યાદ છે ત્યાં સુધી મને ૧૪મું પૂરું થઈ ૧૫મું વરસ બેઠું હતું. હાઈસ્કૂલમાં એ સમયની ગણના મુજબ હું પાંચમા ધોરણમાં દાખલ થઈ ગયેલો, ૧૯૪૧ની સાલ. એ કાળે આકર્ષક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં તો જ્ઞાતિમાં સગાંવહાલાં તેમજ ક્વચિત્ મિત્રોનાં લગ્ન માણવાં એ મોટી અને ખાસ પ્રવૃત્તિ હતી. એવા એક પ્રસંગે હું બનીઠનીને વરઘોડામાં ગયેલો. વરઘોડો ન્યાતની વંડીએ ઊતરેલો, જ્યાં લગ્નવિધિ થનાર હતી. રાબેતા મુજબ ત્યાં કમાનયુક્ત મુખ્ય ખંડ અને સાથે જોડેલ વીથિકા તે વખતની પ્રથા મુજબ અંદરથી શણગારેલાં હતાં. સજાવટમાં વીજળીનાં હાંડી ઝુમ્મરો ઉપરાંત દીવાલો પર મોટી આરસીઓ લગાવેલ અને તેના પર શિલ્ડ અને કોસ કરેલ વાવટાઓ ગોઠવેલ હતાં. કન્યાપક્ષ તરફથી જાનેયા તેમજ સ્વપક્ષને અપાતી માયરાની સુવિખ્યાત મસાલેદાર ચાના બે-ત્રણ કપ પી, વરપક્ષ તરફથી વહેંચાતા પાનનાં, ઠાંસીઠાંસીને મસાલો ભરેલ પિરામિડ ઘાટનાં, લવિંગ પરોવેલ પાનનાં સોનેરી બીડાં ચગરી, કન્યાદાન દેવાઈ ગયા પછીના ગાળામાં, મુખ્ય ખંડ છોડીને હું બીજા ભાગોમાં લટાર મારતો હતો. પસાર થતાં અચાનક જ મારું ધ્યાન ભીંત પર લગાવેલ એક મોટી આરસી તરફ ગયું. તેમાં સહસ્રા મારું પ્રતિબિમ્બ જોયું. સરસ ડગલો, બહુ ગોરો નહીં પણ વર્ણવર્ણ કરતાં ઊજળાં ચહેરો, લાંબી રોમક નાસિકા, પાનનાં કાચાથી થયેલા આછા રતુંબડા હોઠ, મોહક આંખો અને આકર્ષક ઝુલ્કાં સમેતના વાંકડિયા વાળ. મને અત્યાર સુધી અપરિચિત, અથવા ધ્યાનથી કોઈ વખત ન નીરખેલ એવા મારા સ્વરૂપને હું જોઈ રહ્યો. મને એ ક્ષણે, અને પહેલી વાર, લાગ્યું કે હું સોહામણો છું. ભલા આજ દિવસ સુધી મને ખબર કેમ ન પડી અને કોઈએ મને કીધું પણ કેમ નહોતું ?

બીજે દિવસે સ્કૂલમાં, હંમેશાં ઝીણવટભર્યું અવલોકન કરનાર પણ વિચિત્ર સ્વભાવના, નાતીલા પણ ટીકાખોર સહાધ્યાયીએ મને ટોક્યો : “ગઈ કાલે વંડીમાં તમે વારંવાર અરીસા સામે ઊભા રહી નીરખતા હતા. જાણે તમે તમારા રૂપ પર મોહી પડ્યા કેમ ન હોય !” હું ભોંઠો પડી ગયો. થોડો ગુસ્સો પણ આવ્યો. પણ એને દબાવી કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આડું જોઈ ગયો. પછીથી મને લાગેલું કે એની વાત અમુકાંશે સાચી તો હતી; પણ પકડાઈ ગયાની લાગણી હતી નહોતી.

પછીના મેટ્રિક સુધીના અને કોલેજનાં વર્ષોમાં મેં મારા દેખાવ પર ખાસ ધ્યાન આપેલું નહીં. હા ! એક વખત આચાર્ય અત્રેના ‘લગ્નની બેડી’ નાટકના એક મહત્વના પાત્ર – પરાગ – તરીકે ભાગ ભજવવાનું કોલેજના મહોત્સવ-મંત્રીએ ભાવપૂર્વક (અને ભારપૂર્વક) કહેલું, જે વાત મેં હસી કાઢેલી.

ઐજ્યુએશન પછી ઘેર આવ્યા બાદ વિશેષ અભ્યાસાર્થે વિદેશ જવાના બે વર્ષ સુધી લાગલગાટ કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં નિરાશ થઈ ગયેલો. મને લાગ્યું કે લોકો હવે મારી વાતો કરતા થયા છે કે ભણી ગણીને આવેલ આ છોકરો કંઈ જ કમાતો નથી અને

બાપદાદાના પૈસે મોજ કરી ફર્યા કરે છે ! એ કપરા કાળ દરમિયાન એક તરફથી મેં દેવસ્થાનોમાં અને ધર્મગુરુઓને મળવા જવાનું શરૂ કર્યું અને બીજી તરફ સાંજે નવા મિત્રો સાથે ફરવા જવાનો ક્રમ રાખેલો. એક સાંજે એવા એક મિત્ર મને મળવા ઘેર આવેલા. હું દક્ષિણની બારી પાસે ખુરશી પર બેઠેલો અને એ મારી સામે બેઠેલા. એકાએક 'ઓ હો હો, બારીમાંથી આવતા તેજમાં તમારો જમણો પ્રોફાઇલ ખૂબ જ સુંદર લાગે છે !' હું ચમક્યો, એમના ગયા પછી સામેના કબાટમાં જડેલા લાંબા અર્ધ આયનામાં મેં મારું મોઢું જોયું. કંડારેલ પોર્ટ્રેઇટ શિલ્પ સમાન એ ભાસી રહ્યું હતું !

એ દિવસોમાં શહેરની એક વિખ્યાત બેન્ક તરફથી જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ થયેલી કે અંગ્રેજી પર પ્રભુત્વ ધરાવતા ને વ્યક્તિત્વશાળી ગ્રેજ્યુએટની એમને જરૂર છે. આવી વ્યક્તિઓએ અરજી કરવી. અમારા ગામમાં એ કાળે તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ ગ્રેજ્યુએટ હતા, અને એ બધા પોતપોતાના ધંધે લાગી ગયેલા. મને થયું લાવ કોશિશ કરી જોઉં. નોકરી મળવાની શક્યતા સારા પ્રમાણમાં છે. ઘેર પૂછી જોયું. ગુરુજનોની પણ સલાહ લીધી. સૌએ હા પાડી.

અને ઇન્ટરવ્યૂનો કાગળ પણ આવ્યો ખરો. મારે બીજે જ દિવસે સવારે ૧૧.૩૦ના સમયે બેન્કમાં પહોંચવાનું હતું. જવા માટે તૈયાર થઈ હું અમારા મકાનના સૌથી ઉપલા મજલે બાપુજીના કબાટના મોટા આયનામાં મારો પોશાક તપાસી, ને વાળ કેવા ઓળાયેલા છે તે જોવા ગયો. મને લાગ્યું કે હું ખરેખર સરસ લાગું છું. મારું પ્રતિબિંબ ધ્યાન દઈ વિગતવાર જોઈ રહ્યો હતો. પણ આજે મને એમાં કંઈક જુદાપણાનો આછો ભાસ થયો. મારી ચેષ્ટાઓ, ચહેરાનાં હલનચલન આદિ તો બરોબર બિંમ્બિત થઈ રહ્યાં હતાં; પણ મુખભાવ ? મને લાગ્યું કે એની આંખોમાં આછો શો વ્યંગ, કંઈક નિશ્ચય ઝળકતો હોવાનું કેમ લાગી રહ્યું હતું ? મને થયું કે ભ્રમ થઈ રહ્યો છે. હું સહેજ ગભરાયો. પણ બિંમ્બમાં ચહેરા પર એ ભાવ ઊઠ્યો નહીં. ભાવસૃષ્ટિમાં બિંમ્બ મારાથી સૂક્ષ્મ રીતે જુદી જ રીતે વરતી રહ્યું હોય તેવો ભાસ થઈ રહ્યો હતો. Am I suffering from illusion ? Split personality ? Schizophrenia ? અને હવે જે બન્યું તે કલ્પનાતિત હતું. હું ડર ખાધેલ હાલતમાં પણ પૂતળાંસરખી સ્થિર મુદ્રામાં ઊભો હતો. પણ બિંમ્બ એકાએક active બન્યું. આયનામાંથી કુદી બહાર આવ્યું. અવાક બની, જમણી બાજુ વળીને મેં એની સામે જોયું. હવે એની બધી જ ચેષ્ટાઓ આમ તો મારા જેવી જ હતી. પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત એ હતી કે એનો સૈંથો દર્પણમાં દેખાય છે તે પ્રમાણે ઊલટો હતો. હું બીકનો માર્યો ઝડપથી દાદરા તરફ વળ્યો એ પણ મારી જોડાજોડ, કદમ મિલાવી સમાંતર દાદરા પરથી ઊતરવા લાગ્યું. મને થયું કે એ ઊતરે છે તે ભ્રામક સીડી પર જો હું ભૂલથીયે પગ માંડી દઈશ તો ધડનોરો ગબડતો ગબડતો નીચે જઈશ ! આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે ઘરમાં મારા સિવાય કોઈ જ એને દેખતું નહોતું. રસ્તા પર પણ નહીં. (ક્યાંથી જોઈ શકે ? એ આયનાના આધાર વગરનું બહાર નીકળી આવેલું બિંમ્બ હતું !) અમે ચાલતા હતા ત્યારે સામેથી આવનારાઓમાં કપડાનાં પોટલાં લાદેલ ગધેડા પર બેઠેલ ધોબીના છોકરામાંથી બિંમ્બ સાંગોપાંગ પસાર થઈ ગયું.

બેન્કનું મકાન મારા ઘરથી દોઢેક ફાંંગ જેટલું જ દૂર હતું. દશેક મિનિટમાં મેંનેજરે

મને બોલાવ્યો. એમના ટેબલની સામેની ખુરશી પર હું બેઠો ને બિંમ્બ બાજુની ખુરશી પર. મેં એ તરફ જોવાનું બંધ કર્યું. વીસેક મિનિટના ઇન્ટરવ્યૂ બાદ મેંનેજરે કહ્યું. 'સારું,' તો પહેલી તારીખથી જોડાઈ જાઓ. તમને એપોઇન્ટમેન્ટ લેટર મળી જશે.

વળતાં મારી જોડે ચાલતા બિંમ્બની સામે મેં નજર પણ નાખી નહીં, મને એના પર નફરત આવી ગઈ. ઘેર આવી સડસડાટ સીડીઓ ચઢી ચોથે માળે પહોંચી ગયો. બિંમ્બનું પણ મારી જોડે જ ! અરીસા સામે અમે બન્ને ઊભા હતા. મેં એને નિશાની કરી કે પાછું અરીસામાં ઘૂસી જા ! જ્યાંથી આવ્યું છે ત્યાં : પણ એના ચહેરા પર ખંધું સ્મિત ઊપસી આવ્યું. એણે મારા તરફ હાથ લંબાવી મારો સ્પર્શ કરવાની ચેષ્ટા કરી, અને કોણ જાણે શું થયું, મને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. મારી ચેતના હરાઈને બિંમ્બમાં પ્રવેશતી હોય તેટલું હું એ ક્ષણોમાં કળી શક્યો. હું હવાથી પણ પાતળો, શક્તિવિહીન બની ગયો. વાસ્તવમાં હું બિંમ્બ બની રહ્યો હતો. અને બિંમ્બનું 'હું'માં પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. બધું નિમિષ માત્રમાં બની ગયું. બીજી જ ક્ષણે બિંમ્બે મને ધક્કો મારી આયનામાં હડસેલી દીધો અને ત્વરાથી સીડી ઊતરી નીચે ચાલ્યું ગયું. આ ક્ષણથી મારું અસ્તિત્વ કેવળ ભાવથી જ રહ્યું. એ પછીની પળથી બિંમ્બની તમામ ક્રિયાઓ, જે અન્યથા હું જ કરવાનો હોઈશ, તે અનુભવી રહ્યો હતો. મારામાં તો હવે મારી મૂળ ચેતનાનો અંશ માત્ર રહેલો. હું હવે બે સ્વરૂપે જીવતો હતો. એક તો એનાં તમામ સંવેદનો, કાર્યોના સાક્ષી રૂપે, પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટા રૂપે : બીજું મારી સ્વતંત્ર રીતે પણ વિચારી શકતો હતો. આ બધું યુગપત્ થયા કરતું હતું. હું આમ તે પળથી દ્વેત સ્વરૂપે જીવી રહ્યો.

મેં આયનામાંથી બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કર્યા. પણ અસંભવિત ! હું દ્રવ્ય રૂપે હવે રહ્યો નહોતો, આકૃતિ રૂપે પણ નહીં. મારામાં કોઈ પ્રકારની substantiality હતી જ નહીં. હું પૂર્ણતયા અમૂર્ત, નિરાકાર બની ગયો હતો. પ્રેતાત્મા તો હરીફરી શકે : કવચિત્ વાદળના ટુકડામાંથી સર્જન થયું હોય તેમ દેખાડો પણ દેય, તો અનુકૂળ વાતાવરણમાં પૂર્ણાકારે, મૂળ પૌદ્ગલિક આભાસ સાથે પણ પ્રગટ થઈ શકે. પણ મારું તો માત્ર જ્ઞાનથી જ અસ્તિત્વ હતું. હું પૂર્ણતયા અકર્તા બની ગયો હતો. દુઃખી થઈ ગયો. મેં વિચાર કર્યો કે 'એ' જો આયના સામે આવે તો હું કૂદકો મારી બહાર નીકળી એને આયનાની અંદર ધકેલી દઉં અને પછી તરત જ આયનાને પથ્થર મારી તોડી નાખું પણ એ ઘણો જ લુચ્ચો નીકળ્યો. ક્યારેય એ આયના સામે આવ્યો જ નહીં. કબાટની બાજુના બારણામાંથી એને અગાસીમાં જવું હોય તો પણ તે આયનામાં દૃષ્ટિ નાખ્યા સિવાય ઝડપથી બાજુમાં થઈ ચાલ્યો જતો.

આમ દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો વીતી ગયાં. એ ક્યારેક સારાં કામો કરતો. એનું શોધકાર્ય પણ વખણાયું; પણ ક્યારેક એ મૂર્ખ, નિર્બળ અને ભીરુ રૂપે વર્તતો. આમ તો પ્રામાણિક હતો. નીતિમાર્ગ પર ચાલનાર હતો, સત્યવક્તા હતો. પણ ક્યારેક કોઈક દબાજને કારણે યા failure to rise to the occasion સરખી ક્ષણોમાં ન કરવાનું કરતો કે મૂઢ અને મૂક બની જતો. ત્યારે મને એના પર દયા આવતી તો કેટલીક વાર ગુસ્સો આવતો. એનાં સુખદુઃખો, દર્દો-બીમારીઓ, મારે અનુભવવાનાં, ભોગવવાનાં રહેતાં. એ હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. મારાથી જુદા પડવાને હવે તો સાઠેક વર્ષ વીતી ગયાં હશે. દરમિયાન ઘરમાં આ આયનાવાળો કબાટ વેચાઈ ગયો. એક સુખડીયા પરિવારે તે

ખરીદેલો. બીજું બધું, રાયરચીલું પણ વેચાઈ ગયું. છેવટે ઘર પણ. સ્થળાંતરોમાં કબાટના આયનામાં મારી કેદીની અવસ્થા તો ચાલુ જ રહેવાની હતી. એ પરિસ્થિતિમાંથી ક્યારે છૂટીશ તે વિશે વિચારતાં મને લાગ્યું કે એ ‘હું’ રૂપે રહેલ ‘બિમ્બ’ના મૃત્યુ સાથે, એની ચેતના છૂટી પડતાં જ આ આયનામાં એનો ‘મારા રૂપે’ જે અંશ બંધનાવસ્થામાં નિષ્ક્રિય રૂપે પડેલો છે તે પણ છૂટીને તેમાં ભળી જશે અને પૂર્ણ બનેલી ચેતના અજ્ઞાત અલોકમાં જશે. હે ઈશ્વર ! યા અલ્લાહ ! મારા પર દયા કરો ! રહમ કરો ! મારી અંશ માત્ર રહેલી આયનાસ્થ ચેતના વચ્ચે વચ્ચે રડી રહેતી, પણ આંસુ વહી શકે તેમ નહોતાં.

મને એક પ્રશ્ન ઘણી વાર ઊઠતો રહેતો. હું શા માટે આ અવદશાને ભેટ્યો ? હાઈસ્કૂલના દિવસોમાં મારા રૂપથી સંપ્રજ્ઞાત બન્યો તે ક્ષણમાં એનું બીજા હશે ? શું હું મારા પોતાના પ્યારમાં પડી ગયો હોઈશ ? ના, ના, ના. હું narcissismમાં ફસાયો નહોતો. મારી તો કેવળ aesthetic દષ્ટિ જ રહી હતી. તો પછી મને એનો ગર્વ થયો હશે ? આગમોમાં ‘મદ’ના પ્રકારોમાં ‘જાતિમદ’, ‘કુલમદ’, ‘ઐશ્વર્યમદ’, ‘વિદ્યામદ’ અને અન્ય મદો સાથે ‘રૂપમદ’નો પણ ઉલ્લેખ થયેલો છે. કદાચ એ કારણે મારે આ શિક્ષા સહન કરવી પડી હશે ? સંભવ છે રૂપનો ગર્વ – Vanity – આ ઘોર સજા પાછળ નિમિત્ત બન્યો હોય. પ્રકૃતિના કોઈ અકળ લક્ષણને કારણે, કાનૂનને પ્રભાવે પ્રગટ થતી વિરલ પ્રક્રિયાને કારણે હોય. જે હોય તે. છુટકારાનો દીન હવે બહુ દૂર નહોતો. હું હવે બિમ્બમાં રહેલ ‘હું’ ના અંતઃકાળની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું !

કદરદાન | ઊજમશી પરમાર

હીરાભાઈ શેઠને અશક્ષકની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ હતી તે દિવસ આજે પણ બરાબર યાદ છે. અશક્ષક રહેતો હતો તે વિસ્તાર તો નામ માત્રની સોસાયટી. નાની નાની ખોલીઓ જેવાં સળંગ ગાળાનાં ઘર. રસ્તા જાણે ઓછા સાંકડા હોય તેમ ઘર બહાર બકરીઓ બાંધી હોય. મરઘાં ચિચિયારીઓ મચાવતાં હોય ને બાકી બચેલી જગ્યામાં પતંગના દોરાને કાચ પવાતો હોય ને કાં તો સૂતરમાંથી દોરડાં વણાતાં હોય. કોઠાં અને સૂકી આમલી – તાડફળીની સાથે ઈંડાંનાં સ્ટેન્ડની લારીઓ અને આ બધાંમાં પાછી મગજ ધમધમાવી દે એવી આમલેટ તળાવાની ગંધ... એટલે આવી સાંકડી ગલીઓમાં તેમની ગાડી કેવી રીતે અંદર આવી શકે ? તેથી ગાડીને સોસાયટીની બહાર જ પાર્ક કરીને તે પગે ચાલતા અંદર આવ્યા હતા.

વાત એમ હતી કે બે જ દિવસની કમળાની બીમારીમાં તેમનો ડ્રાઇવર દિલશાદ ભરયુવાનીમાં ગુજરી ગયો હતો. તેમને ખબર હતી કે તેનું કુટુંબ બહુ મુશ્કેલીમાં દિવસો કાઢી રહ્યું હતું, કેમકે પરિવારમાં તે જ એક માત્ર કમાનાર હતો. તેમના ગુમાસ્તા મણિકાકાએ તો કહ્યું,

“અરે સાહેબ, આવી રીતે તમે કેટલાને મદદ કરશો ? કબૂલ કે એ તમારો ડ્રાઇવર હતો, પણ એ તો બીમારીમાં મૃત્યુ પામ્યો છે, એમાં કોઈ શું કરે ?”

પણ હીરાભાઈ જેમનું નામ, દિલશાદની માને પૈસા દેવા રૂબરૂ આવ્યા અને હાથોહાથ બે હજારનો ચેક આપીને ત્યાંથી વળી નીકળ્યા. પાછા વળતી વખતે થોડી નિરાંત હતી, એટલે આસપાસ બધું જોતાં જોતાં આવતા હતા, એમાં એક નાનકડી ઓરડીમાં તેમણે જે જોયું તેનાથી તેમના પગ રોકાયા વગર ન રહી શક્યા. વીસ-બાવીસનો એક યુવાન કેનવાસ પર પીંછીથી ટચિંગ કરી રહ્યો હતો. પેઇન્ટિંગ પર ઝૂંકેલા તેના ધ્યાનમગ્ન ચહેરાનો પોણો ભાગ તો ઝાલરની જેમ લટકતાં તેનાં ઝુલ્ફાંથી ઢંકાઈ જતો હતો. કેટલીય વાર સુધી તેનું ધ્યાન જ ના ગયું કે છેક તેની નજીક આવીને કોઈ તેની કામગીરી નિહાળી રહ્યું છે. કોઈએ તેનું ધ્યાન આગંતુક પ્રત્યે દોર્યું, ત્યારે તેણે પીંછીને પેલેટની સાથે બાજુ પર મૂકી કહ્યું, “વાહ ! પેઇન્ટિંગ તો સરસ બનાવો છો !”

તેણે તેમને બેસાડવા માટે આજુબાજુ કાંઈક શોધી જોયું.

“નહીં, બેસવું નથી, આ તો અહીંથી પસાર થતો હતો ને તમારા પેઇન્ટિંગ પર નજર પડી ગઈ. આ પેઇન્ટિંગ ક્યારે પૂરું થશે ?”

“એ તો કેવી રીતે કહી શકું ? ક્યારેની વાત ક્યાં કરું, પૂરું થશે કે કેમ એય મોટો પ્રશ્ન છે.”

“કેમ ? એટલો આત્મવિશ્વાસ તો કળાકારમાં હોવો જોઈએ.”

“આત્મવિશ્વાસની વાત નથી ચાચા, પેઇન્ટિંગને કદી પણ પૂરું થયું એમ કહી શકાય નહીં.”

હીરાભાઈને લિયોનાર્દો-દ-વિન્ચીનું એક વિખ્યાત વાક્ય યાદ આવી ગયું, જે અદલ આને મળતું આવતું હતું.

“વાહ !” હીરાભાઈ કળા વિશેની તેની સમજ પર વારી ગયા. તેનો સમગ્ર દેખાવ અને તેના વિચારો એક ધૂની કળાકારની છાપ ઊભી કરતા હતા.

“તમારું નામ ?”

“જી, અશક્ષક.”

“આ સિવાય બીજું કંઈ કામ ?”

“અરે જનાબ, આનાથી મોટું બીજું કયું કામ હોઈ શકે ?”

હીરાભાઈ પાસે તેના સવાલનો કોઈ જવાબ નહોતો.

“ભાઈ અશક્ષક, આ પેઇન્ટિંગ પૂરું થાય પછી મને ફોન કરીને જણાવી શકશો ? આ મારું કાર્ડ છે.”

“શાના માટે ? હું સમજ્યો નહીં.”

“આ પેઇન્ટિંગ માટે મારી ચેમ્બરમાં મૂકવા માટે જોઈએ. પેઇન્ટિંગની કિંમત પણ જણાવશો, જેથી મારો માણસ આવીને તે આપી જશે અને પેઇન્ટિંગ લઈ જશે.”

“શુક્રિયા, આપના જેવા કદરદાન બહુ ઓછા મળે છે. માણસ મોકલવાની જરૂર નથી. હું જાતે પેઇન્ટિંગ પૂરું થયેથી લઈને આવીશ.”

હીરાભાઈએ તે પેઇન્ટિંગ ખરીદ્યું અને તેની આંકવામાં આવેલી કિંમત કરતાં એક હજાર રૂપિયા વધારા ચૂકવ્યા અને અશક્ષકની મહિનાઓ સુધીની રોજીરોટી પૂરી પાડી દીધી.

પણ અશક્તને ખબર હતી કે આ તો એક સુખદ યોગ હતો અને આવા યોગ રોજ રોજ નથી રચાતા, અને રોજરોટી તો રોજની રોજ જોઈતી હોય છે. પછી મહિનાઓ સુધી તે ડોકાયો નહોતો અને હીરાભાઈ તો એટલા બધા વ્યસ્ત રહેતા કે તેના ઘર સુધી જઈ શકતા નહીં. પછી તો તેમનાથી તેને યાદ કરવાનુંય વીસરાઈ ગયું.

વચ્ચે એકાદ વાર તે ડોકાયો હતો, પણ ત્યારે હીરાભાઈની ચેમ્બરમાં મિટિંગ ચાલી રહી હતી. તેણે ચિઠ્ઠી મોકલાવી. અને તેને બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું, પણ પછી કલાકેક વીતી ગયો, છેવટ કંટાળીને તે જતો રહ્યો.

પછી તો વરસેક નીકળી ગયું. વળી પાછી ફુરસદની ક્ષણે સામેની ભીંતે લટકતાં પેઇન્ટિંગ ઉપર તેમની નજર પડી ને તેમને અશક્ત યાદ આવી ગયો. કેવો સરસ કળાકાર ! તેની એક જ મહેચ્છા હતી કે તેના પેઇન્ટિંગનો વન મેન શો આર્ટગેલેરીમાં યોજાય. તેના માટે તેણે તેમને ફોન દ્વારા વિનંતી પણ કરી હતી કે તેમણે ખરીદેલું પેઇન્ટિંગ ફક્ત પ્રદર્શન માટે એક અઠવાડિયા પૂરતું જો તેઓ આપી શકે તો મોટી મહેરબાની. તેમણે તે માટે રાજાખુશીથી સંમતિ પણ આપી હતી, પણ તે સમય વીતી જવા છતાંય આવ્યો જ નહોતો.

“શું કરતો હશે ? તેની પાસે ફોન તો હતો નહીં. હવે તો મણિકાકાને પૃચ્છા કરવા મોકલવા પડશે.” હજી તે વિચાર જ કરતા હતા ત્યાં જ અશક્તની ચિઠ્ઠી અંદર આવી. તેમણે તરત કહ્યું, “અંદર મોકલો.”

તે અંદર આવ્યો ત્યારે હીરાભાઈ ફોન પર વાત કરી રહ્યા હતા. તેમણે તેને બેસવાનો સંકેત કરીને વાત ચાલુ રાખી. હવે પાછાય કેવી રીતે જતા રહેવાય, નાછૂટકે આવીને તેમને ખલેલ ન પડે તેવી રીતે સાચવીને એક ખુરશીમાં બેઠો.

વાત કરતાં કરતાંય હીરાભાઈ તેનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા, જોઈને તેમનો જીવ બળી ગયો, તેના હવામાં ફગાવતા કોરાં ઝુલ્ફાંમાં કેટલાય સફેદ વાળ દેખાઈ રહ્યા હતા. પોતે ઊભા થઈને તેના માથામાંથી એટલા સફેદ વાળ ચૂંટી લે તો ? અરે નહીં નહીં, અશક્તને કેવું લાગશે ? તેની આંખોમાં પણ રતુંબડી ઝાંય હતી. તેના ચહેરાની સમગ્ર મુદ્રા એક ઉદાસીભરી કવિતા જેવી લાગતી હતી. હવે તેમની ફોન પરની વાત ગૌણ અને પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણના કારણે મનમાં ચાલવા લાગેલો સંવાદ મુખ્ય બની ગયો. આ સંવાદમાં ફોનની વાત અંતરાય જવી લાગતાં તેમણે તે જલ્દી જલ્દી ટૂંકાવી દીધી. તેના કારણે વાતમાં થોડી રૂક્ષતા પણ આવી ગઈ, જે તેમના સ્વભાવમાં નહોતી, “જુઓને જીવરાજભાઈ, હમણા એક તો મંદીનો સમય છે, વળી હાથ પણ થોડો ભીડમાં આવી ગયો છે. હા હા ભઈ, તમને તો મજાક જ લાગે ને, પણ ખોટું શું કામ બોલું ? કેટલાય સમયથી કાર બદલવાનો મારો વિચાર ખોરંબે પડ્યો છે. ફીજ પણ બદલવાનું છે ને તે માટે ઘરવાળાં તકાજો કરી રહ્યાં છે. નાના ભઈ, હમણાં તો તમે બીજી કાંઈક વ્યવસ્થા કરો, ખોટું ન લગાડતા, ચાલો ત્યારે, મળીએ.”

તેમણે રિસીવર ઉપર ફોન એવી રીતે મૂકી દીધો કે જાણે છાતી ઉપરથી પહાડ ઉતાર્યો હોય. આટલી ઉદાસીમાંય અશક્તના મોં ઉપર જરાક મલકાટ આવી જ ગયો. બસ, એ મલકાટ જોઈને હીરાભાઈને એટલી બધી રાહત વળી ગઈ કે પેલા થોડાક સફેદ વાળ જોવા પડ્યાનું દુઃખ વિસારે પડી ગયું.

“શું ખબર છે અશક્ત ?” તેમની આંખોમાં હરખનો ચમકારો વરતાયો, “આજ તો હું ખરેખર બહુ કંટાળી ગયો, પણ તું આવ્યો એટલે હળવો થઈ ગયો. બોલ, શું લઈશ, ચા પીએ ?”

અશક્ત કંઈ બોલ્યો નહીં, પણ એવી રીતે ડોક હલાવી કે તેમને લાગ્યું કે તે ચા પીશે. તેમણે કેશુને બોલાવીને ચાનું કહ્યું, “હવે બોલ, તારું પેઇન્ટિંગ કેમ ચાલે છે ? તને બહુ દિવસો પછી જોયો, એટલે લાગે છે કે વન મેન શો યોજાઈ જાય એટલાં પેઇન્ટિંગ તો થઈ જ ગયાં હોવાં જોઈએ.”

અશક્તનો ચહેરો રૂ જેવો સફેદ થઈ ગયો. તેણે એવી રીતે આંખોમાં ને આંખોમાં જ નકાર ભણ્યો કે હીરાભાઈનું કાળજું બળી ગયું.

એમાં મણિકાકા અંદર આવ્યા.

“અરે મણિકાકા, આ છોકરાને થયું છે શું ? તે આવ્યો ત્યારે ઘડીક તો લાગ્યું કે હવે બધો કંટાળો ગાયબ. હા, કંટાળો તો ગાયબ થયો પણ સવાલો કેટલા બધા ઊભા થઈ ગયા !”

“કેમ ભઈલા,” મણિકાકાએ અશક્તના ખભે પ્રેમથી હાથ મૂક્યો, “ક્યાં હતો આટલા દિવસ ?”

“મણિકાકા, તમે અને હીરાભાઈ સાહેબ મારા પર કેટલો બધો પ્રેમ દર્શાવો છો ! બસ, તેનાથી જ મારું પેટ ભરાઈ જાય છે. શું પેઇન્ટિંગમાં આપ લોકોનો મારા પ્રત્યેનો ધ્યાન હું ચીતરી શકું ? વાલિદ તો જન્મતનશીન થઈ ગયા, પણ આપ લોકોએ તે ખોટ ભરપાઈ કરી દીધી છે. રહી વાત પેઇન્ટિંગની, તો જે દસ-બાર થઈ ગયાં તે બહુ થઈ ગયાં, હવે એ બધાંથી હું ધરાઈ ગયો છું.”

“અચ્છા, તો હવે પેઇન્ટિંગ નથી કરતો, તો પછી કરે છે શું ?” હીરાભાઈ અકળાયા.

અશક્તના મોઢે જાણે તાળું લાગી ગયું. નીચે ઢળી પડેલી નજર જાણે ઉપાડી ઊપડતી નહોતી. પછી હળવેક રહીને બોલ્યો, “થોડાક સમય પહેલાં સાઈનબોર્ડનું થોડું કામ મળ્યું હતું.”

“એમ કહેને ત્યારે, આ સાઈનબોર્ડનું કામ કરવામાં જ હવે પેઇન્ટિંગને તિલાંજલી આપી દીધી લાગે છે !”

“ખરું તો એ છે કે પેઇન્ટિંગે હવે મને છોડી દીધો છે, તેનાથી એક ખોટો માણસ પસંદ થઈ ગયો હતો.”

“અરે ભઈ, તું મને નાહકનો ગુસ્સો ના અપાવ.” હીરાભાઈ ચિડાઈને બરાડી ઊઠ્યા, તેમના અવાજની ઊંચી યાત્રાએ ચેમ્બરના કાચની આરપાર દેખાતા બહાર કામ કરતા લોકોનાં મોં ઊંચાં કરાવી દીધાં. “મને શું પેઇન્ટિંગમાં ખબર નથી પડતી એમ તું માને છે ? મણિકાકા, સમજાવો આને, પણ રહેવા દો, કોઈના સમજાવ્યો એ થોડો સમજવાનો છે ?”

મણિકાકાએ એક વાર ફાઈલમાંથી ઊંચું જોઈને બન્નેની તરફ જોયું અને ફરી પાછા કેલક્યુલેટરમાં ધ્યાન પાડ્યું.

હીરાભાઈએ હવે અશક્ત જાણે હાજર જ ન હોય તેવી રીતે પોતાની ફાઈલ જોવા

માંડી, જાણે ઘણું અગત્યનું કોઈ કામ તાત્કાલિક આવી પડ્યું હોય જોકે ઘણા અગત્યનાં કહી શકાય તેવાં કેટલાંય કામકાજ સતત તેમના માથે ગાજતાં જ રહેતાં, પણ અત્યારે તેમાંનું એક પણ તેઓ નહોતા કરતા ! થોડીક વાર તો જાણે ચેમ્બરમાં સોપો પડી ગયો.

“તમે સમજો સાહેબ”, અશફાકે ધીમે ધીમે વાત શરૂ કરી, “પેઈન્ટિંગ બહુ ખર્ચાળ થઈ ગયું છે, વળી તેના ખરીદનારા હજારે એકાદ માંડ હોય, અને રોજ કમાઈને રોજ ખાવાનું હોય ત્યારે વન-મેન શોના ધખારા કેવી રીતે પોસાય. ક્યારેક મને એમ લાગે છે કે થાળીમાંની લૂખીસૂકી ભાખરી અને થોડુંક શાક ચીતરવાનું વધારે અઘરું છે...!”

હીરાભાઈએ ડ્રોઅરમાં હાથ નાખીને ચેકબૂક લીધી અને લખવા માટે પેન ઉઠાવી, પણ અશફાકની મક્કમ આંખો અને ભીડાતાં જતાં જડબાં જોઈને તેમણે હતાશામાં ચેકબૂક પાછી ડ્રોઅરમાં મૂકી દીધી.

હવે જરાક હસીને અશફાકે આગળ ચલાવ્યું,

“એક સાઈનબોર્ડનું મોટું કામ મળી ગયું છે. રંગ લાવવાના પૈસા ખૂટી પડ્યા. એડવાન્સ માટે કહ્યું છે. કદાચ મળશે તો કામ શરૂ થઈ શકશે. બીજા પેઈન્ટરોને પણ કામે લગાડવા પડશે. અહીંથી જતો હતો તે થયું કે આપ લોકોને મળતો જાઉં...”

ચા પીને તે ઊઠ્યો. તેના ગયા પછી હીરાભાઈએ પાંચ હજારનું બંડલ કાઢીને મણિકાકાને આપ્યું.

“ખરી વાત એ છે કે મારી જીવરાજભાઈ સાથેની વાતચીત ફોન પર સાંભળીને તે પૈસા નથી માગતો. પણ તમે આ લઈ જાવ; એને કહેજો કે આ પૈસા તમે તેને આપી રહ્યા છો ને ઉછીના છે એટલે પાછા લેવાના છો. શું સમજ્યા ? હું પિક્ચરમાં ના આવવો જોઈએ. છેવટ ના જ માને તો નહીં જેવું વ્યાજ નક્કી કરી દેજો, બરાબર ? મણિકાકા તેમની સામે એકીટસે જોઈ જ રહ્યા.

r

ભાવના

એ જ એકાકી મુજ ઉરનો સૂર હો,
એ જ ગુંજો ધ્વનિ ચિત્તતંત્રી;
પતિતનાં પાપને, દલિતનાં દુઃખને
હૃદય મારું સદા રહો નિમંત્રી.
પતિતતમ સાથમાં પતિત સમ થઈ રહું
ક્યાંક એકાન્ત ખૂણે અદીઠે.
ઠેઠ તળિયે પડેલાં તણા પગ ઠરે
પ્રણત મુજ પ્રાણની પાદપીઠે.

[‘સમગ્ર કવિતા’]

— ઉમાશંકર જોશી

નિબંધ

“કોશ કૂવો ને કોશિયો”

અરવિંદ ટંક

વરસની ત્રણ ઋતુ. પણ ખેડૂતનો ખટકો એટલે હરિયાળું ખેતર ઠંડા મીઠા પવનની હેરોમાં હેરાય. શેઠે શેઠએ ફરીને... હાથમાં લાકડી તો હોય જ, આંટોફેરો લગાવે. ઝાળાં-ઝાંખરાં, ઊંચી વાડો, વાડોલીયાં, ફૂંચી-કટલું તો ક્યારેક નેળિયામાં માટી પગલાંના ભૂદળ લિસોટા. ક્યારેક નજર આગળ સાપ ધામણ કે આંધળી ચાકરણ દેખા દે જ. ‘મારગ છે તે જાય... હરેફરે’ બીક શાની !’ પણ હાથમાં હાથ પૂરતું આ હથિયાર છેવટે સોટી કે સેટલી હોય જ. નેળિયામાં તેતરની હાર જોવી ગમે. માથોડું-દોઢમાથોડું કાંટાળા થુવેરમાં કરોળિયાના ઝાંખા, ને ચોમાસામાં ફૂટી નીકળે... ન જોયું, જાણ્યું ન કલ્યું ન વાવેલું, અનુભવેલુંય નહીં. એવું અગણિત થઈ ઊગી નીકળતું ઘાસ. શેઠે હંગારી, પડતરમાં, ખેડેલામાં, ખળામાં, ઉકેડામાં... જમીન દેખાય ત્યાં જે આકડો, કૌચા, ઈંકેય, બાવરી, ગળો, ગોખરું, ચણોટી, ડમરો, ડોડી, ખીરડોડી, દમવેલ, ધંતૂરો, બોરડી, સાટોડી, દુધેલી, પોપટી, આવળ-બાવળ, ચીપો, ધરો, કુકરપાડો, વાડ-વેલીયું, ખરહાંડી, ઢેમરો, અરે ! કેટકેટલું ઊગી નીકળતું. જાણેલું, ન જોયેલું. વરસાદી વાતો કરવા.

ફાલે-ફૂલે ને ફટકે એ જ સત્ય. વંશીય. તે શિયાળો પરિપક્વ થાય. હેરમાં આવે ને ચેતનપદ ગાતું ચરે વારે... વૃક્ષ ઉપર તેલા ગુંથાય ને... થાય વેલાભરત. વેલો તો વાડનો વાસંતી શણગાર. ઉકરડોય સજેધજે. ટાઢમાં ઝાકળ રમે બુંદ બુંદ, હવાસંગ, તો ક્યારેક ઝાકળજળ બની ટપ ટપ પડે ઝાડ ઉપરથી... ને ઝાકળજળ ઝીલતાં સખી સાથે અથડાઈ જતા... કલમી બોરના રસિયા ખરાને ! આ ઉત્સવ ઉનાળો આવતાં ડચકાં ખાવા લાગે. શીંગો સ્વરૂપ થઈ ફટકિયાં થઈ ફૂટે. બી વેરાય, પશુપંખીના ચારાનો ખોરાક બનતાં છાણ સુકાતાં ફરતું, ઊડતું ચોમાસાની વાટ જોતું શેકાતું પડી રહે. નદીય ખેંચી જાય. ગાઉ ગાઉ છેટે ને ફરી ચોમાસું આવતાં ઊગી નીકળતું દોષરહિત થઈને. ને ક્યારેક ખેતરમાં બિયારણ સાથે ઊગી નીકળતું. જે નિંદામણ સ્વરૂપે લેખાતું. ઉપાડવામાં આવતું લીલું લીલું ઘાસ પશુધન ચરે. શેઠો ખીલે, પગવાટ ઊઘડે. ખભે પાવડો ને ઢીંચણ સુધીના માટીપગમાં ધોરીયો આકાશલીટો તાણતો જાય... ને ધફ, કરતાં જ પાવડો પાળ તોડે. ને દાંમું બંધ થાય. ખૂલે ને ખેતરમાં કીટકોનાં ટોળાં જાય તણાઈ. પાળીયું રસાંબસાં થાય. પાળો ભીંજાય એટલે તેય લીલોછમ ચીલ લીટીમાં ઊભરાય. સુક્કા લીલા ખેતરમાં પથરાતું પાણી ક્યારેક ઉંદરદરમાં પુરાય ને નીકળી આવે ફૂંજાડો. ઉંદરના ઘરમાં પાણી-પાણી ટીટોડીની ટોળી જીવાત વીણતી ટી...ટી...ટી...ટી... કરતી બગલા સાથે ઊડાઊડ કરતાં નર્તન કરે. ફરી ખભે પાવડો લઈને ખેડૂત કે મશારી ટાઢ કે તડકો, ન જોવે રાત કે દિવસ. હા, ઢોળાવમાં પાણી ઢળે, રમરમાટ પાણી વહું જાય. ધોરીયામાં ઝાડપાન તરે ને કીડીય સફર કરે. ઝરણું ગાતું એમ ગીત ગાય ખળખળ. વહી આવે ‘ક્યાંથી આવતું હશે ?’ ધોરીયો તો સીધો ને પાણી ફૂંડીમાં પડે. પણ એ પહેલાં થાળામાં આવે. ‘ક્યાંથી આવ્યું આ પાણી ?’ પ્રશ્ન થાય. ને આંખ ઠરે. નજરમાં

કૂવો... બંધ બાંધવો, માંચડો ને ક્રિયૂડ-ક્રિયૂડ ગરગડીનો કર્ણવશ પ્રિય લાગતો અવાજ ને એ અવાજમાં થતો બીજો અવાજ.. પડે કૂવામાં... ધારા રૂપે... પાણી પડવાનો અવાજ. એ સાથે જ કંઈક ધોધમાર કાળી ગાંસડી ભર ઊભરાતું પાણી થાળામાં દડતું. મીઠુંમધ ટોપરા જેવું, વૈશાખી બોલ જેવું, કોઠો ટાઢક કરતું, ખોબલે-ખોબલે, ચોગળે-ચોગળે પિવાતું ભૂ-જળ, ને નજર આમ ફરે, નજર તેમ ફરે ને વાયરો વાત લણે, 'એ રાંમ આયા, એ રાંમ આયા' કોઈ બોલતું જાય ને વિજયવેલું થઈ આનંદિત બની જરીક આમ નજર કંટું તો કોણ બોલે છે કોણ ગીત ગાય છે. અરે આ તો કોશિયો... ને ગાંસડી તો કોશ.

નવી પેઢીમાં ઝીણું જોવા-વાંચવાની ટેવ-ઉત્સુકતા ક્યાંથી હોય, ખેતરની ઘેલશા કે ખેતર શું છે ? શા માટે છે ? ક્યાંથી આવ્યું ? પ્રશ્નો થાય. જવાબ પણ મળે. દાદા-પરદાદા આ જ ખેતરમાંથી મલલક પાક મેળવતા. તેમની કામ કરવાની ધગશ. એમાં જરાય કૃત્રિમતા નહીં. શરીર લોહબળીયું. ચેતનવંતું. દરિયા જેવડું વિશાળ મન. રાગ-દ્રેષ. અરે ! આંખમાં તો છલકે અમીરસ ને ઝરે. હૃદયના શ્વાસ સાંધતું મન તો પ્રફુલ્લિત જીવનરાગ.

માનવીનું મન તો ગોકુળ. મેળો મ્હાલે. ઉત્સવોમાં થાક ઊતરે. ઘર ઓસરીએ રંગ ભરતો ઢોલી શેરી ગજવીને ચાલે. સાથે ઘર-પાડોશી, સગાં, ગીતરાગમાં સાથે ચાલે, ઝાંઝર ઝાંઝવતાં. સોને મઢીને. ઢોલની દાંડી પિટાય તાલબદ્ધ. અવાજ બને પ્રશ્ન. ગામમાં ઊડતો પ્રશ્ન માનવમનમાં ઊગે. ને વાત ફૂટે બંધાયેલી. સગાઈ, સામૈયું, લગ્ન-ઉત્સવ, વાસ્તુ કે હાં... કાં તો નવો કૂવો. મૂલત ને ગોળ-ધાણા... ગોળના રવા સાત... વીસ કિલોવાળા. ગામખૂણોય ગળપણમાં કૂવાની વાતોમાં ગૂંથાય. ઢોલી માઢજોડીનો ઢાળ ઊતરતો થેપાડે ગોળ બાંધીને મલકાતો જાય. અમે હળવે હાથે વગાડી લઈએ. સ્પર્શ ખીલતો રહે. અવાજ ઘૂમરાતો રહે. ગામલોકનો લ્હોકો, શુંનો પ્રશ્ન ને જવાબ. ઢોલદાંડી.

ગામલોક ખેતરમાં ઊભરાય. ને અમે ઘૂમીએ વાડે. ડોડીની ફૂણી ડુંખો ખાવા. ને ડોડી ખાવા... જાળવીને વાડે વાડે ફરીએ. કેમ આવ્યા ? રાખીયાળુ ગાતા ઢોલ સાથે. શું મળશે ? ગોળધાણા. ને ગામગોર ફાંદવાળા. નાડાછડી બાંધી કંકુ છાંટે. વિધિ કરે. કંકુ-ચોખા, શ્રીફળ ને પછી પાણીની દિશામાં કોદાળીના પાંચ ટસુકા પાંચ વાર જમીનમાં મારે. 'જે' બોલાય. હર્ષોલ્લાસથી ખોબે ને ખોબે ગોળધાણા ખાતા ઘર તરફ વળીએ. હા, ગામ તો છેટું ને છેટું પણ આવે નજીક.

અમારી નાની નાની પગલીઓ, ખુલ્લા પગ નેળિયાની રેતમાં ઊતરી જાય. ને રહી જાય પાછળ ખાડા. હું ને ભેરું પણ અમારી સાથે સુરભિ તો હોય જ. કેવી નિર્દોષતા હતી ! નિરાળો સમય. મન-અંતર તો ભેગાં... ને ભેગાં જ. વિકસિત મનહૃદય તો નાદ કરે.

બાળસખી સાથે ગાડામાં ખેતરે જઈએ. પેલો કોશ ને વરસાદ જેવું જ ભરેલો કોશ ને કોશિયો બોલે. 'રાંમ આવજો ભઈ... રાંમ આવજો' ને કોશ ખેંચાય. જાડું વરત કૂવામાં કોશ સાથે બંધાય. ને અંદરથી ચામડાનો કોશ પાણીમાં ને પાછાં ફરતાં બળદ ને કોશિયાનો ડચકારો. ફરી બળદ ધોકમાં ચાલે ને ખેંચાય કૂવામાંથી તારેલો કોશ. અમે કૂવાના કાંઠેથી પેલો વરસાદી અવાજ સાંભળીએ કૂવામાં પડતો અવાજ ઉપર આવતાં વધે. પછી આ કાળોર્મેશ કોશ ઢોળાય થાળામાં ને દળદળતું પાણી જાય થાળામાં. એમાંથી કૂડીમાં – કૂડી ઊભરાતાં વાર લાગે. એક કોશમાં દસથી બાર મણ પાણી સમાય. આ કોશનું વરત જાડું

ને રસ્સી (રાસ) પાતળી, એટલે રાત પડે ને વરત ગોળ વાળીને ગાડામાં નાખીને ઘેર. ભીતિ રહે ખિરાતના ભીલ લઈ જાય. ચોરી થાય. ને કોશ પણ ઘરભેગો. મોંઘી વસ્તુ, કોશ તો ભેંશનું પાકટ ચામડું સીવેલું. કોશની કિંમત દોઢસોથી બસો રૂપિયા થતી.

સવારે ચાર વાગે – પરોઢિયે કોશ ચાલુ થાય. કૂવો-પાણી-કોશ-થાળો-કૂડી-ધોરીયો, નીક ને પાળિયું. રસાંબસાં થાય. સાંજ સુધીમાં વીઘો, દોઢ વીઘો ૩ જેવું પોચું ખેતર ધરાઈને પાણી પીએ.

પાણીનાં તળ ઊંચાં, નીચાણ કે ઢોળાવ પ્રદેશ સમ તો કહેવાય છે ને જોયેલું કે કૂવાના કાંઠેથી લોટો ભરાય. એ તો સાચું પણ બાવાજીય દોરીલોટો રાખે. કૂવે પાણી પીતા જાય ને આશીર્વાદ આપતા જાય. આ હતું આસ્થા ધર્મનું પરિણામ. નવા કૂવાનો ગોળ ખાય ને પીએ પાણી. બોલો વાણી 'બમ્ બમ્ ભોલે.'

કૂવો ખોદાય, નવા કૂવે કંટરાટી ફરમાવાળો એ ગોળ ગોળ ફરમા ભરે. જ્યાં કંકુ-ચોખા ને થયું હોય મુહૂર્ત ત્યાં ખાડો ખોદાય. શકનમાં ગોળ-ધાણા. ભયો ભયો.

કૂવો ખોદવો, કૂવો બાંધવો, કૂવો ખાળવો.

સિમેન્ટ, ખિલાસળી, ગોળ ગ્રેવલ, નદીની દાણાદાર શુદ્ધ રેતી. નાળિયેર ગોળધાણા ખાય ને માંડે વાત ફરમા બાંધવાની, ને ભરાય એક ગોળ ફરમો. આમ જમીનમાં દસ ફૂટના ખાડામાં ને જમીન બહાર ચાર ફરમા ભરાય. પોણા બે હાથનો ઊંચો ફરમો. લોખંડના સળિયા ઉપર આવે. ગોળ ગોળ ફરે. બંધ બંધાતું લોખંડ ફરમા સાથે થાય. મજબૂત ગાડું એક કૂવા માટે રાખવું જ પડે. તાંબાની મોટી ગોરીઓ ભરી લાવી નાના હોજમાં ઠલવાય. પાણી ને કંટરાટી તો બેઠો હોય તંબૂ તાણીને. આરામ કરે. આવે-જાય. પણ ધ્યાન વધુ રાખે. આ રીત હતી કૂવો ગાળવાની, બાંધવાની, ખોદવાની. વાતો તો છે મજાની. બુદ્ધિ માગી લે તેવી. તપમાં રેતાળ હોય ત્યાં સાદી રીત. અને જ્યાં મુરમ, પીળી, કાળી મજબૂત પથ્થરિયાળ જમીનમાં રીત અલગ ખર્ચાળ.

રેતાળમાં જમીનથી ઉપર ચાર ફરમા ભરાય ને પછી પાકટ થતાં બંધાય ઉપર માંચડો. મજબૂત જાડા મોભ. કાંઠા ઉપર ને વચ્ચે જગ્યા. પછી શંકુ આકારનો મોભ માંચડો. ઉપર ગરગડીમાં થઈને એક છેડો કૂવામાં ને એક છેડો બહાર દૂર વરતનો. કોશ જેવું જ પણ કૂવાની અંદરના છેડે મજબૂત ટોપલો. ટોપલામાં ભરાય માટી. કૂવાના ફરમા વચ્ચેના કેન્દ્રબિંદુમાંથી જ માટી લેવાની એ જ નિયમ. નિયમ એટલે નિયમ. કૂવામાં બપોરે સૂરજ માથાનું અજવાળું ઊતરે. હા, બીજે છેડે બળદથી વરત ખેંચાય. માટીનો ટોપલો ઉપર આવે. પાણીથી નિચોવાતો, ને બાજુમાં થાય રેતડુંગર, માટીનો ડુંગર. આ મખમલી માટી સુરભિને ગમે. સુક્કી માટીમાં રમીએ. ઘેર પણ લાવતા. હા, વચ્ચેથી લેવાતી માટી. ખાડો કરતી જાય ને ફરમા ફરતાની અંદરની માટી દબાણથી ખસતી જાય ખાડા તરફ ને ખાડો ઊંડો ઊતરતો જાય. ને ધીરે ધીરે માંચડો ય કૂવામાં ઊતરતો જાય, એ ગામખૂણોય જાણે ઓપણે પાછું લેવલ જોવાતું જાય. એ લેવલને ટુંડી કહેવાતી. જે બાજુ માંચડો નમે એની વિરુદ્ધ દિશામાં માટી લેવાતી. ટુંડી જોવાતી જાય ને આમ મજાની વાત થતી. લગભગ એવું ન બને પણ લેવલ જોવાતું જાય ને વજનથી ફરમાવાળો કૂવો જમીનમાં ઊતરતો જાય ને ફરતાં બહારથી દબાણમાં રહેતો જાય. હા, કૂવાનો કોન્ક્રીટ અપાતો છતાં ઘરનો રોટલો –

મજૂરવર્ગને આનંદ આપતો. દૂધ-છાશની રેલમછેલ. ફરમા સાથે તેનો માંચડો અંદર ઊતરે પછી માંચડો છૂટે. ફરી ફરમા ભરાય. ફરી માંચડો બંધાય. ને માટીનો ડુંગર મોટો થાય. આમ કૂવો ઊંડો થતો જાય. ફરમા ઊતરતા જાય. બાર-પંદર ફૂટના ઘેરાવાવાળા. હા, મૂરમ-કાયા પથ્થરનો કૂવો ખુલ્લો રખાતો પણ બાંધવો તો પડતો જ. ઈંટચણતરથી. આ બધું સમય માગી લેતું. હા કૂવાકાંઠો ચાર ફૂટનો રખાતો. કૂવો તૈયાર થતાં ખાટલામાં મજબૂત ચાર વરત બાંધી દાદાને કૂવામાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા ઉતારેલા. પાણી તો ચારે બાજુથી ફૂટે. અંદર પાટડા રાખવામાં આવે. ગામલોક ઢોલની ઢાંડીએ પાછું ગોળ ખાવા ને પાણી પીવા આવે. પણ હું તો સુરભિ સાથે સખામંડળ લઈ શેઠે ચણીબોર ને ઝેંઝીનાં ઝેંઝવાં ખાવામાં મશગૂલ. બૂમ પડતી. ખટમીઠા થતા દોડીએ. ને ફરી કોશ ખેંચાતો. ખેતર તરબતર થતું. આનંદની હેલી વરસી પડતી. ને મન મોર બની નાચી ઊઠતું. પહેલાં કૂવામાં રેંટ ચલાવવામાં આવતો – ગોળ ગોળ બળદ ફરે. મશીન સાદું રેંટને ફેરવે. પાણી બહાર થાળામાં ને ફૂડીમાંથી ખેતરમાં જાય.

તળ ઊંડા જતાં કોશ સારું કામ કરે. મહેનતનું કામ હતું.

હા, નદીકિનારે આજ પણ ઢેકું (ઢેકલી) જોવા મળે છે. તેનાથી પણ ખેતી થાય છે. સાદી ને સરળ રીત છે.

હા ! પરોઢિયે અંધકાર ઓઢીને ફરતું, લોક-માણસ ખેતર પહોંચવાની ઉતાવળમાં. ને સ્ત્રીઓ પશુધન સાચવે. બધુંય કામ દીવા જેવી તેજ આંખો કરે. ને બીજું કરે હાથ-પગ ને હેયું. ખેડૂતને ખેતર પહોંચવું, બળદ જોડવા, કોશ ચલાવવો, ખેતરને ભીંજવું. ખેતરમાં ઓરેલા બિયારણને માટીના કણ-કણ વિંટળાઈ વળે ને ચાર-પાંચ દિવસ પછી ફૂટે ફણગા. નવા કોટા ફૂટે. વેંત ઊંચું વધે, ને સાથે નિંદામણ પણ બેદરકારીનું પરિણામ. કણનું મણ નિંદામણ થયું ને ખેડૂત ત્રાસી ગયો. ઉકરડામાંથી છાણિયું ખાતર ગાડામાં ભરીને ખેતરમાં પૂંજા પાડવામાં આવે. પૂંજાને પાવડાથી પાથરી દેવામાં આવે. ખેતર સવારે વહેલા ખેડાતું બપોરે હળ છૂટે. પછી સાંજના બળદને આરામ અપાતો. બળદ તો હાથીબળવાળા. સાંજે ખાણ કપાસનું. ભૂસટીયું. શિયાળામાં કચરીયું. બાફેલો ગવાર, લીલું-સુકું ઘાસ. જાર-બાજરીના મલાઈભરેલી પાંનઠના પૂળા. ગાય, ભેંસ, બળદ તો ઘરના સભ્ય ગણાતા. માણસનાં મન મોટાં હતાં ને આવાં હતાં સાદાં યંત્રો માનવસૂઝવાળાં યંત્રો હતાં પણ દરિયાપાર હતાં. મોંઘાં પણ આવી રહ્યાં હતાં. માનવીના વિચારો ખડતલ હતા. એક મહામંત્ર હતો : 'જાતમહેનત ઝિંદાબાદ.'

એકબીજાને મદદરૂપ થતાં અઘરું કામ સરળતાથી અરે ! ચપટી વાગતાં થતું. ખેતર ખેડવા હુંદેલ થતી. ખેડેલા ખેતરમાં બિયારણ પેરાતું. પાણી અપાતું. નિંદામણ થતું. રોગ તો નામશેષ હતો. પછી દવા શું ? તૈયાર થતાં પાકની લણણી થતી. વઢાયેલો પાક બળામાં સુકાતો આંખ નજર સામે. ગાડા ઠલવાતાં બળામાં. ને હાલરું-ફરતું બળદની હુંદેલથી. કામ સરળ થતું. હાલરું ચાલતું ત્યારે બળદના મોઢે હુંદું-સેંચીયું બાંધવામાં આવતું. જેથી બળદ ગોળ ફરતાં ખાઈ શકે નહીં. ધાનને ઘાસ છૂટું પડતાં જ પંછવા નાખવામાં આવતો. ત્રણ પાંખિયાવાળી ઘોડીથી ધાન ઊપણાતું ને ઘરકોઠીમાં જતું. ત્યાં જઈને સૂપડે ઝાટકીને ઘંટૂલામાં દળાતું. 'ઘરરર... ઘરરર' બા દળતાં, ખાંચણામાં સાંબેલું લઈ ખાંડતાં. ડાંગર જવ, જાર,

બાજરી, ઘઉં, હા ચૂલે કલાડામાં બાજરીના રોટલા થતા. બા લૂઓ લઈ હાથમાં થેપી ટપાકા મારતા જાય ને રોટલો ચંદરમાનો ચોથીયો ચૂલે ચડતો જાય. કપાસ, એરંડા, તુવેરની સાંઠીઓથી ચૂલો ચેતનવંતો રહેતો. છાણનાં છાણાં થેપીને બા છાણાંય સળગાવતાં. રાખ થતી તે ખેતરમાં ઉડાડવામાં આવતી. હંગારીના સાવરણા બંધાતા બળામાં કામ આવતા.

ઘાસ-પૂળાની આંઘલીનું મંડાણ થતું. પશુઓને પૌષ્ટિક આહાર મળતો. દૂધનું દહીંને વલોણું પરોઢિયે જાગે. એ અવાજ ગમતો.

સવારે ખેતરમાં નાળી થતી. બપોરે ઘી-ગોળ, કઢી-રોટલા, છાશ. સાંજે ખીચડી, દૂધ, રોટલા. આ હતું આપણી સંસ્કૃતિનું ખાણું. સાત્ત્વિક ખાણું. દૂધ-છાશ, ઘી-દહીં, માખણની રેલમછેલ હતી. ગામકહેવત હતી 'છાશમાં હાંડો ઠરે.' દહીં ભાગેલી છાશ. પણ પેલું છાણમૂતરનું વાસીદું વાળતાં ગમાણમાંથી ઝરતી ઝીણી ગંધ ઝમતી. એ ગમે.

દુધાળાં પશુને રાત્રે ખાણમાં કપાસ બાફીને અપાતો. હું ગમાણ પાસે બેસું. ભૂરી ભેંસ મને બહુ ગમે. બે ખોબા વધારે નાખું. વધારે દૂધ આપે એટલે ને થોડુંક વધારે હક્કથી માગતા 'બા... બા...! મેં એક ખોબો વધારે ખાણ નાખ્યું તું.' હા સુરભિ આવે એટલે બા દૂધ આપે, એને પાય. મને પાય. ગ્લાસ ખાલી થવો ન જોઈએ. તોય મારા ગ્લાસમાં નાખતા કહેતી, 'મારા ઘેર કાલે તું દૂધ પીવા આવજે !' આ હતી અમારી બાળરમત. ચૂલા ઉપર ચડતું કપાસનું ખાણ એમાંથી બાફેલા દાણા દબાવીને અંદરનો ગર્ભ ખાતા. મજા આવતી. વાત મનમાં વસી જાય. ને પેલી ગમાણની સુગંધ અમને આનંદ આપતી. હા, નવી વિવાયેલી ભેંસનું કરાંટું હા ! બા એ દૂધની બરી બનાવતાં. અમે ગોળ સાથે ખાતા એ આનંદ તો અમારો વિશેષ હતો.

દાદા સાથે ખેતરશેઠે ટહુકે કોયલ, એટલે ટહુકા શોધીએ. શાખાઓની વચમાં, ઘટાદાર ફૂજગલીમાં પણ કોયલ ન કળાય. સુરભિ શેઠા પાડોશી, ઘર પાડોશી, ને શાળામાં સહાધ્યાયી, ખેતરમાં આંબા, મહુડા, લીમડા. શેઠો તો ભરચક નજર બંધવાડની ઓથ. વાડમાં ચણોડી આંખ મીચકારે, ચણીબોર ચમકે. હવામાં લ્હરાય પાંદ. પંખીઓ વનફળ ખાય. એ જોવાનું ગમે. પછી ખાય માનવી. એટલે પહેલો હક્ક મૂંગા પશુ-પંખીઓનો.

હાથી જેવા બળદ ખેતર ખેડે. કોશ ખેંચે, ભોર ભરેલું ગાડું ખેંચે. ગમે તેવો ઊંચો ઢાળ પણ ચડી જાય. ખેતર શેઠે કે પાળીયે સાહટો નેઘલ્યો હોય ને બળદ તો ભરઉનાળે બરક-બરક ખાય ને વાગોળે. બળદને પાકું ખાણું મળતું. માણસ અને પશુ વચ્ચેનું અંતર વળી શું સમજવું ! અરે ! એની પાસેથી આપણે જે કામ લઈએ છીએ એ કામ માણસથી નથી થવાનું જ. બળદમાં તાકાત જબરી, મચક ન આપે. 'હાં' કહેતાં હેંડે ને ખીજવીએ તો શીંગડું મારે. દાદાને ન મારે... પછી ધીરે ધીરે બધાનો માનીતો થઈ જાય. બળદ અને ગાયનો વંશવેલો ચારપાંચ પેઢીથી ચાલ્યો આવે. બળદની જોડી તો દૂધ જેવી. તળાવે કે હવાડે દાદા નવડાવે. બાપા ખેતરે જતાં કે આવતાં હવાડે પાણી પાવાનું ન ભૂલે. સાંજે ગવાર બાફીને અપાતો. મજાથી બેય ખાતા હોય. સુકી ગવાર ન અપાય. ડબામાં બાફીએ એટલે બસેરનો સાતસેર થાય. કાચોય ન અપાય. ગવાર બાફીએ એટલે ફોગાય, બફાય, એટલે ફૂલે. કાચો ગવાર આફરો કરે. ક્યારેક દુઃખી થવાય. બળદ ખેતી કામ કરતો ઘરડો થાય એટલે એને જીવે ત્યાં સુધી ખવડાવવાનું. સાચવવાનો. પણ વેચવાનો નહીં. દાદા કહેતા

આખી જિંદગી આપણા ઘરનો મોભ બનીને રહ્યો હોય. એને વેચાય ખરો ! એનાથી જ આપણી લીલાલહેર છે.’

હા, નવા વાહરડા (રેલ્વા)ને પાકટ થયે યુવાન રેલ્વાને બળદ બનાવવામાં આવતો. રોનવા લોક આ કામ કરતા. રેડલો યુવાન થાય. નાકમાં નાથ પરોવાય. પછી પરોટાય. પછી આખી જિંદગી ખેતર ને ઘર-ઘરના મોભી જેવો. સ્વજન જેવો. માણસ થાકે એમ એય થાકે. આપ્તજન સમો બળદ ગમાણે બંધાય.

કોશનું પાણી ખેંચી ખેંચીને બળદ થાકે. સમય સમયની વાત. પાણીતળ ઊંડા જતાં ગામમાં સુરભિના ખેતરમાં વાગી સીટીઓ ને ગામલોક થયું ભેગું. ધુમાડા કાઢતું હુક...હુક...હુક...હુક... અવાજ ને ગોટાય કાળાં વાદળાં. ઊડે ને ધુમાડો ગોટાય. ચાર ચાર ગાઉ સુધી અવાજ સંભળાય. ગળતી રાતના. મોટા પૈડાવાળું મશીન ચાલે ત્યારે ખબર પડી કે આ તો કૂવામાંથી પાણી કાઢવાનું મશીન છે. ગામને ગમ્યું. ને કોશ થયા ઢીલા. કોશ ગયા ને મશીન બેઠા ધુમાડો કાઢતાં. કૂડ પીતા.

કૂવામાં લાકડાના જાડા પાટડા મૂકી થાપો બનાવીને મુકાયા પંપ. લાંબા પટ્ટાથી ઉપર-નીચે, નીચે-ઉપર પટ્ટો ફરવા લાગ્યો. નાની ઓરડીમાં ભોંયરું. કબૂતરનું ઘૂ ઘૂ ઘૂ ને હવામાં જોબા ખાતા સુગરીના માળાઓ. ત્યાં ફરતી મોટરને અંદર ફરતો પંપ. કૂવામાં મુકાઈ લોખંડની સીડી. રસ્સી ગઈ ખીટીએ. ટીંગાઈ. હા...! કૂવામાં કંઈ પડી જતું તો બિલાડી રસ્સીની મદદથી નાખવામાં આવતી. અંદર પડેલી વસ્તુ ફસાય એટલે રસ્સી સાથે બિલાડીને વસ્તુ ખેંચાઈ આવતું. આ ઘરડાંની સૂઝબૂઝ હતી.

કૂવાની ઓરડી નળિયાંવાળી. એમાં કેટકેટલું મુકાતું. જેવું કે લાકડી પરોણી, આડાં, કુહાડી, સેટલી, દંતાળી, કોશીયું, ખંપારી, દાતરડાં, કોશ, રાસ ખીલા-ખીલી, હથોડો, ફાચર, ખપડું, હમાલ (એ બહાર રહેતો), પાવડો, કોદાળી ત્રીકમ, હળ, રાંપ, ફાંસલો, વેધણું, હા પંપ મોટર આવ્યા પછી પાનાં બોલ્ટ, ટોપી બોલ્ટ, ગ્રીસ કૂડ કેટકેટલું પડ્યું હોય. ખૂણો સાચવતો ન હોય તો પાડોશી યા શેઠાપાડોશીને ત્યાંથી લવાતું. કામ પૂરું થયે પરત આપવું પડતું.

હા, ગામમાં અઢીયાં, દોઢીયાં, હવાયાં ને એક હાથિયાંના માટીઘર તો ક્યાંક દેશી-વિલાયતી મેંગલોરી નળિયાંની છતથી ઢંકાયેલા રહેતાં. પતરાંય હતાં. મોભ, જાડા બીજા લાકડામાં વાંસની પટ્ટીઓ, પાથરીને છત ઉપર દેશી નળિયાંય અવળાં-સવળાં મુકાતાં ને દર ઉનાળે સંચવાં પણ પડતાં. નહીં તો ચોમાસામાં ચૂવો થાતો. રાત જાગવું પડે. ઉજાગરો ખેતીમાં નડતરૂપ થતો.

સુરભિના પિતાજી મુંબઈ-અમદાવાદની ખેપ સારી કરે. એટલે ગામમાં પહેલાં-વહેલાં ઘરને પાકું સિમેન્ટ-ઈંટ, ચૂનો-પથ્થર રેતીથી બાંધ્યું. લોખંડનાં પતરાંથી ધાબું ભવ્યું. ને ખોલ્યું તો પતરાંની ગેડ, ગીસીઓની ડિઝાઇન ઊપસી આવેલી.

ગામમાં લાઈટ આવી. ઘેરઘેર બલ્બ સળગ્યો ને ઊઘડ્યું તેજ. પછી ઊગ્યા થાંભલા, એ તો ઝળહળી ઊઠ્યા. ફળિયું, શેરી, પરસાળ, પાડોશ ને માઢ-મેડીનો ઢાળ. ને ગામ ઝગમગી ઊઠ્યું. પણ બાપા કહેતા, ‘આ નવી નવી વસ્તુ આવી પણ પગમાં કુહાડો ને ઘરમાં લાવી (શરીરમાં) રોગ, હાથના કર્યા હેયે વાગશે’ ને ગાજવા લાગ્યો. નિર્જીવ કોશ-

રેડિયો ગામમાં ભવાઈ, નાટકો થતાં. મનોરંજન થતું. તૂરી, તરગાળા બહુરૂપી આવતા. આનંદ થતો. મન નાચી ઊઠતું. મનભાવન થતું.

ગામમાં કંઈક નવું તો સુરભિ, ને પેલા મશીન ગામકૂલે જઈને બેઠા. દાદા કહેતા કે ‘અંગરેજો નવું નવું લાવ્યા, નફો જલ્દી મળે. કામ સરળ, માનવશક્તિ ઓછી. મશીન ફરે. કૂડ બળે ને પાણી નીકળે. ‘પાણી જીકો મારે’ ને સમયાન્તરે લાઈટ ધુમાડો શોષી લીધો. પાતાળમાંથી પાણી કાઢવા લાગ્યા બોરકૂવા. ને પુરાવા લાગ્યા પેલા કોશકૂવા. બળદની ખેતરચાલમાં ટ્રેક્ટર આવ્યું. પેલુ છ કોશનું પાણી મશીન એકસાથે કાઢતું હતું તેની જગ્યાએ લાઈટ વીસ ગણું પાણી કાઢવા લાગી. ને શોષાવા લાગ્યું પાતાળ.

માણસે ફેલાવી પાંખો. ફાવી ગયું ઊડતાં. કોશ ટીંગાઓ ખીટીએ આંસુ સારતો. ને બળદ બેઠા ગમાણે ભૂખ્યા. સમયની થાપ પરિવર્તનનો પવન લાવે છે. એમાં વિંઝાઈએ છીએ આપણે. ઘર-ખેતર-કામ છીનવી લીધાં મશીને. માનવ મેદસ્વી થઈ ગયો. આજે કહીએ કે કોશ કૂવો ને કોશીયો તો બાળકો કહેશે “શું એ વારતા છે ?” આ છે આપણો ઉત્તરાર્ધ.

શબ્દાર્થ – તળ પ્રદેશના

સેટલી – ખેતઓજાર, નિંદામણ – નકામું ઘાસ, દાંમડું – પાળ તોડી પાણી વાળવું, ટસુકા – માટીમાં કોદાળીથી ખોદવું, ચીલ – ઘાસ, ભાજી, વનસ્પતિ, ગાંસડી – જાડા કાપડનું – ઘાસનું પોટલું, થેપાડું – ધોતી, ટુંડી – લેવલ જોવું – ઓખલો, કોટા – બીજ અંકુર, પૂંજો – ખેતરમાં સુક્કા છાણના ઢગલા, રમરમાટ – અડચણ વગર, પાંનઠ – જાંઠ-બાજરીની ગાંઠે ફૂટતું લાંબુંકૂણું પાનઘાસ, હૂંઢેલ – હળ-બળદ લઈ ખેડૂત એકબીજાને મદદ કરે તે, પેરવું – વાવવું, ખટકો – ઉતાવળ, લણણી – પાકટ ધાન કાપવું તે, આફરો – પશુઓમાં થતો પેટનો વાયુરોગ, સૂરજમાથું – બપોર, રસાંબસાં – ખેતર ધરાઈને પાણી પીએવે તે, પંછવા – પંચવા પણ બોલાય, પછેડીથી નંખાતો પવન, પાંચ જણની મદદથી નંખાતો પવન, ઉપણવું – ધાન + ઘાસ અલગ કરવું, લૂઓ – પાણી નાખી બાંધેલો લોટ, નાળી – સવારનો નાસ્તો જે ખેતરમાં થતો, હાંઠો – પાકટ ઘાસનો ઠંડ (સુકું ઘાસ), ભોર – ગાડામાં ગોઠવાયેલ ઘાસપૂળાનું મંડાણ, સાહુટો – એક ઘાસ, નેઘલવું – ઊગવું, રેલ્લો – યુવાન બળદ, ખળું – ગામનજરની જગ્યા, ધાન+ઘાસ અલગ કરવાની જગ્યા, હાલરું – ખળામાં બળદની મદદથી અનાજ અને ઘાસ અલગ કરવું. હુંકું-સેંચી – હાલરું, ઘાસ કે પાકમાં બળદ ફરે ત્યારે મોંએ બંધાતું. કરાંટું – વિચાયેલી ભેંસનું પ્રથમ કાઢેલું દૂધ. બરી – કરાંટું – દૂધમાંથી બનતી વસ્તુ, જે ખવાય. ફોગાવું – પલળવું, આંઘલી – સુક્કા પૂળાનું – મંડાણ કરવું. બીલાડી – કૂવામાં પડી ગયેલ વસ્તુ કાઢવા માટે વપરાતું સાધન જે દોરડાની મદદથી કૂવામાં નંખાતું. લોખંડની અણીવાળા અર્ધગોળ સળિયાનો સમૂહ. ચાળો – બેઠક / ખુલ્લી બેઠક / કૂવામાંથી પાણી નીકળતું થાળામાં પડે ઢોળાવવાળો, પાટડો – લાકડાનો જાડો બીમ, શેનવા – એક જાતિ, ચૂવો – કાચી છતમાંથી પાણી ટપકવું, ‘પાણી જીકો મારે’ – પાણીઘાર લાંબી પડે, ઝેંઝી – વૃક્ષનું નામ – બીડી વાળવા પાનનો ઉપયોગ થાય. તેની શીંગો (ફળ) મીઠી લાગે, સંચવું – સાફ કરી કચરો કાઢવો (જે નળિયાં સાફ કરવાં તે)

યાદ આવે છે પોરબંદર ખાતેનું પરિષદનું અધિવેશન. પ્રો. રામપ્રસાદ બક્ષી (ઉંમર ૮૪ વર્ષ) પ્રમુખ હતા. ત્યારબાદ તો ભારતના વડાપ્રધાન પણ લગભગ એ જ ઉંમરના બન્યા હતા.

એ અધિવેશનમાં બકુલ ત્રિપાઠીનો એક મોજ-મજાનો કાર્યક્રમ રાત્રિ બેઠકમાં રાખ્યો હતો. બકુલભાઈ ખૂબ ખીલ્યા હતા. સહેવાગ શૈલીમાં બેટિંગ કરી હતી. અમે પણ ગંભીરની જેમ પણ અગંભીરપણે તેમને સાથ આપેલો.

જુદા જુદા સાહિત્યકારોને તે સ્ટેજ ઉપર બોલાવતા, કંઈક સવાલો પૂછતા અને રમૂજ પેદા થતી. મને યાદ છે સ્ટેજ ઉપર મને બોલાવી પૂછ્યું, 'નિરંજન ત્રિવેદી, ચાલીસથી નાની ઉંમરના કોઈ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નીમવાના હોય તો તમે કોનું નામ સૂચવો ?' આ પ્રશ્ન પુછાયો ત્યારે સ્ટેજ ઉપર ચોર્યાસી વર્ષના પ્રમુખ બક્ષીસાહેબ બેઠા હતા.

અમે પ્રશ્ન સાંભળ્યો. થોડાક ગૂંચવાયા પણ ખરા. પ્રશ્નોથી ગૂંચવાઈ જવાની અમારી આદત છેક વિદ્યાર્થીકાળથી. પણ પછી સ્વસ્થ થઈ કહ્યું, 'જો ચાલીસ વર્ષથી નીચેના પ્રમુખ સાહિત્ય પરિષદને જોઈતા હોય તો, નિરંજન ત્રિવેદી ઉપલબ્ધ છે.'

'કેમ તમારું પોતાનું નામ સૂચવો છો ?' બકુલભાઈએ તોફાની સ્મિતથી પૂછેલું.

'કારણ કે ચોર્યાસી વર્ષ સુધી હું ધીરજ ધરી શકું તેમ નથી. બક્ષીસાહેબ તરફ નજર કરી મેં કહ્યું, વળી કોઈ સુંદર કન્યા માટે મુરતિયો ગોતવાનું કોઈ કુંવારાને કહો તો તે શા માટે એ પોતાનું નામ ન આપે ?'

એ વાત તો ત્યાં પૂરી થઈ. કહેવાનું એટલું કે પરિષદના પ્રમુખપદ માટે નામ સૂચવવાનો મારો અનુભવ કાફી પુરાણો છે એટલે 'વોહી કહાની હોલે સે દૂબારા છેડું છું' આજે પરિષદપ્રમુખ માટે નામ સૂચવવાની વાત કરું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ સદ્નસીબ હતા કે, પૂ. બાપુ મહાત્મા ગાંધી, રાષ્ટ્રપિતા થયા ન હતા તે પહેલાં પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા.

હવે મને વિચાર આવે છે કે પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એક વધુ 'બાપુ' આવે. એ વાત ખરી કે ગુજરાતમાં 'બાપુ'ઓની ખોટ નથી. શંકરસિંહ (વાઘેલા) બાપુ, કે શક્તિસિંહ બાપુ, આ બાપુ કે તે બાપુ જહાં જુવો ત્યાં બાપુ - બાપુ છે. (શું કહો છો બાપુ ?) વળી શંકરસિંહ બાપુએ તો પરિષદને એકાવન લાખની સખાવત કરેલી એ પૈસા લાવી આપનાર લેખક તો પરિષદપ્રમુખ થઈ ચૂક્યા છે. એટલે રમેશ પારેખની ભાષામાં કહું તો માગતલ તો પ્રમુખ થઈ ચૂક્યા છે. આપતલ બાકી છે. આપતલ માટે કોઈ કહે તો કહે. ખેર અત્યારે મારા મનમાં શંકરસિંહ બાપુ નથી. શંકરસિંહ બાપુના મનમાં પણ પરિષદનું પ્રમુખપદ ન જ હોય. એમના મનમાં અત્યારે ઘણુંબધું હશે. (કોઈકને લાગે પણ ખરું કે કાપડખાતાના પ્રધાનનું વસ્ત્રાહરણ થઈ ગયું છે.) શંકરસિંહબાપુ સારા વહીવટકર્તા છે, પણ એમની વહીવટી

શક્તિનો લાભ અત્યારે પરિષદને ન મળે. એ સંજોગોમાં એ પ્રમુખ ન બને. પરિષદના મતદારો પણ કદાચ સંમત ન થાય. અને પ્રમુખપદ માટે 'ડોનરસીટ'ની વ્યવસ્થા નથી.

મને વિચાર આવે છે કે મહાત્મા ગાંધી - પૂ. બાપુ પછી એક વધુ બાપુ પરિષદને પ્રમુખ તરીકે મળે. ઇતિહાસની ભાષામાં 'બાપુ ધ સેકન્ડ' કહી શકો.

એ છે વન એન્ડ ઓન્લી વન મુરારીબાપુ. મોહનલાલ પછી મુરારીબાપુ પરિષદને મળે તે યોગ્ય જ છે. કોઈકે પૂછ્યું 'મુરારીબાપુ તો સતત પ્રવાસ કરતા હોય છે એમને પરિષદ માટે સમય મળે ?' મિત્રો, ગાંધીજી જ્યારે પરિષદપ્રમુખ થયા ત્યારે તો તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ લડી રહ્યા હતા. ગુજરાતમાં જૂજ રહેતા છતાં ગુજરાતી ભાષાની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. એમની સરખામણીમાં મુરારીબાપુ ઓછા વ્યસ્ત કહેવાય. અને ગુજરાત બહારનો પ્રવાસ તો ઘણો ઓછો હોય. એટલે ગાંધીબાપુની સરખામણીમાં વ્યસ્તતા મુરારીબાપુને જરા પણ અવરોધક નથી.

એક જાહેરાતમાં કહેવાયું છે કે 'આઈ ઇટ ક્રિકેટ, આઈ ડ્રિન્ક ક્રિકેટ, આઈ લીવ ક્રિકેટ.' મુરારીબાપુ માટે પણ એ જ રીતે કહી શકાય કે તેઓ સાહિત્ય ખાય છે, સાહિત્ય પીએ છે, અને સાહિત્ય જીવે છે, સાહિત્યને જિવાડે પણ છે. દર વર્ષે મહુવા-તલગાજરડામાં બાપુ સાહિત્યકારોને આમંત્રે છે. પ્રેમથી ત્રણ-ચાર દિવસ રાખે છે. એ દિવસોમાં 'સાહિત્ય-ધૂન' ત્યાં સંભળાય છે. સાહિત્યકારો ઉપરાંત કલાકારો પણ બાપુના સાહિત્યપર્વ એવા અસ્મિતાપર્વમાં આવે છે. એટલે ઘણાબધા ધુરંધર સાહિત્યકારો કરતાં પણ બાપુની સાહિત્યસેવા વધુ ગણાય.

ગાંધીબાપુ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા તે પહેલાં કે તે સમયમાં તેમના હાથે સાહિત્યના પુસ્તકોનાં લોકાર્પણ થયાનું પણમાં નથી. પણ મુરારીબાપુએ અનેક પુસ્તકોનાં લોકાર્પણ કર્યાં છે. હમણાં જ કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનાં પુસ્તકોના લોકાર્પણનું કાર્ય એમના વરદ્હસ્તે, નવભારતે યોજેલું. અગાઉ પણ અને હવે પછી પણ આ સિલસિલો તો રહેવાનો જ. કદાચ તેમણે કરેલી રામકથા કરતાં પુસ્તકના લોકાર્પણનો આંક વધી જશે એમ લાગે છે.

સૌથી મોટી વાત ઘણી વાર જેમના વરદ્હસ્તે પુસ્તકનું લોકાર્પણ થાય છે તે વિહાતના નયનકાળે ભાગ્યે જ એ પુસ્તક વાંચ્યું હોય છે. ઘણી વાર લોકાર્પણ કાર્યક્રમમાં એ વિદ્વાન પુસ્તક વિષે ભાગ્યે જ બોલે, બોલે તો પોતાના વિષે જ કંઈક બોલે. આપણને લાગે કે આપણે લેખકના પુસ્તકપ્રાગટ્યના કાર્યક્રમમાં આવ્યા છીએ કે લોકાર્પણ કરનાર મહેમાન વિદ્વાનોની જન્મજયંતીની ઉજવણીમાં ? વિદ્વાન પોતાનું જ ભરડું રાખે. લેખક કે તેના પુસ્તક વિષે કંઈ ન બોલે. એ એવી રામકથા કરે તેમાં રામ કે સીતા હોય જ નહિ.

જ્યારે બાપુની વાતમાં અવળગંગા દેખાય. પુસ્તક વિષે પૂરી જાણકારી તેમના પ્રવચનમાં આવે. લેખકે રજૂ કરેલી કૃતિ પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ બાપુ રજૂ કરે. (આ ગેરલાયકાત તો નહિ ગણાય ને ?)

અને બાપુ સદા પઠન કરે છે તે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનો ગ્રંથ એ એક અદ્ભુત સાહિત્યગ્રંથ છે. કેવળ ધર્મગ્રંથ નથી. એ વખતે 'નોબેલ પ્રાઈઝ' હોત તો તુલસીદાસજીને જરૂર મળત તેટલી સમૃદ્ધિ તેમાં છે. એક સંમ્પલ સીતાહરણ કરી જતા રાવણ સાથે જટાયુએ

યુદ્ધ કર્યું. ગંભીર રીતે ઘાયલ થઈને પડ્યો છે. ભગવાન રામ એને ઉઠાવે છે. તેના ઘા લૂછવા માટે કોઈ કપડાની તપાસ કરે છે, કંઈ દેખાતું નથી એટલે ભગવાન પોતાની લાંબી જટા છોડી એ વાળથી જટાયુના ઘા સાફ કરવા વાળ પકડી નીચે નમે છે. ત્યારે તુલસીદાસજી વર્ણન કરે છે કે સામાન્યતઃ ભગવાનના ચરણમાં ભક્તનું માથું હોય પણ આજે ભગવાનનું માથું ભક્તના ચરણમાં છે. (શું ઇન્ટરપ્રીટેશન છે ?) આ વાત ઉપર જ તુલસીદાસજીના ચરણમાં માથું નમાવતું પડે. આ મહાન ગ્રંથના અભ્યાસી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થાય તો એથી અધિક સુંદર શું ?!

r

ભોમિયા વિના

ભોમિયા વિના મારે ભમવા 'તા ડુંગરા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી;
જોવી 'તી કોતરો ને જોવી 'તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ લહોવી હતી.

સૂના સરવરિયાની સોનેરી પાળે
હંસોની હાર મારે ગણવી હતી;
ડાળે ઝૂલંત કોક કોકિલાને માળે
અંતરની વેદના વણવી હતી.

એકલા આકાશ તળે ઊભીને એકલો
પડઘા ઉરબોલના ઝીલવા ગયો;
વેરાયા બોલ મારા, ફેલાયા આભમાં,
એકલો અટૂલો ઝાંખો પડ્યો.

આખો અવતાર મારે ભમવા ડુંગરિયા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી ફરી;
ભોમિયા ભૂલે એવી ભમવી રે કંદરા,
અંતરની આંખડી લહોવી જરી.

['સમગ્ર કવિતા']

- ઉમાશંકર જોશી

શતાબ્દીવંદના

કવિવર ઉ.જો.નું પ્રભાવક ગીત : લૂ, જરી તું - લાભશંકર ઠાકર

બે-એક વર્ષ પહેલાંની સ્મૃતિ છે. કવિવર ઉ.જો.ની સ્મૃતિસંધ્યામાં એક વક્તાએ મંચ પરથી, ઉ.જો.ના ગીતો વિશે આ ભાવકને ન ગમે તેવું વિધાન કર્યું. હું ક્ષુબ્ધ થયો. મારી ચેતનામાં ઉ. જો. એક અનન્ય ગીતસર્જક તરીકે નિત્ય સ્મરણીય અને શ્રવણીય ભાવસત્ય છે. ખેર. ભારતભરમાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાન અભ્યાસી તરીકે પ્રતિનિધિત્વ કરનાર (હાસ્તો, ભારતભૂષણ) અને વળી કવિ ઉ.જો.ના ચાહકનું ભાવતંત્ર ઠપ થઈ ગયું હશે ? મારી કિશોર - કુમાર વયથી આજ સુધી મારા પ્રિય ગીતસર્જક રહેલા કવિ ઉ. જો.ના ગીતસર્જન વિશે આવો અભિપ્રાય ? એ ક્ષણોમાં હું શાંત રહ્યો. આ ક્ષણોમાં થાય છે, મારા પ્રિય ગીતસર્જક ઉ.જો.ની કોઈ એક ગીતરચના વિશે મારા ભાવનને કંઈક વિગતે આમ લખતા લખતા સાંભળું, પામું.

કવિ શ્રી નિરંજન ભગત સાથે, આપણી ભાષાના દલપતરામથી રાવજી પટેલ સુધીના કવિઓને અમે પ્રતિભાસ સ્મરવાનો ઉપક્રમ રાખેલો. ભગત સાહેબ મને ગાવા પણ દે. હા, યાદ આવે છે, ઉ. જો.ને સ્મરવાના ઉપક્રમમાં મેં એક ગીત ગાયેલું. ' એ ગીત વિશે મારા ભાવનને સાંભળવા આ ક્ષણોમાં ઉત્સુક છું.

લૂ, જરી તું ધીરે ધીરે વા,
કે મારો મોગરો વિલાય !
કોકિલા, તું ધીમે ધીમે ગા,
કે મારો જીવરો દુભાય !

'લૂ' પછી ગીતસર્જકે અલ્પવિરામ લીધો છે. હાસ્તો ભાવકે (કહો કે ગાયકે) અલ્પવિરામ લેવો અનિવાર્ય. લૂનો દીર્ઘોચ્ચાર (હાસ્તો ગાતા ગાતા) પછી અલ્પવિરામ. આ અલ્પવિરામ નાટ્યાત્મક ક્ષણનો અનુભવ કરાવે. ગીતમાં નાયિકાની પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનમાં અભિવ્યક્તિ છે. નાયિકા અટકે અને એક વિરામ, કહો કે સાયલન્સ સર્જાય. તે ભાવપૂર્ણતાનો નાટ્યાત્મક અનુભવ કરાવે. ગીતનો આ વિરામ અને પછીના ભાવકથન સાત્યત્વની સંરચના પ્રેક્ષણીય પરિમાણ સર્જે છે. હા, ભાવકની ચેતનાના ઇનર રંગમંચ પર એક નાયિકા પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે લૂ-ને સંબોધન કરે છે. લૂ-નો ઊ-કાર અને પછી આવતા તુંનો ઉ-કાર ભાવકની ચેતનાને શ્રવણીય પકડમાં પકડે-જકડે (હા, અનાયાસ) અને એક ભાવલોકમાં તલ્લીન કરે.

નાયિકા લૂ-ને 'તું જરા ધીરે ધીરે વા' એમ કહે છે; કેમ જે તે લૂથી 'મારો મોગરો વિલાય !' મોગરો તે પ્રસિદ્ધ પુષ્પ છે. તે લૂ-થી વિલાય. નાયિકાના અંતઃકરણમાં મોગરો કયો ભાવસંકેત વ્યંજિત કરે છે ? આ ક્ષણે એક ભાવક એમ કહે; પ્રેમભાવ. કોઈ ભાવક કહે : પ્રેમમિલન ભાવ.

પછીની પંક્તિઓમાં કોકિલાને સંબોધન છે. તે ગાઈ રહી છે. તેને નાયિકા 'ધીમે

ધીમે ગા' એમ કહે છે. કેમ ? 'કે મારો જીયરો દુભાય !' મોગરો વિલાય છે અને જીયરો દુભાય છે. જીયરો એટલે જીવ, નાવિકાનું ધબકતું હૃદય.

આ ગીતરચના તરત જ રંગમંચને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ગીતના આરંભ સાથે જ નાવિકાના આંગિકમ્ વાચિકમ્ પ્રત્યક્ષ થાય છે. કોઈએ આ વિશ્વને રંગમંચની ઉપમા આપી છે. આ ગીતમાં જે વિશ્વ સર્જાય છે તેના ઘટકોમાં સૃષ્ટિ સમસ્ત છે અને કાલ (ધ ટાઇમ) છે. આ ગીતની સહજ એવી રંગમંચક્ષમતા પરમ પ્રકર્ષક અને પ્રભાવક બની રહે છે. નાવિકા ગીતની સંરચનાના કેન્દ્રમાં છે. અને નાવિકાની ઐતસિક ઘટનાના કેન્દ્રમાં નાયક, નાયકની પ્રતીક્ષા છે. ભાવકની આંતરચેતનામાં સ્થલકાલસાપેક્ષ રંગમંચ સર્જાય, એક ગીતમાં, તે ગીતસર્જકની અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞાનો પ્રભાવ છે.

આ ડ્રામેટિક રૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતા ગીતના આરંભ પછી, ગીતની લયાત્મક સ્ટ્રક્ચરલ બ્યુટિમાં કેવું રૂપાંતર આવે છે, તે સાંભળો.

પાંખો થંભાવી ઊભું સ્થિર આભપંખી

સૃષ્ટિ મધ્યાહ્ન કેરી ઘેનમાં છે જંપી.

એકલી અહીં હું રહી પ્રિયતમને ઝાંખી..

હૂ, જરી તું...

કળાના ભાવસત્યને પામવામાં એક સમજ તો ભાવકમાં અપેક્ષિત છે. કળા માત્ર, તેના formal રૂપમાં, રૂપના કથનમાં અને આ કે ચરિત્રના તથ્યમાં કેવલ, શુદ્ધ કલ્પના હોય છે. કલ્પના તે રચનાનો પર્યાય છે. ના રિયાલિટી (વાસ્તવ)ની કોઈ મેયપટ્ટી, માપપટ્ટી આ સંદર્ભમાં પ્રયોજવી યથાર્થ નથી. જેમકે આ નાવિકા, તેના પ્રથમ વ્યક્તિ એક વચનમાં પ્રકટ, પ્રત્યક્ષ થતો ભાવપૂર્ણ અવાજ તે કેવળ કલ્પના (રચના) છે. હા, એક વિરહિણી પ્રત્યક્ષ થઈ છે. તે શું વિરહાગ્નિની આગ-ઝાળમાં ગાય, નર્તન કરે ? ના, કળા એવા વાસ્તવની મેયપટ્ટીની સાપેક્ષતાથી ભિન્ન, અલગ એવા નિજ પરિમાણ સત્યમાં રાયે. આ નાવિકા 'આભપંખી'ને અનુભવે છે. પાંખો છે. પણ તેણે પાંખો થંભાવી દીધી છે. આ કલ્પન વિરહિણી નાવિકાના ગાનલયમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે. 'સૃષ્ટિ મધ્યાહ્ન કેરા ઘેનમાં છે જંપી.' આવી આભ-સૃષ્ટિની સંચાર-રહિત ક્ષણોમાં નાવિકાનું નિજ ભાવકથન છે :

એકલી અહીં હું રહી પ્રિયતમને ઝાંખી.

હા, આ વિરહિણીની એકલતાની અને ઉત્કટ એવી પ્રિયતમની ઝાંખાની ક્ષણો વિશ્વમંચ પર પ્રત્યક્ષ થઈ રહી છે. વિરહિણી વિરહથી વિદગ્ધ છે, અને ઋતુકાળથી ય વિદગ્ધ છે.

મનોદૈહિક સત્ય છે તો મારા પ્રતિભાવનના અવાજને સાંભળું. પ્રાણૈષણા (સજીવ ધબકતા રહેવાની ઈચ્છા) તે સર્વ પ્રથમ ઉત્કટ, સહજ એષણા છે. કહો કે પ્રાણને ટકાવવા ધનની, સાધનની અનિવાર્યતા. તેથી ધનેષણા ય પ્રાણૈષણાનું સહજ પરિણામપ્રવર્તન. પછીય એક દુર્નિવાર એષણા સહજ, ઇનેટ છે. હા, ડિઝાયર ઓફ સેક્સ. તે ઉત્કટ મનોદૈહિક સુખનો, આનંદનો અનુભવ છે. કોઈ વેદકથન છે કે ઉપસ્થ-યોનિનો આનંદ તે સર્વોચ્ચ આનંદ છે.

વિરહિણીનાં વ્યથા-પીડા-અગન-દાહ-એકલતા આ ગીતમાં, કહું કે વિશ્વરંગમંચ પર, પ્રત્યક્ષ થયાં છે. હાસ્તો એમાં યોગ-સંયોગની, એક અને અનન્ય થવાની ઝાંખા છે. પણ (સાંસ્કૃતિક સત્યને કારણે) પ્રિયતમ તો દૂર-સુદૂર હોય, હશે. 'એક' મટીને અન્યતાથી મુક્ત

થવાની, અનન્ય, અદ્વૈત થવાની ઝાંખા તે પ્રાકૃતિક સત્ય છે. હા. ભાવકની ચેતનામાં મંચ અનાયાસ રચાઈ જાય છે. મારા પ્રતિભાવનની આ ક્ષણોના યથાર્થને વ્યક્ત કરું તો આ ગીતરચના પ્રકૃતિની ઉત્કટ ઝાંખાને જગત મંચ પર પ્રગટ, પ્રત્યક્ષ કરે છે, જેને પુરુષ સાથે એક થવું છે.

કવિ ઉ.જો.એ એક સર્વસામાન્ય એવી વચસ્ક નારીને, નાવિકાને એવા સંરચના-સત્યમાં ચાક્ષુષ, શ્રુતિગોચર કરી છે કે ભાવચિત્રી પ્રતિભાને નિજ સર્જનપ્રક્રિયામાં સ્વયં પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર થાય.

કવિ ઉ.જો. આ પૃથ્વી પર મનુષ્ય હોવાના પાયાના, સહજ એવા 'માનવીય' સત્યને પ્રગટ, પ્રત્યક્ષ કરે છે. ના, તે લેશ માત્ર 'છોછ'ના કવિ નથી. હા, 'વિશ્વશાંતિ'ના કવિ છે. વિશ્વેતિ સર્વમ્. તે અખિલ-નિખિલના સમગ્ર સંદર્ભની સાપેક્ષતામાં મનુષ્યને, એક વચસ્ક નારીને, એક આવતી કાલની જનનીને, એના ઇનેટ સત્યથી પ્રેરાયેલાં આંગિકમ્ - વાચિકમ્ને તદ્દૂપ થઈને જોઈ-સાંભળી રહ્યા છે. હા, તે ઓડિયો-વિડિયો કેમેરા સાથે, એક વ્યક્તિચેતનાને, footage આપીને તેના આંગિકમ્-વાચિકમ્ને નેત્રપટ પર અને અંતઃશ્રુતિપટ ઝાલવામાં તદ્દૂપ છે. સાંભળો બીજો અંતરો -

ધખતો શો ધોમ ધીકે ધરણીની કાયા :

ઊભી છું ઓઢીને પ્રિયતમની છાયા,

પરિમલ ઊડે, ન ફૂલ હૈયે સમાયા.

હૂ, જરી તું...

ધખતા ધોમમાં ધરણી ધીકે છે. નાવિકા આ ધોમ ધખતા તાપથી સંતપ્ત છે, તેથી અધિક વિરહાગ્નિથી સંતપ્ત છે. હા, ઇન અને આઉટ ધોમ ધખે છે. એ આઉટ કેમ છે ? પ્રતીક્ષામાં છે, પ્રિયતમની. ના, તે બંધ બારણે તાપથી બચવા પુરાઈ રહે તેવું તેનું ઇનર સત્ય નથી. દૂરથીયે એ દેખાય તો એને શાતાનો, સુખનો અનુભવ થાય. એ ધોમ ધખતા તાપમાં ઊભી છે. પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનમાં એ કહે છે. (કૌંસમાં કોઈ પૂછે એમ કલ્પીએ. કોણ પૂછે ? પ્રેક્ષક, શ્રોતા. એ પૂછે તે પહેલાં નાવિકાનું ઇનર એવું આચ્છાસન સત્ય પ્રકટ થાય છે. સાંભળો, ફરી.)

ઊભી છું ઓઢીને પ્રિયતમની છાયા;

હા, એ પ્રિયતમની છાયાને ઓઢીને ઊભી છે. છાયા છે ? છે. ક્યાં ? નાવિકાના મનમાં અને ઉત્કટ પ્રતીક્ષામાં. આ એનું મનોમય સત્ય છે. હા, છે અને ઉત્કટ એવું પ્રભાવક સત્ય છે. સ્નેહમિલન પુષ્પ છે. છે જ. એનો પરિમલ ઊડે છે જે નાવિકા feel કરે છે. એનું ઇનર સત્ય તો એવું છે કે 'ન ફૂલ હૈયે સમાયાં.' તેનું સત્ય સ્નેહાધીન છે.

હા, કહું કે આ પુષ્પિતા નારીનું આંતર કથન છે. વેલ પુષ્પિત થાય પછી ફલિત થાય. આ વચસ્ક નારી પુષ્પિતા છે. હા, ઉત્કટ આશા અને અભિલાષા સાથે She is waiting. આ દુર્નિવાર એવી મનોદૈહિક ઝાંખા છે.

ગીતના અંતે, આરંભ, પુનરુક્ત થાય છે.

કોકિલા, તું ધીમે ધીમે ગા,

કે મારો જીયરો દુભાય,

**લૂ, જરી તું ધીરે ધીરે વા,
કે મારો મોગરો વિલાય.**

[અમદાવાદમાં, ગીત રચાયું ૨૫-૧૧-૧૯૫૦ના દિવસે. આ ગીત 'વસંતવર્ષા'માં છે.]
કવિ ઉ.જો.નાં બીજાં એકાધિક ગીતો વિશેના મારા પ્રતિભાવને આમ લખીને સાંભળવાની સહજ અભિલાષા છે.

[૩૧-૫-૨૦૧૦]

**‘છિન્નભિન્ન છું’ – ઉમાશંકરની કવિતાના નવા પ્રસ્થાનનું પહેલું પદ |
ચંદ્રકાન્ત શેઠ**

ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યપ્રાસાદનો પાયો ‘વિશ્વશાંતિ’, તેનું શિખર તે ‘સપ્તપદી’ અને શિખર પરનો સુવર્ણકળશ તે ‘પંખીલોક’. કવિ ઉમાશંકરના દસ કાવ્યગ્રંથોમાંથી ત્રણમાં છે સાત સાત કાવ્યો. ‘પ્રાચીના’ તથા ‘મહાપ્રસ્થાન’ સાત સાત નાટ્યાત્મક દીર્ઘ કાવ્યોના સંગ્રહો તો ‘સપ્તપદી’, તેનું નામ સૂચવે છે તેમ, સાત પદ્યોનો – સાત ઊર્મિકાવ્યોનો સંગ્રહ. જેમ લગ્નજીવનમાં સપ્તપદીનો તેમ ઉમાશંકરના કવિજીવનમાં એમની ‘સપ્તપદી’નો વિશેષભાવે મહિમા છે. સતાં હિ સખ્યમ્ સાપ્તપદીનમ્ આહુ: । – સતિયાં જનો (સંતો)નું સખ્ય સાત ડગનું કહેવાય છે. સત્કવિ ઉમાશંકરનાં ‘સપ્તપદી’માંનાં સાત કાવ્યો એના અંતરંગે ને બહિરંગે કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીની વિકાસલક્ષી કાવ્યયાત્રાની ખૂબી તથા ખાસિયતનાં દ્યોતક છે. જેમ ‘વિશ્વશાંતિ’થી ‘અર્વાચીન કવિતા’ના લેખક – કવિ-વિવેચક શ્રી સુન્દરમે ગુજરાતી કવિતાનો એક નૂતન તબક્કો શરૂ થયાનું જણાવેલું તેમ ૧૯૫૬માં રચાયેલા ‘છિન્નભિન્ન છું’ કાવ્યથી પણ સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતાનો વિષયવસ્તુ તેમ જ અભિવ્યક્તિના સંદર્ભમાં એક નૂતન તબક્કો શરૂ થયાનું આપણે કહી શકીએ એમ છીએ.

‘છિન્નભિન્ન છું’ ‘સપ્તપદી’ના કાવ્યસપ્તકમાંનું પહેલું કાવ્ય છે. શરદપૂનમની રાત્રે નખી સરોવર પાસેથી – પ્રકૃતિ પાસેથી કાવ્યસૌંદર્યની દીક્ષા પામનાર તથા કારાગૃહના બંધન વચ્ચે અહંમુક્તિની – ચેતોવિસ્તારની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની જીવનદીક્ષા પામનારા ઉમાશંકરે ૧૯૫૩માં કહેલું : **‘અમે સારસ્વતી, સંવાદિતાના સાધકો.’** અને એ જ કવિ ૧૯૫૬માં કહે છે :

**“છિન્નભિન્ન છું,
નિષ્કંદ કવિતામાં ધબકવા કરતા લય સમો,
માનવજાતિના જીવનપટ પર ઊપસવા મથતી કોઈ ભાત જેવો,
ઘેર ઘેર પડેલ હજી નવ-હાથ-લાગ્યા ભિક્ષુકના ટુક જેમ,
વિચ્છિન્ન છું.”**

એવું તે પોતાની અંદર-બહાર શું ગુજરી રહ્યું હતું કે આ સંવાદિતાના સાધક કવિને વિસંવાદિતાના વિષમ અનુભવો વેઠવાના આવ્યા ?!

આ કવિએ ૧૯૩૧માં વિશ્વશાંતિની અને એ નિમિત્તે વિશ્વપ્રેમની વાત માંડી, પણ

૧૯૩૫માં તો એમની કવિદષ્ટિએ આપણી સમક્ષ ‘આત્માનાં ખંડેર’ રજૂ કર્યું. ૧૯૩૫થી ૧૯૫૬ વચ્ચેના ગાળામાં જાગતિક ભૂમિકાએ એવું એવું જોવા મળ્યું કે વ્યક્તિએ અને સમષ્ટિએ મૂળભૂત રીતે પોતાના વિશે, પોતાની આસપાસના સંદર્ભો અને સંબંધો વિશે વિચારવાનું – રિબાઈનેય સમજવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. સ્વતંત્રતા, બંધુતા અને સમાનતા માટેના સંઘર્ષોએ ને યુદ્ધોએ માનવજાતિના ધર્મપ્રેમ ને પ્રેમધર્મના, અર્થનીતિ ને રાજનીતિના, શિક્ષણનીતિ ને સમાજનીતિના પરંપરાગત ખ્યાલો સામે અનેક યક્ષપ્રશ્નો ઊભા કર્યા. યંત્ર-તંત્રની જટિલ જાળજંજાળને કારણે સુન્દરમ્ જેવા કવિને ‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ એમ કહેવાનું તો આપણા આ કવિને પણ ‘સ્વપ્નોને સળગવું હોય તો —’ એ કાવ્યમાં ‘મંત્ર તો ‘મનુષ્ય’ – માનવનું હોવું, માનવનું જીવવું’ – એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું. માનવ થવું એટલે માનવતાવાળા થવું; પ્રેમ અને કરુણાવાળા થવું, અને એવા થવાનું – એવા થઈને રહેવાનું વસમું બની જાય એવો જો જીવન અને જગતનો માહોલ બની જાય તો તે કેમ ચાલે ? મનુષ્યને વીંખીપીંખી નાખનારાં તત્ત્વો પોતાની અંદર કંઈ ઓછાં નથી અને તેથી જ પોતાની છિન્નભિન્નતા જોનાર કવિની અંતર્યાત્રી અનિવાર્યપણે અહીં ઉખેળાઈને રહે છે.

કવિ કાવ્યનો આરંભ કરે છે પોતાની છિન્નભિન્નતાની હાલત પોતાની આગવી શૈલીથી બતાવીને. કવિનું હોવું ‘છું’ પદથી સૂચવાય છે. આ ‘છું’માં ‘હું’ અંતર્લિત છે જ. છિન્નભિન્નતાનો અનુભવ વેદનાકર છે, પરંતુ એ અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવા જેટલી કવિની અડીખમતા હજી બચી છે. છંદનો સાંગીતિક સંવાદ ભલે વિક્ષિપ્ત કે ખંડિત થયો પણ હજીયે નિષ્કંદતામાં ધબકી શકે એવું લયતત્ત્વ – કવિની સર્જકતાનું સ્પંદન-તત્ત્વ ઊંડે ઊંડે સાબૂત છે જ અને તેથી છિન્નભિન્નતાની અનુભૂતિની આવી કવિતાનું રચનાવિધાન શક્ય બન્યું છે. જેમ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં તેમ વિચ્છિન્નતામાંથી – વિસંવાદિતામાંથી અવિચ્છિન્નતામાં – સંવાદિતામાં પહોંચવાની વૃત્તિ ને ક્ષમતા નિ:શેષ થઈ નથી જ.

કવિની આસપાસનો માહોલ – કહો કે, પરિવેશ – એવો છે કે કોયલનો ટહુકો પણ કવિ સહી શકતા નથી. યંત્રતંત્રની જાળ એવી વકરી છે કે હવે પ્રકૃતિનો સ્વાદ – સંવાદ પણ કવિચિત્ત સહજતયા અનુભવી શકે એવી ભાવસ્થિતિ બચી નથી. વસંતપંચમી કેમ આવી ને કેમ ગઈ એની આ કવિને (‘કોકિલ, પંચમબોલ બોલો / કે પંચમી આવી વસંતની.’ – એવું ગાન કરનારા ‘વસંતવર્ષા’ના આ કવિને) ખબર સરખી રહેતી નથી. પ્રકૃતિ તો જેવી છે તેવી છે, રામાયણ ખરી તો મનુષ્યપક્ષે છે. મનુષ્યનાં એવાં કારનામાં કે કરતૂતો છે કે એથી પ્રકૃતિનો ચહેરો મ્વાન થયો હોય એવું હવે લાગવા માંડ્યું છે. મનુષ્યની ડખલગીરીથી પ્રકૃતિની સંવાદ-સુષમા વિક્ષિપ્ત કે વિક્ષુબ્ધ થઈ હોય એવું લાગે છે અને એથી કવિનો પોતે વિચ્છિન્ન હોવાનો ભાવ વધુ ઘેરો બને છે. એ રીતે કવિ પોતાની આસપાસના પ્રાકૃતિક સંદર્ભથી અને તેના પરિણામે માનવીય સંબંધોથી પણ વિચ્છેદ પામ્યાનો વેદનાકર અનુભવ કરે છે. આવો અનુભવ એક પ્રકારની ઉન્મૂલનતા કે નિરાધારીનો ભાવ પણ સંકેરી શકે, જોકે કવિ એવા સંપ્રજ્ઞ કે સભાન છે, એવી સુદૃઢ સહનશક્તિવાળા છે કે વેદનાનો ભરપૂર અનુભવ કરવા છતાં વેદનામાં પોતાને તણાવા દેતા નથી. વેદનાથી તરડાય છે ખરા, પણ તૂટતા નથી. તેઓ આત્મદ્રષ્ટાની રીતે કહે છે :

**“માની લીધેલી એકતા વ્યક્તિની
શતબંડ નુટિત મેં નજરોનજર દેખી લીધી છે.”**

કવિ પોતાના વ્યક્તિત્વમાં પડતી તિરાડો જોવા જેટલી ખબરદારી પણ દાખવે છે. તેઓ વિચ્છિન્નતાનો અનુભવ કરનારા છે તો પોતાનામાં વિચ્છિન્નતાના કારણે કેવી સ્થિતિ સર્જાય છે તેનું સાક્ષીભાવે દર્શન કરનારા પણ છે.

ઉમાશંકર જે ભાવાત્મક પરિબળોના દબાવ હેઠળ પોતાનું સંવિત્તંત્ર કામ કરે છે તેની વાત માંડે છે. એમ કરતાં પોતાની અંદરની પ્રકૃતિમાં વિકાર-વિવર્તો પેદા કરનારાં રાગ, દ્રેષ અને ભયનાં તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરે છે. તેઓ એ ત્રણેય તત્ત્વોને મૂર્ત (મૂર્તિ) – સ્વરૂપે અહીં રજૂ કરે છે.

રાગમૂર્તિનું અને તેના પ્રભાવનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે :

**“તમારે સ્મરણે રુધિર નાચી ઊઠ્યું,
તમારે દર્શો દ્વેષ રાચી ઊઠ્યું,
ને વિરહમાં બસ મરણ યાચી ઊઠ્યું,
તમે મારી ઝંખનાનું મધુર પ્રેયોરૂપ —
રાગમૂર્તિ, નમોનમો !**

તે પછી દ્રેષમૂર્તિનું અને તેના પ્રભાવનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે :

**તમે મારી વાસનાનું કાલકૂટ વિરૂપ,
આંખની પ્યાલી મહી ઊછળેલ અગ્નિકૂપ,
ઊડેલ શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દગ્ધ હેયાધૂપ,
તમારા સ્પર્શો નયન-પક્ષ્મો વિખૂટાં —
દ્રેષમૂર્તિ, નમોનમો !**

અને છેલ્લે ભયમૂર્તિનું અને તેના પ્રભાવનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે :

**તમારા શવ-આશ્લેષથી શીત છૂટ્યાં,
હીર હેયા તણાં છેક સુકાઈ ખૂટ્યાં,
ચેતનાસ્પંદનો મંદ આર્કદ-ડૂબ્યાં,
તમે મારી કામનાનો નગ્ન નિશ્ચલ છંદ —
ભયમૂર્તિ, નમોનમો !**

— આ ત્રિમૂર્તિએ કોઈક રીતે ઉમાશંકરને પ્રેમધર્મની દિશામાં – વિચ્છિન્નતાની વિરુદ્ધની સંવાદિતાની દિશામાં પ્રેર્યાં છે, ધકેલ્યાં છે અને તેથી જ ઉમાશંકર કૃતજ્ઞતા અને નિખાલસતાથી કહે છે :

**“એક-કેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ કરવા મથ્યાં તમે મારે માટે
અને દીક્ષા આપી પ્રેમધર્મની
જેના કખગઘનેયે પામવાનું કેમે કરી
ફાવતું નથી હજીય.”**

ઉમાશંકરે જીવનમાં જેમ દુરિતના તત્ત્વનો વિધેયાત્મક અભિગમથી તેમ રાગ, દ્રેષ અને ભયનો પણ નમસ્કારપૂર્વક સત્કાર કર્યો જણાય છે. વિષમતાના અનુભવો જીવનમાં તોડવાનું કામ કરતા જણાય તે તો એક ભૂમિકાએથી, બીજી વધુ ઉન્નત ભૂમિકાએથી જોતાં એ અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ પ્રત્યક્ષ રીતે નહીં તો પરોક્ષ રીતે ઇષ્ટ તત્ત્વોના સમર્થન, સંવર્ધન અને વિકાસમાં કોઈક રીતે ઉપકારક પણ થતાં વરતાય. ઉમાશંકર વિચ્છિન્નતાના તળિયે એક-કેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ કરવા માટેની જે ક્ષમતા રહેલી છે તેથી અભિજ્ઞ જણાય છે અને તેથી જ રગશિયા ગાડાની જેમ કિચૂડ-કટ-ચૂં કિચૂડ-ખટ-ચૂં એમ અવાજ કરતાં કરતાં પોતાનું જીવન જે રીતે પસાર થાય છે તેમાં કોઈ રીતે સૌને સૌની શરતે ચાહતાં રહેવું એ જ એક મહત્ત્વનો આશ્વાસક આધાર અને અગત્યનું સંધારક ભાવબળ હોવાનું કવિને પ્રતીત થયું છે. કવિએ રાગ, દ્રેષ અને ભયની ત્રિમૂર્તિ પાસેથી પ્રેમધર્મની દીક્ષા જરૂર ગ્રહણ કરી છે પરંતુ તેઓ તો એ પ્રેમધર્મના પોતાને પ્રાથમિક નિશાળિયા માત્ર માને છે ! પ્રેમધર્મ એવો વ્યાપક, ગહન અને સંકુલ છે કે એનો પૂરો તાગ પામવાનું એક વ્યક્તિ તરીકે, એક મનુષ્ય તરીકે પોતાના માટે, ખાસ તો વિચ્છિન્નતાનો અનુભવ કરનાર કવિ માટે આસાન નથી.

કવિને ખબર છે જીવનમાં જાતભાતના સંબંધોની કેવી જટિલ જાળ હોય છે તેની. કવિએ એવા સંબંધોનો મર્મસંકેત પણ અહીં કર્યો છે. કોઈને ચાહતાં ન આવડતું હોય, કોઈ ધિક્કારતા હોય, કોઈ પોતાની વંકાઈથી તાવતા હોય – એ રીતે પારસ્પરિક સંબંધોમાં ભીંસાવાનું, પિસાવાનું, ખંડિત થવાનું બને; પણ તેથી જેમ જીવનને ન છોડાય એમ ચાહવાનું પણ ન જ છોડાય એ આ કાવ્યમાં કવિનું અંતર્નિહિત ધ્રુવપદ હોવાનું લાગે છે. કવિ વિવિધ સંબંધોની વાસ્તવિક ભૂમિકાનો અનુભવ કરતાં માર્મિક રીતે કહે છે :

**“ભલે એમ તો એમ, ઝઘડવાનો સમય ક્યાં છે ?
તમારી શરતે ચાહીશ તમને.”**

પછી કહે છે :

**“તમને ધિક્કારવાની મને ફરજ નહિ પાડી શકે,
કહીયે ધિક્કારી શકાય, એક વાર ચાહું જેને ?”**

કવિ મૂળભૂત રીતે જ આદમી છે ચાહતના. જેમને પ્રેમ દ્વારા નહીં પણ ધિક્કાર દ્વારા જ ચાહતાં ફાવે છે તેમનેય તેઓ તો ‘ભલા જીવ’ કહે છે. પામરતાથી કે વંકાઈથી વર્તનારાઓ પ્રત્યે પણ તેમની ઉદારતા બરકરાર રહે છે. ઉમાશંકર પોતાને દુનિયાના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે; પરંતુ દુનિયાદારી કેવી છે તેનો તેમને અંદાજ છે. દુનિયા તો બે મોઢેય બોલે. એ દુનિયા કવિને ‘તું દુનિયાને સમજતો નથી’ એમ પણ કહે અને ‘તું દુનિયાનો જ જીવ છે’ એમ પણ કહે ! દુનિયામાં એ રીતે બેય પ્રકારે બોલનારા જડે. વળી એ દુનિયા જ્યારે કરોડોપતિઓને, સફળતાના શહીદોને, માનમોટાઈમાં મહાલનારાઓને ભૂલીને પાગલ પ્રેમીઓ અને કવિઓને સંભારતી રહી છે ત્યારે એ દુનિયા ખરેખર દુનિયાદારીમાં માને છે એવું કહી શકાય ખરું ? કવિનો આ મર્માળો પ્રશ્ન છે.

કવિ ‘સ્મૃતિ એ જ તો જીવન છે’ એમ સ્વીકારે છે અને તે સાથે કોઈ સંભારે ન સંભારે એની તથા શા માટે કરવી એવો પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે છે. પોતાની ભીતર ઇન્નભિન્નતાની

ઝાંખી કરનારા આ કવિનો વધુમાં વધુ મદાર છે હૃદયની ઉષ્માશક્તિ ઉપર. હૃદયની ઉષ્મા હશે – મનુષ્યનો પ્રેમ હશે તો વિચિન્નતાના તબક્કામાંથી પસાર થઈ શકાશે અને સાબરની શીળી સરવાણી જેવી સ્નેહની સરવાણીથી જીવનના મરુભૂમિ ('વેસ્ટલેન્ડ') જેવા યંત્રતંત્રપ્રસ્ત વિસ્તારોમાંથી હેમખેમ પાર પણ નીકળી શકાશે.

કવિનું હૃદય – મનુષ્યનું હૃદય કોઈક રીતે પોતાને સ્પર્શે ને ઠારે એવી અમૃત-સરવાણી આજની વિષમ આબોહવામાં શું નહીં પામી શકે ? અજંપો છે, ખિન્નતા છે, એક-કેન્દ્ર થવા મથી રહેલા કવિજીવની કિલ્નતા પણ છે – એ રીતે છિન્નખિન્નતા પણ છે; પરંતુ એ છિન્નખિન્નતાને અભિવ્યક્ત કરવા પૂરતી કવિસંવિતની કેન્દ્રસ્થતા છેક જ ભ્રષ્ટ કે વિલુપ્ત થઈ નથી એ મોટું આશ્વાસન છે અને જીવનની કવિતાની અને કવિતાના જીવનની હજુએ અખંડિત એવી અને ટકી રહેલી ઊજળી આશા પણ છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ વર્તમાન જાગતિક પરિસ્થિતિની જે વિભીષિકા છે તેમાં માનવમનની – માનવજીવનની જે ભીંસ છે, વેદના છે તેને અભિવ્યક્તિ આપતાં કાવ્યનાં છંદોલય, બાની વગેરેમાં ઠીક ઠીક અરૂઢ તત્ત્વોનો વિનિયોગ કરી વિષયવસ્તુ અને રજૂઆતની દષ્ટિએ અનન્ય કહેવાય એવો કાવ્યપ્રયોગ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. ઉમાશંકરે 'છિન્નખિન્ન છું' અને 'શોધ' – એ બે કાવ્યોથી એમના લયઇબારત અંગેના પ્રયોગો – પ્રયત્નો શરૂ કર્યાં. તેઓ જણાવે છે તેમ, આ કૃતિએ ગુજરાતી ભાષામાં છંદોમુક્તિના પ્રયોગોને મદદ કરી છે. ગુજરાતી પદ્યરચનાના ચારેય પ્રકાર – અક્ષરમેળ, માત્રામેળ, સંખ્યામેળ, લયમેળ ઉપરાંત ગદ્યના ટુકડાનો પણ એમાં ઉપયોગ થયો છે. મુક્તપદ્યને ખેડવું અને છંદોમુક્તિ સુધી પણ પહોંચી જવું – એવા ખ્યાલ સાથે ઉમાશંકરે 'છિન્નખિન્ન છું' અને 'શોધ' કાવ્યો અવાજ દ્વારા પહેલવહેલાં આકાશવાણી પરનાં કાવ્યસંમેલનોમાં પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં. આ બંને કાવ્યોમાં આરંભના લયની ઇબારત એવી છે કે વાચનથી પણ વિચક્ષણ ભાવક તેમાંનો લય પકડી શકે; પછીથી ભલે, વિચાર કરવા બેસે કે લયનો આધાર શો છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં કવિએ અરૂઢ કલ્પનો, યંત્રતંત્રગત વિલક્ષણ ઉક્તિસંદર્ભો દ્વારા પોતાની છિન્નખિન્નતાની ભૂમિકાને લય, પ્રાસ, બાની આદિથી ઉઠાવ આપવાનો સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. આ કાવ્ય ઉમાશંકરની કવિ તરીકેની પ્રતિભા કેવી ઉત્કૃષ્ટ છે અને એમનો કાવ્યકસબ પણ કેટલો ઉદાત્ત છે તેનું સબળ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ગાંધીયુગના આ પ્રતિનિધિ-કવિ સ્વાતંત્ર્યોત્તર આધુનિક યુગના પણ નવપ્રસ્થાનકાર ને પ્રભાવક કવિ બની રહે છે તે ખાસ તો આ 'સપ્તપદી'ની કાવ્યસંપત્તિના આધારે, એમ આપણે કહી શકીએ. આધુનિક યુગ-સંવેદનાને અનુરૂપ એવી વિલક્ષણ વાચ્ય-આકૃતિમાં રજૂ થતી આ કૃતિ ઉમાશંકરની કવિતામાં પણ 'અભિજ્ઞા'થી જે વળાંક આવે છે તેનાયે એક સાહસપૂર્ણ કવિકર્મની ઘોતક છે. 'ખિન્નખિન્ન છું'નો ભાવાનુભવ સંવાદિતાના સાધક ઉમાશંકરની અહમ્મની અકળામણ પણ દાખવે છે એમ કહી શકાય. છેવટે 'ખંખીલોક'માં અહમ્મના વિગલન ('નામ મારું ભાષામાં ઓગળી ગયું છે.') સુધી પહોંચતી ઉમાશંકરની કવિતાના નવા પ્રસ્થાનના પહેલા પદ તરીકે આ કૃતિનું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ છે તેય સુજ્ઞ સહૃદયો યથાર્થતયા પ્રીછશે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરીને અહીં વિરમીએ.

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી : થોડીક અંતરંગ વાતો... | મણિલાલ હ. પટેલ

ગુજરાતી ભાષામાં લખનારા ભારતીય સર્જક ઉમાશંકર જોશી, વિશ્વના વીસમી સદીના મોટા લેખકો-સર્જકોમાં, મહત્ત્વના અને સશક્ત સાહિત્યકાર તરીકે પણ ગણના પામેલા છે. આપણી ભાષાના આ મૂર્ધન્ય સર્જકનું સર્જક વ્યક્તિત્વ તો ખરું જ પણ 'માણસ' તરીકેની વ્યક્તિમત્તા પણ સમૃદ્ધ અને દષ્ટાંતરૂપ રહ્યાં છે. ઈ.સ. ૧૯૧૧ના જુલાઈની ૨૧મી તારીખે ભીલોડા તાલુકાના બામણા ગામે પિતા જેઠાલાલ જોશીને ત્યાં માતા નવલબાની કૂખે તેમનો જન્મ થયેલો. આમ, ઈ.સ. ૨૦૧૦ જુલાઈથી ૨૦૧૧નું વર્ષ એમની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ છે. ૧૯૮૮ના ડિસેમ્બરમાં કવિશ્રી સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

કહેવું હોય તો કહી શકાય કે ઉમાશંકર પણ નોખા અર્થમાં પહાડોનું સંતાન હતા. એમનું બામણાનું ઘર ખંભેરિયા ડુંગરાની કૂખમાં ઊભું છે. આ આખો મલક અરવલ્લીની ગિરિમાળાનો દક્ષિણ પૂર્વનો છેલ્લો હિસ્સો છે. ઈડર-શામળાજીના આ ડુંગરો લાખો વર્ષ જૂના છે. ઈડરના પથ્થરિયા પહાડોનું સૌંદર્ય કેમેરાના કલાકારને લોભાવે તો શામળાજી-ભિલોડાના ડુંગરોની વનશ્રી કવિજીવને સંમોહિત કરે જ કરે ! ખેતી-પશુપાલન કરનારી અહીંની પંચરંગી પ્રજા પણ ભલી, માણસૂડી અને અભાવો વચ્ચે પ્રકૃતિની ગોદમાં મોજ કરનારી, મેળા મહાલનારી તથા પ્રેમ-વિરહનાં ગીતો ગાનારી ખમીર-ખુમારીવાળી પ્રજા. એને ખુવાર થતાં અને જીવતાં પણ આવડે. ઉમાશંકર જોશીના સમગ્ર સર્જનમાં આ આખો ઈશાનિયો (પૂર્વોત્તર સાબરકાંઠા) પ્રદેશ પ્રતિબિંબિત થતો રહ્યો છે. કવિનો શબ્દ પહાડોની ગોદમાં રમતા ઝરણાંની કલકલ વાણીમાંથી પ્રગટ્યો અને વેદઉપનિષદોની અધ્યાત્મવાણીમાં જઈને વિરમ્યો. વચ્ચે એમાં ગાંધીવિચારે પ્રાણ પૂર્યા તો શાંતિનિકેતન અને ટાગોરની સૌંદર્યધારાએ માધુર્ય છલકાવ્યાં છે.

ઊજળી, ગૌરવર્ણી કાયા; હસું હસું થતો ભાવથી છલકાતો એ ચહેરો, મોટું તેજસ્વી કપાળ; આંખો સ્નેહાદ્ર; બોલે ત્યારે આખું વ્યક્તિત્વ બોલતું પમાય. ચહેરો રતાશ પકડે... એમની સાથેના સંવાદની ક્ષણો પણ રતુંબડી બની રહ્યાં યાદ છે. ધોતી-ઝભ્મો સફેદ ખાદીનાં, ઉપર બદામી ઝાંયની બંડી, શિયાળે ટોપી પણ મૂકતા ને મુસાફરીમાં ગળે મફલર કે ખભે સરસ શાલ હોય જ ! ઝીણી આંખો કરીને વાતમાં ઊંડા ઊતરે ને માર્મિક હાસ્ય સાથે વાત પૂરી કરે... ક્યારેક વાણી ઉગ્રતાને વિકલ્પે ઊંચી થાય, નક્કર પ્રતીતિ કરાવે ને પાછા હળવા હાસ્ય સાથે ઘોરને ઢીલ આપે. ઉમાશંકર જોશીને સાંભળવા એ લ્હાવો હતો લ્હાવો !!

જોનારને તરત લાગે કે આ વ્યક્તિ કવિ જ છે; પ્રતિભાશાળી છે. દેખાવે ય નાજુક ને વાણીવર્તનય બહુધા નર્ચા પ્રેમાળ. મારી પાસે તો 'માઈલોના માઈલો' એમની સાથે મુસાફરી કર્યાના અને નિરાંતે એમને બોલતાં સાંભળવા – માણવાના અમૂલ્ય અવસરોની યાદો છે. ધીમે મંદ સ્વરે દ્રવતાં ઝરણાંની જેમ એ કેંક કહેતા હોય, ક્યારેક ભર્યાભાવથી શબ્દો વહી આવતા હોય... ઝરમર ફુહારમાં અને એકધારા વરસાદમાં પલળવાનો મારો અનુભવ ઉમાશંકર સાથેના સંવાદોમાંય રહ્યો છે. એમનો શબ્દ અને સ્વભાવ : બંનેની જાદુગરી મેં જાણી-માણી છે. સહજતા, અર્થપૂર્ણતા અને નિસબત એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મહેસૂસ થતાં રહ્યાં છે.

નદીનાં 'બળતાં પાણી' જેમ કહે છે : 'અરે ! જે પ્હાડોએ નિજ સરુ નિચોવી અરપિયું...' એ વાત કવિને પોતાનેય એટલી જ લાગુ પડતી હતી... એ મલકે આપેલું દી ખૂટલ નથી નીવડ્યું. કવિ પોતે એના ઓશિંગણ રહ્યાનું કબૂલતા રહેતા, પણ જ્યારે મોડાસા જતા (ડો. ધીરુભાઈ ઠાકરના તેડ્યા) કે અમારી ઈડર કોલેજમાં અમે પરિસંવાદોમાં એમને લઈ આવતા ત્યારે અફસોસને દબાવ્યા વિના - પ્હાડોમાં ફરતાં મને, અમને કહેતા કે 'મારા મલકમાં મારે કરવું જોઈએ તે હું તો નથી જ કરી શક્યો... તમે સૌ એ કરી રહ્યા છો - મારા વતી જાણે; એમ લાગે છે. માટે આભારી છું !' સચ્ચાઈ અને આદ્રતા બંને મને ભીંજવતાં બલકે ધન્ય કરતાં ! "નદીએ પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી / જવું સિન્ધુ કેરા અદીક વડવાગ્નિ બૂઝવવા..." હા, નદીનાં કાર્યો જ એ છે. માટે તો એ લોકમાતા છે - સૌની છે. ઈડરમાં અને સમીપવર્તી પ્હાડોમાં ફરતાં ફરતાં એ પોતાના (તથા પન્નાલાલ સાથેના) શાળાજીવનના અનુભવો, એટલા ભર્યાભાવથી અને ઓતપ્રોત થઈને કહેતા તે જાણે પાછા કિશોરવયમાં ચાલ્યા જતા. કવિ બાળક બની જતા.

ઈડરની સર પ્રતાપ હાઈસ્કૂલ (એ પછીનું નામ) પાસેની કેસરીસિંહ બોર્ડિંગનો, એમનો ત્યારનો ઓરડો (૧૯૮૦ સુધી તો બોર્ડિંગ હતી) અને ઓરડામાંનો ગોખલો મને બતાવીને કહેતા : "આ મારી લાઈબ્રેરી હતો. એમાં જ રાક્ષસો ને રાજકુંવરીઓ સંતાઈ રહેતાં - 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની પાછળ સ્તો !" મદાલસા ડુંગર, એનાં ઝરણાં ને ત્યાં જોયેલાં ઝરખનું વર્ણન કરતા. ઓમ કારેશ્વર પાસેની તળાવડીમાં પોતે ડૂબતા હતા ત્યારે માથાની ચોટલી પકડીને મિત્રે બચાવેલા તે વાત કહીને ઘડીક ત્યાં સૂનમૂન થઈ ગયેલા !

એશી (૧૯૮૦ તથા પછીનાં) વર્ષોમાં ઈડર કોલેજમાં અમે એમને ચારેક વખત મેળવી શકેલા. ખૂબ ઉમળકાથી પોતાના મલકમાં આવતા ને જૂની વાતોની સ્મરણ મંજૂષાઓ ખોલતા... પ્રસન્નતા ઊંચતા હતા જાણે ! અલબત્ત, સાંપ્રતનાં વિપથગામી વલણોથી એ ચિત્તિત પણ રહેતા હતા. પણ માનવમાં શ્રદ્ધા ને સમાજલોક માટે ખૂબ પ્રેમાદર. ખાસ્સા આશાવાદી થઈને વાતો માંડતા. ઉત્તમનો આસ્વાદ કરાવતા અને મૂલ્યાંકન કરી આપતા ઉમાશંકરને અમે ઈડર કોલેજમાં નિરાંતે સાંભળ્યા હતા. એમની હાજરીમાં કવિસંમેલન યોજેલું, મારું સંચાલન હતું. ચિનુ મોદી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, માધવ રામાનુજ, રામદરશ મિશ્ર, રઘુવીર ચૌધરી વગેરેના કાવ્યપાઠ વચ્ચે મેં થોડાક નવોદિતોને રજૂ કરેલા. સમાપનમાં બોલેલા : 'નવી પેઢીને આવવા દો... એમને વધુ સમય ફાળવો... આજે એમને સાંભળીને પ્રસન્ન છું...' પોતાના પછીની સર્જક પેઢીનું જતન કરવું ને પ્રોત્સાહન આપવું એ એમણે કર્યું 'એટલું પછી પણ કોઈએ નથી કર્યું... આધુનિકોએ તો જરા પણ નહિ ! અફસોસ !! સ્વાતંત્ર્યોત્તર હિન્દી-ગુજરાતી કવિતા / કથાસાહિત્યના એ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોએ ખાસ્સી કીર્તિ મેળવેલી. મારા જેવાઓ એમાંથી ઘડતર પામ્યા... વિનોદ જોશી, જયદેવ શુક્લ, પુરુરાજ જોશી, નીતિન મહેતા જેવા અનેક નવા અભ્યાસીઓ એ પરિસંવાદોમાં વક્તા તરીકે પ્રથમ વાર આવેલા અને ધ્યાનપાત્ર વક્તવ્યો આપેલાં.

એક વાર, વાયા બામણા-ભિલોડા માર્ગે હું ઉમાશંકર જોશીને ઈડર કોલેજના પરિસંવાદ માટે, ટેક્સી દ્વારા લઈ આવેલો. ત્યારના ચારેક પ્રસંગો યાદગાર બની ગયા છે. આજે પણ એ યાદ કરતાં રોમાંચિત થઈ જવાય છે. બામણાના એમના ઘરમાં - પડસાળમાં

બેઠેલા અને જૂની યાદો તાજી કરતાં કરતાં ભાવવિભોર થઈ રહેલા ઉમાશંકર હજીય આંખો સામે તરવરે છે. કેટલાં બધાં વર્ષો પછી એ વતનગામ આવ્યા હતા... ભૂલેશ્વરભાઈ સાથે, ટેકરીઓના ઊંચા-પથરિયા આસને બેસીને એમણે 'સાપના ભારા'નાં એકાંકીઓ વાંચેલાં, તે બતાવીને કહેતા હતા કે તળબોલીના શબ્દો બીજે દિવસે ભૂલેશ્વરે લોકોમાં સાંભળેલા ને રાજીપો વ્યક્ત કરેલો. બામણા ગામ પુનાસણ ગામની પાસે હાથમતી - ઇન્દ્રાસણીના ડેમથી બનેલા સરોવરને દક્ષિણ-પૂર્વ છેડે વસેલું છે... ડેમનાં પાણી ચળકતાં હતાં ને કાંઠે ઘઉં-ચણા-મકાઈની શિયાળુ ખેતી લહેરાતી હતી. સામે ક્ષિતિજમાં ત્રાંબકિયા પ્હાડોની હારમાળા ને એની પાર શામળાજીના ડુંગરો ! આવા રમણીય પરિસરમાં ઉમાશંકર ખૂબ પ્રસન્ન દેખાતા હતા.

બામણાના ઘરેથી નીકળતાં ઢાળ પછીની જમણી શેરીને નાકે, એમનાં બહેન જશોદાબહેન (કદાચ આ જ નામ ?) મળવા ઊભાં હતાં. ઘણે વર્ષે થતું ભાઈબહેનનું એ મિલન આંખથી ઓઝલ થતું નથી, બલકે આદ્ર કરી મૂકે છે. 'હાજાનરવા તો ખરા ક ની ?' પૂછતી બહેનનો ગળગળો અવાજ અને પાંપણેથી તૂટતો મોતનમાળ ! પરિસર ભીંજાઈ ગયો હતો. હું કવિશ્રીના ચહેરાને - એની વધતી રતાશને અને ધૂજતા-કંપતા હોઠ તથા ભાવને મારામાં અનુભવતો હતો ! ભાણાંઓનાં લગ્નમાંય નહિ પહોંચી શકેલા ઉમાશંકર અફસોસ દબાવીને બધાંની ખબર પૂછતા હતા... 'બધાં કુશળક્ષેમ તો ખરાંને !...' હાથમતી-ઇન્દ્રાસણીનાં પાણી છોક એમની પાંપણોમાં તગતગી રહેલાં તે હું આદ્ર થૈને જોતો હતો. બહેને ભાઈનો હાથ પકડ્યો ને કાંડા ઉપર હોઠ અડાડી હેતની બચી કરી; પછી આશિષ માગતાં બહેન નમ્યાં ને હાથ જોડીને બોલ્યાં : 'તમે તો ઘણા મોટા માણસ થૈ ગયા, ભૈ ! ભગવાન તમને સો વરસના કરે... કુટુંબની ખતખબઈ લેતા રહેજો... ભૈ !' લાગણીનાં પૂરને ખાળતા અને નહિ વહી શકતાં પાણીના ધમપણાને રોકતા કવિશ્રીને હું મોટર સુધી દોરી ગયો હતો. નાંદોજ અને વાંકાનેર ગામ આવતાં એમની વાણી પુનઃ વહેવા લાગી હતી... ફોઈનું ઘર યાદ કર્યું ને એમને ઘરે અમે ગયા. ફોઈ સરપંચ બનેલાં, કાંતણ કરતાં ને ગામસુધારણા હાથ ધરેલી. ફોઈ સાથે એ જૂની વાતોમાં પછી ખોવાઈ ગયા તે પણ હું માણતો જ રહેલો... એમના મલકમાં એમને લાવ્યાનો આ અવસર મને પણ ધન્ય કરતો હતો... હવે ઉમાશંકરજી ઈડર ન આવે ને અહીંથી જ 'સેતુ' પર પરત જાય તોય મને પરમ સંતોષ હતો...હા, આ ઘટના એમના ગામ-સમાજના સંદર્ભો જાણનારને સમજાશે કે વિરલ જ હતી !

બપોર પહેલાં અમે ભિલોડા પહોંચ્યા. એન. આર. એ. વિદ્યાલયના આચાર્યશ્રી લાભુભાઈ પંડ્યાએ બધું ગોઠવેલું. વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ, આખું ગામ ઊમટેલું. લોકવાદ્યો વાગતાં હતાં ને કન્યાઓ કળશ-ગગરી-કુમકુમ અક્ષત - ફૂલો લૈને સ્વાગત માટે ઊભી હતી... જાણે કોઈ શુભ પર્વ ને મંગલ મહોત્સવ ન હોય !! 'આ બધું શું છે ?' એવી સવાલી નજરે એ મને જોઈ રહેલા; મેં ક્ષમાયાચના કરતાં કહેલું કે : "આની તો મનેય જાણ નથી; લાભુભાઈનો પ્રેમ છે આ..." મને જરા ડર હતો - એમની નારાજગીનો ! પણ ના ! આજનો દિવસ એમને માટેય જાણે નોખો હતો ! શિક્ષકો-યુવાનો-ગ્રામજનો એમનું અભિવાદન કરતાં ધરાતાં નહોતાં !

મારી કસોટીની ક્ષણો - ત્યાં જ - આવી ઊભેલી. ઉમાશંકરની હાજરીમાં, પહેલી

જ વાર મારે જાહેરમાં અને એમને વિશે બોલવાનું હતું ! ‘ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા ’લ્યા વાલમા...’ ‘ભોમિયા વિના’ તથા ‘રહ્યાં વર્ષો’ અને ‘ઘરે આવું છું હું -’ આટલી એમની કાવ્યરચનાઓને કેન્દ્રમાં રાખી મેં વાતો કરી. પન્નાલાલની બેત્રણ વાર્તાઓ વિશે ચર્ચા કરી વાત પૂરી કરેલી. ઉમાશંકરે ભર્યા ભાવે સૌને સ્વજનો ગણીને સમાજ-શિક્ષણ-સાહિત્ય-સંસ્કારની વાતો કરેલી... પછી ભોજન. આરામ... ને નીકળ્યા ઈડર ભણી !

રસ્તામાં ઝુમસર તથા મુડેફી ગામે જવાના રોડ મળતા હતા. ત્યાં એક લીલીછમ ને ખાસ્સી ઊંચી ટેકરી ઊભી છે. એમણે ગાડી રોકવા કહ્યું. અમે ઊતર્યા ને ટેકરી સામે ઊભા રહ્યા. ટેકરીને માથે એક માત્ર ઝાડ - લીલુંછમ. એની નીચે ઢેરી - નાનકડી. સુંદર દૃશ્ય હતું... ધીમેથી મર્માળુ હસતાં બોલ્યા : “આ ટેકરી તે જાણે કવિતા; સોનેટ. ને માથે ઝાડ તે એનું શીર્ષક... ઢેરી એ છંદ સૂચવે છે.” પછી મેં ઉમેર્યું : “ને તળેટીમાં નામને બદલે કવિ સાક્ષાત્ ઊભા છે...” તો વળી બોલેલા : “એનો કર્તા તો કિરતાર - અલખ ને અગોચર. એનું પ્રાગટ્ય આટલું સુંદર ન હોય તો જ નવાઈ !” એ ધન્ય ક્ષણોમાં હું સર્જકમય હતો - બંને અર્થમાં !! ઓહ ! વિરલ સુયોગ !!

ઈડર કોલેજના અતિથિનિવાસમાં થોડી વાર બેઠા. ચાપાણી કર્યાં. પંદરેક મિનિટ આંખો મીંચી સૂતા રહ્યા હશે... પછી કહે, હવે ચાલો નીકળીએ - રાજ્યન્દ્રવિહાર જઈ આવીએ. ઈડરની પશ્ચિમે પહાડીની ટૂંક પર વિશાળકાય પથ્થર : ઘંટિયો પહાડ કહે છે એને. એની ઉપર શ્રીમદ્ રાજ્યન્દ્રે સાધના કરેલી. ત્યાં સાધનાખંડ છે ને બીજી વ્યવસ્થાઓ છે. એ આશ્રમ. ત્યારે પગથિયાં નહોતાં. સીધું ચઢાણ... પન્નાલાલ સાથેના પ્રસંગો યાદ કરતાં કરતાં અમે ચઢતા હતા. સાથે મારા મિત્ર અરવિંદ ગજજરને લીધેલા. દર્શન કરી આશ્રમની ધારેથી નીચેનો પ્રદેશ જોતા ઊભા હતા. ત્યાં નીચે રીક્ષા આવી ઊભી. બંને હાથમાં સામાન સાથે; આશ્રમના જ વડીલ હશે - તેમણે બૂમ પાડી : ‘ઈશ્વર, ઓ ઈશ્વર...’ અવાજના પડઘા પડ્યા... ઈશ્વર... ને આશ્રમમાંથી બીજા વડીલે દોડતાં આવીને કહ્યું... ‘એ તો નથી... નથી...’ પડઘા પડતા હતા... ‘ઓ ઈશ્વર ! એ તો નથી... નથી...’ જરાક વાર સન્નાટો છવાઈ ગયો. પ્રકૃતિ પણ ઘડીક અસમંજસમાં પડી ગઈ જાણે ! અરવિંદભાઈ કહે : “હું જાઉં છું... સામાન લેવા મદદ માટે જ બોલાવે છે.” ઉમાશંકર ધીમેથી જાણે જાતને કહેતા હોય એમ સ્તો બોલ્યા... “મણિભાઈ, ઈશ્વર છે, નહિ તો અરવિંદભાઈ કેમ જાય ? એણે જ એમને મોકલ્યા...” અવાક કરી દેનારી એ ક્ષણો ભુલાતી નથી ! પવને પથ્થરોમાં કોરેલા આકારો, પશ્ચિમાકાશમાં આથમતો કીરમજી સૂર્ય... દૂરનાં ગામો-ખેતરો... જોતાં અમે અંધારું ઊતર્યું ત્યાં લગી બેસી રહેલા...

r

વિદેશી સાહિત્ય

પાક-શાયરોનું પાક કવિ-કર્મ

મીરાં ભટ્ટ

પૂરબ કે આકાશ મેં जब भी
कोई परिन्दा आता है,
सन्देशा एक परो पर लिखा मेरे वास्ते लाता है ।
वहाँ के खेत और दरिया,
झरने, झील और पहाड,
याद तुम्हें करते हैं कहकर,
ये मुझे को रुलवाता है ।

ભારતનાં નદી-પહાડ-દરિયા કોઈને રડાવી રહ્યા છે એ વાત સાંભળીએ તો તરત આપણને થાય કે કોઈ દૂર-સુદૂર સાત સાગરને પેલે પાર પહોંચી ગયેલા ભારતીય અમેરિકાવાસીનું હૃદય જ આમ ભારત માટે ઝૂરતું હોય ! પરંતુ વાત સાવ જુદી જ છે ! આ ઝૂરતાં હૃદય તો સાવ અડોશપડોશની પાક-ભૂમિ પર જ વસે છે. વર્ષો વીતી ગયાં, પરંતુ અંતરનાં આ ઝૂરણાં શાયરી બનીને ઝરણાંની જેમ વહેતાં રહે છે.

ઉપરોક્ત શેર લખનાર છે મેજર ઇનાયત શેર. નિવૃત્ત થઈને હાલ કરાંચીમાં રહે છે. પણ મારા મેજર સાહેબ સા માટે, પાકિસ્તાનમાં કેટલાય શાયરોની ગઝલ-શાયરીમાં એમના પ્યારા હિન્દ દેશની યાદત ટપક્યા કરે છે. કરાંચીમાંથી પ્રગટ થતા હમવાર નામના માસિકના સંપાદક મહોદય સૈયદ કાવિશ રિઝવી તો આજે પણ હિંદુસ્તાનને પોતાનું ‘કાબા’ માને છે અને ‘પાક-હિન્દ પ્રેમ સમા’ નામની સંસ્થા પણ સ્થાપી છે. પાકિસ્તાનની ઉર્દૂભાષી જનતાએ તો આ અભિકમને પ્રેમપૂર્વક આવકારી લીધેલો, પણ કેટલાક ધર્માધ મુલ્લા તથા કેટલાક ફોજી સરદારોએ આ આખી વાત પર શંકાનાં વાદળાં ઉતારી લીધેલાં.

આ સૈયદ કાવિશ રિઝવી પોતાની ભરજુવાનીમાં ભારતના અમરોહા અને દિલ્હીની સડકો પર મહમદ અલી ઝીણાસાહેબની કોમી રીતરસમ સામે બંડ પોકારી સૂત્રો પોકારતા કરતા હતા -

जिनका काबा इंगलिस्तान,
वह क्या लेंगे पाकिस्तान;
बांट नहीं सकता हिन्दुस्तान,
ले नहीं सकते पाकिस्तान ।

એક જ રાષ્ટ્રના હિમાયતી મૌલાના આઝાદ એમના પ્રેરણામૂર્તિ હતા. પરંતુ ગંદી રાજનીતિના ચક્રાવે પાકિસ્તાન તો બન્યું જ બન્યું ત્યારે પણ ઇન્કિલાબ જગવવા પાકિસ્તાન પહોંચ્યા એ વખતે પણ મૌલાનાસાહેબે ચેતવેલા કે ખતરનાક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડશે. અને ભાવિ દ્રષ્ટાની આ આગાહી સાચી પણ પડી. પાકિસ્તાન હકૂમતે એમને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી મૂક્યા. સાત સાત વર્ષ જેલવાસમાં બરાકોમાં ગોંધાઈ આઝાદીનાં

ગાન ગાતાં રહ્યા -

मंजूर हो तो रक्षे करो वार की तरह

ये क्या खडे हो, साये दिवारों की तरह ।

જેલમાં જ પોતાના સાથી હસમ નાશિરની ફૂર કતલ વેઠવી પડી, ત્યારના લશ્કરી તાનાશાહ ઝિયાના અમલ દરમિયાન એમનો એક પગ કાપી નાંખવામાં આવ્યો ત્યારે પણ એમણે તો હિન્દ-પાક-દોસ્તીનાં ગાણાં જ ગાયે રાખ્યાં. ભારતના શાયર કેસી આઝમી એમના 'मेरा हमदम - मेरा दोस्त' હતા અને શબાના આઝમી તો એમની દીકરી જ છે ! જાવેદ અખ્તરનો આ શેર તો એ નિરંતર ગાયા કરે છે કે -

ऊँची इमारतों से मकां मेरा घिर गया

कुछ लोग मेरे हिस्से का सूरज भी खा गये ।

પાકભૂમિ પર સૈયદજી જેવાં બીજાં અનેક દિલ ધડકે છે, જેમની ધડકનમાંથી પાક-ભારત-સંબંધને વિષમુક્ત બનાવી મહોબ્બતના કાંઠે પહોંચાડવા માગે છે. રઈસ અમરોહવીએ એક ભારતીય બિરાદરના વિદાય સમારોહમાં ભારતીય દૂતાવાસમાં આ નજમ વાંચી સંભળાવી ત્યારે અનેકોની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ઊભરાઈ આવ્યાં હતાં. રઈસ સાહેબ કહે છે -

ओ हिन्द जानेवाले ! मेरा सलाम ले जा

ये हिन्दियों से कहना, ओ ! हिन्द जानेवालो ।

भूल से भी नहीं हम, तुम को भुलानेवाले

मुनकिर ने हो सकेंगे हरगिज जमानेवाले ।

हैं हिन्द-पाकवाले सब इक घरानेवाले

रहते खबास ले जा, शौके अवाम ले जा ।

આગળની કડીઓમાં સવાલ પુછાય છે કે શું અમારી ગંગા-જમના, હિન્દી સીદા-બાગબગીચાને કદી ભૂલી શકવાના છીએ ? અફસોસની વાત છે કે આવા દરિયાવદિલ આદમીનું કરાંચીમાં ખૂન થયું.

આવો જ એક શાયર નજર હૈદ્રાબાદી કહે છે -

एक गुलेताजा की खातिर

हम से गुलशन छूट गया ।

आते कभी न अपने गुलिस्तां को छोडकर

हम एक हसीं बहार के धोखे में आ गये ।

પાર વગરના શેરોમાં માદરે વતન છોડવાની વ્યથા આંસુમાં બોળાઈ બોળાઈને ઘૂંટાઈ છે. કરાંચીના કરામત શેરખાન લખે છે,

वो जंगल याद आते हैं, भरे थे जो परिन्दों से

वह दरिया, वो हिलाला, वो तराई याद आती है ।

ભારતમાં વસેલા વિવિધ ધર્મોના લોકોની તાસીર જ સાવ જુદા પ્રકારની છે. ભારતીય મનુષ્યમાં વૈશ્વિકતા ભરી પડી છે, એ વખતોવખત પ્રગટ થતી જ રહે છે, પછી એ

પાકિસ્તાનમાં વસતો હોય કે યૂરોપ-અમેરિકામાં. ભારતીયતાનું ધાવણ જ વિશ્વમાતાના પયોધરોમાંથી ઊભરાય છે, એ દૂધથી ઊછરેલાં સંતાન પોતાની વ્યાપક બિરાદરી વીસરી જ કેમ શકે ? ભારતનાં સંતાનોને આવું વૈશ્વિક ચેતના પેદા કરતું ધાવણ પિવડાવવામાં આપણા પૂર્વજોએ પોતાનું સર્વોત્તમ ખરચી જાણ્યું છે. અનેક પ્રકારે વિવિધતાઓનો પુણ્યસંગમ થતો રહે તે માટેનાં વિચારપૂર્વકનાં આયોજનો થયાં છે. મહારાષ્ટ્રના સતારા જિલ્લાના વાઈ મુકામે વિનોબાજીના દાદાએ એક શિવમંદિર બનાવડાવ્યું અને આજથી સો વર્ષ પહેલાં એવું આયોજન કર્યું કે દર વર્ષે આ શિવમંદિરમાં કોઈ મુસ્લિમ ગાયકનો સંગીત-કાર્યક્રમ થાય. ૧૯૨૮માં આ મંદિર વિનોબાના પિતાશ્રીએ હરિજનો માટે ખોલી દીધું. ૧૯૧૬માં વિનોબા આ મંદિરમાં એક વર્ષ માટે સ્વાધ્યાયાર્થે રહ્યા હતા. હવે આ મંદિર જીર્ણ થયું છે તો સેવકોની ઈચ્છા છે કે જીર્ણોદ્ધારના ટ્રસ્ટમાં એક ટ્રસ્ટી તો મુસ્લિમ જમાતનો હોય જ હોય. કાળ ભલે ભૂતમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હોય તો પણ એની ખુશબૂ એ ફેલાવ્યા વગર રહેતો જ નથી. ભારત દેશના કાળજયી પુણ્યપુરુષોએ 'માનવ માત્ર એક'નું ધાવણ પાપું છે ત્યારે તો પાકિસ્તાનના શાયરો આજે પણ એ જ ખુશબૂને રેલાવતા પોતાનું કવિકર્મ ઊજળું કરી પ્રગટ કરે છે.

r

વિશ્વમાનવી

કીકી કરું બે નભતારલીની
ને મીટમાં માપું દિગંતરાલને,
માયા વીંધીને જળવાદળીની
અખંડ દેખું પળમાં ત્રિકાલને.

સન્ધ્યા-ઉષાની સજી પાંખજોડલી
યાત્રી બનું ઊર્ધ્વમુખી અનંતનો;
સ્વર્ગમાં ઝૂકવું ચંદ્રહોડલી,
સંગી બનું વા ધૂમકેતુ-પંથનો.

વ્યક્તિત્વનાં બંધન તોડીફોડી
વિશ્વાન્તરે પ્રાણપરાગ પાથરું;
પાંખો પ્રકાશે-તિમિરે ઝબોળી
સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ છાવરું.

વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.

[‘સમગ્ર કવિતા’]

- ઉમાશંકર જોશી

આત્મકથા સત્યના પ્રયોગોના પૂર્ણાહુતિ પ્રકરણમાં, ૧૯૨૬માં, ગાંધીજીએ લખેલું કે, ‘હવેનું મારું જીવન એટલું બધું જાહેર છે કે કશું પ્રજા નથી જાણતી એવું ભાગ્યે જ હોય’ (પૃ. ૪૫૮, ૨૦૦૦ની આવૃત્તિ). અને એ પછી, વર્ષો સુધી ગાંધીજી વિશે (અને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના સમયખંડ વિશે) એટલું બધું લખાતું ગયું છે – ગાંધીજીની દિનવારી (ચંદુલાલ દલાલ, ૧૯૭૦) સુધ્યાં – કે ઇતિહાસની કોઈ ધૂંધળી રહેલી રેખામાં કે કોઈ ખૂટતી કડીમાં કોઈ લેખક પોતાની કલ્પનાનો અનુપ્રવેશ કરાવીને એને અખંડ વિશિષ્ટ રૂપ આપી શકે એવો અવકાશ રહેતો નથી.

આવા સંજોગોમાં, આપણા એક પ્રશસ્ત નવલકથાકાર જયંત ગાડીતે ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની, એમાં ગાંધીજીની ક્રિયાશીલતાને કેન્દ્રમાં રાખતી ૧૧૦૦ પાનાંની બૃહત્ નવલકથા લખીને ‘ગાંધી વિશે’ લખવાનું ને ગાંધી વિશે ‘નવલકથા’ લખવાનું એક પડકારરૂપ સાહસ કર્યું છે એ મોટી જિજ્ઞાસા જગાડનાર ઘટના છે.

લેખકે કરેલા ભૂમિકારૂપ ઉદ્દગારોમાં આ નવલકથાનાં કેટલાંક સ્તર જણાઈ આવે છે.

જયંત ગાડીતે એક પરિચય-આલેખ કર્યો હતો પોતાની આ નવલકથા વિશે^૧, એમાંથી બેત્રણ બાબતો ઊપસી રહે છે. એમણે લખેલું કે, ‘સત્ય’ એ ચાર ભાગમાં લખાયેલી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની કથા છે. એમાં ગાંધીજી કેન્દ્રમાં છે [...] સત્ય શું એ આ નવલકથાનો મુખ્ય વિષય (theme) છે. એટલે ગાંધીજીનું સત્ય એ એક જ સત્ય ન હતું પરંતુ બીજાં સત્યો પણ તે સમયે પ્રવર્તમાન હતાં.’ આમ, સત્ય અહીં કોઈ એક કે અંતિમ/પરમ સત્ય નહીં પણ વિચારસરણીઓ, દષ્ટિકોણો, પ્રતીતિઓ, આદિરૂપે રચાયેલાં વિવિધ (વર્ગોનાં, વ્યક્તિઓનાં) સત્યો છે ને એ સત્યોના, આંદોલનના સમયમાં ઊપસેલા સંઘર્ષ તરીકે લેખકે આ નવલકથા આલેખી છે. આ પહેલું, ઊપલું સ્તર.

નવલકથાનું શીર્ષક ‘સત્ય’ છે ને કથાના પ્રત્યેક ખંડનાં પેટાશીર્ષકો ‘પાવક અગ્નિ’, ‘જ્વાળા’, ‘ધૂંધવાતો અગ્નિ’ અને ‘દાવાનળ’ છે. અગ્નિનાં આ વિવિધ રૂપો-સંકેતો ગાંધીજીના વિરલ સત્ય(દર્શન)ને સૂચવે છે કે આંદોલન-અગ્નિનાં વિવિધ સોપાનોને જ સૂચવે છે ? ‘આંદોલન’ અને ‘ગાંધી’ની વચ્ચે પ્રસરતું આ વચલું સ્તર છે.

ત્રીજું સ્તર, જયંત ગાડીતે નવલકથાના પહેલા ખંડમાં લખેલી કેફિયતમાં પડેલું છે. જીવનના ઉત્તર તબક્કે (‘આજે જીવનને આરે આવી પહોંચ્યો ત્યારે’) ગાંધીજી એમના ચિત્તનો કબજો લે છે. આ ગાંધીમયતા કંઈક તીવ્રતાપૂર્વક વ્યક્ત થઈ છે : ‘મને કેમ ફરીફરીને એ [ગાંધી] પોતાની તરફ ખેંચે છે ? ક્યાંક શું પડ્યું છે મારામાં જે મને સતત ગાંધી તરફ ખેંચે છે ? અને, કોઈ અન્ય વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ નહીં, ‘ગાંધીસંસ્થાઓ [પણ] નહીં,

5 સત્ય : જયંત ગાડીત, અમદાવાદ, ૨૦૦૮

માત્ર ગાંધી, ગાંધી ને ગાંધી. [...] અને મેં ગાંધીની શોધ આદરી [...] મેં મારા શબ્દોથી ઊભો કરવા માંડ્યો ગાંધી. માત્ર ગાંધી નહીં, મેં ઊભું કરવા માંડ્યું છે સત્ય. શું છે સત્ય ? કોણ છે ગાંધી ? ચાલો હવે મારી સાથે.’^૨ આ અંદરનું સ્તર. આ જોતાં તો ગાંધીજી જ કેન્દ્રમાં હોય. અલબત્ત, નવલકથાનું ધરાતલ છે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનો સમયખંડ.

S

એક વાત તો બહુ સ્પષ્ટ છે કે લેખકે આ નવલકથા લખવાના સંકલ્પ સાથે જ એક મહાપ્રયત્ન આદરેલો. આશરે ૧૨ વર્ષ સુધી એ, બીજાં બધાં જ સાહિત્યકાર્યો લગભગ^૩ બાજુએ મૂકી દઈને આ નવલકથા લખવામાં એકાગ્ર થયેલા ને જીવનના અંત સુધી એમણે એમાં મન પરોવેલું રાખ્યું. ગાંધીજીનાં અને ગાંધીવિષયક અનેક પુસ્તકોમાંથી એ પસાર થયેલા^૪, એટલું જ નહીં, દાંડી આદિ ઘણાં સ્થળોની તેમજ ગાંધીસંલગ્ન ઘણી વ્યક્તિઓની મુલાકાતો લીધેલી. આવા સ્વાધ્યાયપૂર્વકના એક મોટા પ્રકલ્પ તરીકે હાથ ધરેલા નવલકથા-પ્રયાસ તરીકે એ બહુ નોંધપાત્ર છે.

૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા છોડીને ભારતમાં પ્રવેશે છે ત્યાંથી માંડીને ૧૯૪૬ના નોઆખલી હત્યાકાંડમાં ગાંધીજી અહિંસાની કપરી કસોટીનો અત્યંત વ્યાથાભર્યો અનુભવ કરે છે ને ૧૯૪૭માં ભારતના ભાગલાથી લગભગ ભાંગી પડે છે ત્યાં સુધીનો સિલસિલાબંધ ઘટનાપટ આ કથામાં આલેખાયો છે. ગાંધીજીની હત્યાના આલેખન સુધી લેખક પહોંચવા માગતા હતા પણ કેન્સરની બીમારીને કારણે એ આગળ લખી ન શક્યા. છેલ્લાં બેત્રણ પાનાં લેખકે બોલીને લખાવ્યાં હતાં (જુઓ : ખંડ-૧, નિવેદન : મંજુલા ગાડીત) એમાં લેખકે આમંડ છે પણ વિગતોના કંઈક તુટકણ્ટક નિર્દેશો છે ને એમાં ગાંધીજીના વિલયનો એક દૂરવર્તી સંકેત પડેલો છે.^૫

નવલકથા ઊઘડે છે એક લાક્ષણિક દશ્યથી : ‘અંધકાર ભેદીને સૂર્યને પૃથ્વી પર આવવાને હજી થોડી વાર હતી ત્યારે ઈંગ્લેન્ડથી નીકળેલી એસ. અરબિયા સ્ટીમર ૧૯૧૫ની ૮મી જાન્યુઆરીએ અરબી સમુદ્રનાં સ્થિર જળને ધકેલતી મુંબઈના એપોલો બંદરની નજીક સરકી રહી છે. એમાં પોતાની પત્ની કસ્તૂરબાઈ સાથે મુસાફરી કરી રહેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી...’

આમ તો આ વર્ણન વિગતોની ચોકસાઈભરેલું એક દશ્ય રચે છે. પણ બીજી નજરે એમાં, કથાનાયકના પ્રવેશની, રૂપકાત્મકતાને અવકાશ આપે એવી શબ્દસંયોજના જોઈ શકાશે. કોઈ વાચક એમાં સંકેત વાંચી શકે : આ સૂર્ય તે મહાત્મા ગાંધી !

પણ બસ. પછી આખીય નવલકથામાં આવી, બીજા અર્થને અવકાશ આપે એવી કે વાગ્મિતાવાળી કોઈ અભિવ્યક્તિ ભાગ્યે જ દેખાય છે. સીધી, વિગતલક્ષી; પ્રસંગોમાં, પરિસ્થિતિઓમાં, વ્યક્તિવલણોમાં, ચર્ચાઓમાં, આંદોલનના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોમાં વિંટાઈને પ્રસરતી, મહદંશે વર્ણનાત્મક પદ્ધતિએ નવલકથા ચાલે છે. ત્રણ દાયકાનો ભારતનો એ વિશિષ્ટ સમયખંડ નિઃશેષ રીતે આલેખન પામ્યો છે એમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનાં લગભગ તમામ પરિમાણો ખૂલેલાં છે. અને, આ પ્રજાકીય અને રાજકીય આંદોલન સહિત સત્ય અને અહિંસા સંદર્ભે ગાંધીચરિત્રનાં પણ ઘણાં પરિમાણો ખૂલેલાં છે. અલબત્ત, એ સિવાયનાં ગાંધીચરિત્રનાં કેટલાંક પરિમાણો વણખૂલ્યાં પણ રહ્યાં છે. નવલકથાનું છેલ્લું વાક્ય,

આરંભની લગોલગ આવી જઈને, વલયની ઉપલી રેખાએ અંતર્ધાન પામે છે : ‘હું મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ભારતની ધરતી પર પાછો આવીશ. મને કોઈ પરજિત નહીં કરી શકે.’ કોઈ વિભૂતિમત્ તત્ત્વના આરોપણ વગર અહીં ગાંધીજી કથાનાયક રૂપે રચાતા રહે છે – ‘મોહનદાસ’ રૂપે.

સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના ધરાતલ પર ગાંધીચરિત્રના ઉઘાડનાં જે મહત્ત્વનાં બિંદુઓ ઊપસતાં રહે છે તે નવલકથાની સંકલ્પના રચે છે : કોચરબનો સત્યાગ્રહ આશ્રમ અને એમાં હરિજન પરિવારને પ્રવેશ આપતા ગાંધી : ચંપારણનો એમનો પહેલો અહિંસક સત્યાગ્રહ; પછી રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઉપાડેલો રોલેટ સત્યાગ્રહ અને હિંસા થતાં એની મોકૂફી; ૧૯૨૧નું ખ્યાત અસહકાર આંદોલન અને એમાં એમની પ્રભાવક ભૂમિકા; એમનો વ્યાપક સવિનય કાનૂનભંગ (સરકારી શાળા-કોલેજ, નોકરી, પરદેશી કાપડ વગેરેનો બહિષ્કાર) ને ખાદીનું સ્થાપન; આ સત્યાગ્રહ બ્રિટિશ સરકારને પૂરી પકડમાં લઈ શક્યો હતો તે તબક્કે પણ, ચૌરાચૌરીની હિંસાને કારણે ગાંધીજીએ કરેલી એની મોકૂફી ને એમાં ઊઘડેલું એમનું ‘વિશ્વવંદ’ વ્યક્તિત્વ; સમગ્ર પ્રજાની જાગૃતિના અસરકારક ઉપાય તરીકે એમણે આદરેલી દાંડીકૂચ અને મીઠાનો સત્યાગ્રહ (‘મોહનદાસે જંગી મેદની સામે મીઠાની મુઠ્ઠી ભરેલો હાથ ઊંચો કર્યો : બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયામાં હું લૂણો લગાડું છું’ – ખંડ : ૩, પૃ. ૪૧૬); ગાંધી-ઈર્વિન મંત્રણા અને એ સમજૂતી કરારમાં ઊપસતા પ્રખર પણ ઊજળા મુસ્લિમ ગાંધી; અહિંસાના સંકલ્પ ને પ્રસાર છતાં વારેવારે ભડકી ઊઠતી હિંસા સામે યરવડામાં આમરણાંત ઉપવાસથી પશ્ચાત્તાપ કરતા ગાંધી; હિંસા ખાળવા તેમજ આત્મપ્રતીતિ પર જ સ્થિર રહેવા એમણે આરંભેલો વૈયક્તિક સત્યાગ્રહ અને ૧૯૪૨નું હિંદ છોડો આંદોલન; કૉંગ્રેસની વચગાળાની સરકારમાં દૂરંદેશી વ્યવહારદક્ષતાથી નહેરુને વડાપ્રધાન બનાવી શકતા ને એ રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પ્રભાવક ઠરતા ગાંધીજી (‘મોહનદાસ સત્તામાં ક્યાંય ન હતા ને છતાં એમની સત્તા સર્વત્ર હતી’) અને છેવટે, નોઆખલી આદિમાંના હિંદુ-મુસ્લિમ હત્યા-દાવાનળને ઠારવા અર્થે આ રાજકારણ ને રાષ્ટ્રકારણથી દૂર ને દૂર સરતા જતા, માનવીય કરુણામાં દ્રવતા, અહિંસામય મહાત્મા ગાંધી (ભાગલા અટકાવવા દઢસંકલ્પ મોહનદાસને જોઈ ‘વાઈસરોય વિચારમાં પડી ગયા. સામે બેઠેલો વૃદ્ધ અહિંસાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે’ – ૪ : ૨૫૮).

સમયક્રમની સીધી, ચુસ્ત, વિગત-ચોકસાઈ-ખચિત રેખાઓ પર લેખકે ગાંધી-ચિત્રણ કર્યું છે. એમાં નવલકથાકારનો સ્પર્શ પામેલું ચરિત્ર ક્યાંક ક્યાંક નીખરી આવે છે. એવા ઊપસી આવેલા અંશોમાંના કેટલાક જોઈએ :

- એમણે રજૂ કરેલો અસહકારનો કાર્યક્રમ (૧૯૨૦) કૉંગ્રેસ સ્વીકારશે કે કેમ તે પ્રશ્ન હતો. મહાદેવભાઈ કહે છે કે, ઝીણા, માલવિયા, મોતીલાલ, એની બેસંટ બધાં વિરોધમાં છે. ગાંધીજી કહે છે : ‘મને લાગે છે કે ખડકોને હડસેલીને પાણી આગળ ધસી જવાનું.’ (૨ : ૧૨૩)
- યુક્તપ્રાંત (ઉત્તર પ્રદેશ)નાં ગામડાંનો પ્રજાસમુદાય ગાંધીજીને જોવા ઊમટે છે એના નિરૂપણમાં લોકનાયકની ચાહનાનું ગતિશીલ ચિત્ર છે : ‘યહ કોઈ દૂસરે લીડર જૈસા નહીં. બકરીકા દૂધ પીતા હૈ. દૂસરા કુછ નહીં. તું દેખના. કોઈ રુઆબ નહીં. અપને જૈસા

કપડા પહનતા હૈ. દૂસરે લીડર જૈસા નહીં. [...] ‘કહાં જાત હો ?’ ‘ગાંધી બબુઆ.’ ‘કહાં જાત હો ?’ ‘ગાંધી બબુઆ.’ ‘કહાં જાત હો ?’ ‘ગાંધી બબુઆ.’ (૩ : ૧૪૦-૪૧)

- ગાંધીજી આંબેડકરને મૂળભૂત વાત સમજાવે છે – રાજસત્તા તરફ જતા ૧૦%ના પ્રતિનિધિ નહીં, ‘છેક નીચલા થરના અસ્પૃશ્યોનો પ્રતિનિધિ થવા માગું છું’ ને પછી એમનો લાક્ષણિક પુણ્યપ્રકોપ : ‘અસ્પૃશ્યો બધા એક અને અખંડ હશે તો સનાતનીઓના કિલ્લાને સુરંગ ચાંપી હું ઉડાવી દઈશ.’ (૩:૯૦)
- નોઆખલીનાં તોફાનોમાં મુસ્લિમોને છૂટો દોર આપનાર બંગાળના મુખ્ય પ્રધાન શહીદ સુહરાવર્દને સ્પષ્ટ સંભળાવતા ખરા ગાંધી ઊપસી રહે છે : ‘શહીદસાહેબ, સૌ તમને ગુંડાઓના સરદાર શાથી કહે છે ? તમારે માટે એક સારો શબ્દ કહેનાર કોઈ મળ્યું નથી’ (૪ : ૨૨૬)
- ગાંધી-રોમાં રોલાંના મિલનનું દૃશ્ય સર્જનાત્મકતા પ્રગટાવે છે : ‘બહાર સર્વત્ર અંધકાર અને ધીમો વરસાદ હતો. એમના ઘરના વીજળીના દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ અંધકારમાં થોડો આગળ વધીને અટકી ગયેલો. ત્યાં એક ઝાંખો આકાર અંધકારમાંથી એમની આંખ સામે ઊપસી આવ્યો. સફેદ ગરમ શાલમાં વીંટાયેલા મોહનદાસ ઝપઝપ ચાલતા રોમાં રોલાંની સામે ઊભા રહ્યા. રોલાં જોતા હતા એક હસતું બોખું મોં, સુકાયેલો ચહેરો, આંખો પર ખોખા જેવાં લાગતાં ચશ્માં અને નીચે સળી જેવા ખુલ્લા પગ. તરત એ સુકલકડી માણસ જરાય સંકોચ વગર પોતાને ગળે એક હાથ મૂકે છે. એનું આછા વાળવાળું બોડું માથું પોતાની છાતી પર મૂકે છે. રોમાં રોલાં પોતાના આખા શરીરમાં હૂંફ પ્રસરતી અનુભવે છે. ‘હું તમને મળવા કેટલો બેતાબ હતો !’ એ ધીમા વાક્યના સૂર રોલાંના કાનમાં મિષ્ટ સિમ્ફનીની જેમ ઊતરે છે.’ (૩ : ૫૩)

મૂળ સ્ત્રોતોનો આધાર હશે (કયા સ્ત્રોતમાંથી, કેટલો, કેવા શબ્દફેરે, તે તો ચકાસી શકાયું નથી) છતાં અહીં આગવી રીતે કથાનાયક કોરાઈ આવે છે. આવાં બીજાં કેટલાંક દૃશ્યો / નિરૂપણો પણ નોંધી શકાય.

૨ ગાંધીજીનું અંતરંગ, જે આ નવલકથાની પરમ આવશ્યકતા હતી એ, ક્યાંક ક્યાંક જ પણ સ્પર્શે એ રીતે આલેખાયું છે. રોલેટ બિલ સામે સત્યાગ્રહ ઉપાડવા પૂર્વેનું એક દૃશ્ય ગાંધીજીના મનોગતને ઉઘાડે છે :

‘મોહનદાસ પોતાની કુટિરની બહાર ખાટલા પર સૂતા હતા. સામે સાબરમતીનો પ્રવાહ કોઈ અવાજ વગર ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો. ઉપર આકાશ અસંખ્ય તારાઓથી ઝગમગી ઊઠેલું. ક્યાંય સુધી આકાશના પથરાટને અનુભવતા મોહનદાસની આંખો મીંચાઈ ત્યારે તેમણે પોતાની સામે ધુમાડો પ્રસરતો જોયો. ધુમાડો આગળ હતો, ધુમાડો બાજુમાં હતો, ધુમાડો પાછળ હતો, ધુમાડો ઉપર હતો. ધુમાડો, ધુમાડો, ધુમાડો’ (૨ : ૧૪)

- ગાંધીજીના બધા સાથીઓને લાગતું હતું કે બ્રિટિશ શાસનને હચમચાવી નાખવાની એક તક સમાન સત્યાગ્રહ આંદોલન ગાંધીજીએ ખોટું પાછું ખેંચ્યું. એક અમૂલ્ય તક વેડફી. ગાંધીજી આત્મમંથન કરતાં કરતાં નિર્ણય પર આવે છે : ‘એ અમૂલ્ય નથી. ફેંકી દે, ફેંકી દે, મોહનદાસ, ફેંકી દે. એના મોહમાં ન ખેંચાઈશ. એમાં

સત્ત્વ નથી. એ જળ નથી. એ અમૃતમય જળ નથી. નર્ચા પરપોટા ને ફીણ છે. ક્યાંથી આવેલો અવાજ ? કોને સમજાવું એ અવાજનો બુલંદ રણકો ? [...] મને ક્ષમા કરો મિત્રો, કાર્યકરો. ક્ષમા કરો, ભારતના પ્રજાજનો. [...] હું ઉલ્લંઘી નથી શકતો એ અવાજને. એ અવાજને અનુસરવું મારું જીવિત છે.’ (૨ : ૨૨૮-૨૯)

- r અહિંસાની પોતાની પ્રતીતિને એ બીજાઓને પ્રતીત કરાવી શકતા નથી ત્યાં આત્મદર્શન કરતા ગાંધીજી આત્મનિંદા ને પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એમાં જે વલોવાટ ને આદ્રતા ઊપસી છે એ સર્જનાત્મક નિરૂપણ પામી છે. આખી નવલકથામાં આવી થોડીક ક્ષણો વેરાયેલી છે :
- ‘મારી અહિંસાની સાધના ખોટી છે ? મારો કોઈ પ્રભાવ નથી ? [...] ધૂળ પડી મારા મહાત્મા હોવામાં ! મુંબઈ. અમદાવાદ પછીનું મારું બીજું ઘર. [પણ] મુંબઈના લોકોના મનમાં હું કેટલું વસ્યો ? મારું કાર્ય કેટલું વસ્યું ? (૨ : ૧૮૩)
 - મેં અસહકારની હિલચાલ ઉત્પન્ન કરી. આજે જોઉં છું કે અહિંસાની ગંધ પણ જાણ્યા વગર લોકો એકબીજા સાથે અસહકાર કરવા લાગ્યા છે. એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ જ કે હું પોતે અહિંસક નથી. મારી તે શી અહિંસા ? જો તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી હોય તો જે હિંસા હું આજે જોઈ રહ્યો છું તે ન જોઉં. એટલે મારા ઉપવાસ એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તપશ્ચર્યા છે.’ (૨ : ૩૦૮)
 - (નોઆખલીમાં) ‘પણ મોહનદાસનું મન, પાસે પહોંચતાં કારણોને ઓળંગીનેય વધુ ઊંડાં કારણોની શોધમાં આથડતું. હું અપૂર્ણ છું. હું અપૂર્ણ છું. બધા અવરોધો ભેદીને મારે એમના હૃદય સુધી પહોંચવું છે. હું શું કરું ? અનિષ્ટની સામે લડી ન શકે એ અહિંસા શું કામની ?’ (૪ : ૨૪૬)

ગાંધીચરિત્રની સાથે બીજાં ચરિત્રો પણ ક્યાંક, ઝીણા લસરકાઓથી ઊપસતાં રહ્યાં છે : કદાચ સૌથી સ્પર્શક્ષમ ચરિત્રો કસ્તૂરબાઈ, મહાદેવભાઈ અને સુભાષનાં છે.

- કસ્તૂરબાઈ ગાંધીજીને ક્યાંક ભાવનાથી ને ક્યાંક કર્તવ્યધર્મથી અનુસરે તો છે પણ એનું સ્ત્રી-પત્ની-માતા તરીકેનું વ્યક્તિત્વ, ગાંધીપ્રભાવથી બહાર રહીને ઘણી વાર ઉપર તરી આવે છે એ, (જાણીતું છતાં) આગવી છાપ ધરાવે છે. ગાંધીજી આશ્રમમાં અંત્યજ પરિવારને લાવ્યા ને કસ્તૂરબાઈ, અનિચ્છાએ, રાજકોટ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે એમનો વેદનાભર્યો વિરોધ જુઓ : ‘દીકરો [હરિલાલ] ખોયો, હવે બૈરી ખુઓ.’ ને કસ્તૂરબાઈ ધ્રુસકેધ્રુસકે રડી પડી. [...] ‘જેલમાં મોકલી, બંગલામાંથી ઝૂંપડામાં લાવ્યા, ઘરેણાં કાઢી બાવી બનાવી ને હવે હરિજનની જોડે રાખો...’ [૧ : ૬૧]
- ગાંધીજી, ઓછો સાબુ વાપરી વધારે કપડાં ઊજળાં કરવા બાબતે કસ્તૂરબાઈને યશ આપતાં કહે છે : ‘તું અનેક બાબતોમાં મારી ગુરુ છો.’ ત્યારે એ કહે છે : ‘વખાણ કરીને બીજાને ભોળવી લેવાની તમારી કળામાં હું સપડાવાની નથી એ નક્કી માનજો. ભલે તમને અનેક શિષ્યો મળે, પણ મારી આશા ન રાખતા.’ ‘તું મારી શિષ્યાથી અનેકગણી વધારે છો.’ ‘હમણાં તો કહ્યું, તમારી આ યુક્તિમાં હું નથી ફસાવાની.’ [૧ : ૧૪૮]
- વાઈસરોયને મળવા ગાંધીજી મુંબઈ જવા નીકળે છે ત્યારે ‘કસ્તૂરબાઈનું મન ભારે હતું. હરિલાલનાં ચાર બાળકોની સંભાળ માથે ન હોત તો પોતે પતિની સાથે જઈ શકત [...]

પણ કસ્તૂરબાઈએ મોહનદાસ પાસેથી એક વચન લઈ લીધેલું, ‘આ તબિયતે હવે થઈ ક્લાસમાં મુસાફરી નહીં કરવા દઉં.’ મોહનદાસે હસતાં હસતાં એ આગ્રહ સ્વીકાર્યો, ‘જેટલું શરીરને પંપાળવાનું કહીશ એટલું એ મને વધુ મોહમાં નાખશે. મારું પતન થશે એનું પાપ હવે તને લાગશે.’ કસ્તૂરબાઈ કહે છે, ‘ઘણાં પાપ તમે કરાવ્યાં છે. એટલે મનેય હક્ક છે તમને પાપ કરાવવાનો.’ [૨ : ૩૦]

- મહાદેવ દેસાઈ ગાંધીજીના ભક્ત ને શિષ્ય જેવા પણ ક્યારેક એ ગાંધીજી સામે સ્પષ્ટતાથી વિરોધ વ્યક્ત કરે છે એ ટૂંકાં અસરકારક વાક્યોમાં બતાવ્યું છે. મહાદેવ – દુર્ગા વચ્ચેની ક્યાંક સૂરતી લઢણની વાતચીતમાં જીવંતતા છે. પણ સૌથી વધારે સ્પર્શક્ષમ તો, આરંભે, મહાદેવભાઈના મૂળભૂત સૌંદર્યરાગી કવિહૃદયની એક સરસ રેખા અહીં આલેખાઈ છે એ છે. મુંબઈ છોડી એ અમદાવાદમાં વકીલાત કરવા આવે છે ત્યારે : ‘મુંબઈનો સમુદ્ર યાદ આવતો. [...] ક્યાંય દૂર સુધી લંબાયેલા સમુદ્રનાં ઘૂઘવતાં મોજાં કિનારે ફીણફીણ થઈ વેરાઈ જતાં એ જોઈ રહેતા. સાંજનો સૂર્યપ્રકાશ, ધીમેધીમે ક્ષિતિજ પર ડૂબતો સૂર્ય, સમુદ્રનું કમશ : શ્યામ બનતું જળ, એ બધાં પલટાતાં દૃશ્યો એમના મનની ઉદાસીને ઉલેચી નાખતાં. પણ અમદાવાદમાં દરિયો ક્યાંથી ? આશ્વાસનરૂપ સાબરમતીનો કિનારો હતો. ચોમાસે લીલી ને ઉનાળે સૂકી સાબરમતીનો, [...] ભલે પાણી વગરનો પટ મહાદેવના ચિત્તને ન સમજાય એવા સૂનકારથી ભરી દેતો. રોમાન્ટિક કવિ કીટ્સની એમને પ્રિય પંક્તિઓ હોઠ પર આવી જતી ! [૧ : ૧૧૧]
- સુભાષ ઘોષ ભારત છોડી, બહાર જઈ, જાપાન / જર્મનીની મદદથી યુદ્ધ દ્વારા સ્વતંત્રતા લાવવાનો મહાજોખમી સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે, જતાં પહેલાં, એ અનિશ્ચિત ભાવિમાં ધસતાં તેઓ ‘દેશની માટી’ છોડવાની જે વેદના અનુભવે છે તે વેદના રવીન્દ્રકવિતાની સ્મૃતિની ધારેધારે વ્યક્ત થઈ છે એમાં સુભાષના ચરિત્રનું એક વિશેષ પરિમાણ ખૂલે છે : ‘હે મારી સોનાની બંગમાતા, તને હું ચાહું છું. તારું આ આકાશ, તારો વાયુ હંમેશાં મારા પ્રાણની વાંસળી વગાડે છે’ [૪ : ૭૨]. યુસ્ત ઇતિહાસ-સંદર્ભ ધરાવતી નવલકથામાં સર્જક જે અવકાશ રચી શકે એનું આ નાનકડું પણ મહત્ત્વનું દૃષ્ટાંત છે.
- વિગતવર્ણનના પહેલા સ્તરે રહેતી આ નવલકથા ક્યારેક ક્યારેક, સ્મરણીય બનતા પ્રસંગ-આલેખનમાં, જીવંત રસપ્રદ સંવાદોમાં ઊતરે છે ત્યારે સાહિત્યકૃતિ વાંચ્યાનો તોષ પણ વાયકને આપી શકે એવી બને છે :
- શાંતિનિકેતનની મુલાકાત (૧૯૧૫) વખતે, એક વાર ગાંધીજી સવારે રવીન્દ્રનાથ સાથે નાસ્તો કરવા બેઠા છે. મોહનદાસની સામે મગફળી, કેળાં ને લીંબુ છે, કવિની રકાબીમાં મેંદાની પૂરી અને રસગુલ્લાં છે : ‘મોહનદાસ મેંદાની પૂરી જોઈ તરત બોલી પડ્યા, ‘આ તો ઝેર છે.’ કવિની આંખો એમની એમ સ્થિર રહી. કોઈએ એમની જીભમાંથી છૂટતા મિષ્ટ સ્વાદને પડકાર્યો હતો. શું એ સ્વાદ નકામો છે ? એ સ્વાદમાંથી ઇન્દ્રિયોને મળતો આનંદ અનુચિત છે ? કવિનું હૃદય ‘ના, ના’, પોકારી ઊઠ્યું. આ ચોપાસ પથરાયેલો મારી ઇન્દ્રિયોને પુલકિત કરતો આનંદ શું ઝેર છે ? [...] કવિના મોઢા પર હળવું સ્મિત આવ્યું, ‘ભલે ઝેર હોય, એનો પણ આનંદ છે.’ અને મેંદાની પૂરી [એમણે] રસથી મોઢામાં મૂકી.’ [૧ : ૪૩]

- પાત્રો (વ્યક્તિઓ) વચ્ચેના સંવાદો, બહુ ઓછી જગાએ, રસપ્રદ ને જીવંત છે એવા એકબે જોઈએ :

ગાંધી-ઈર્વિન મંત્રણા ચાલતી હતી (૧૯૩૧) એ દરમ્યાન એક વાર વલ્લભભાઈ સાથે થયેલી વાતચીત :

‘મैं तो वाईसरोयने कहूं छे, जमीनना मुद्दामां हूं वल्लभभाई कडेशे ऐम चालीश.’ मोहनदास

‘એટલે શૂળીએ મને જ ચડાવવાનો’ – વલ્લભભાઈ

‘અંધેરી નગરીની વાર્તામાં નથી ? આખરે જાડા નરને જ. મારું તો શું ગજું ?’

‘કરો તમારે કરવું હોય તે. એક વાત કહી દઉં : સમજૂતી સધાઈ જાય તો પથરા ખાવા ખેડા જિલ્લામાં મારી સાથે આવવું પડશે’

‘ગુજરાતમાં તમારા થકી તો હું ઊજળો છું.’

‘તમારી આવી ચતુરાઈમાં જ મારા જેવો પાટીદાર ભોળવાઈ જાય છે.’ [૩ : ૧૮-૧૯]

- [મંત્રણા પૂરી થયા પછી] ‘લોર્ડ ઈર્વિને છૂટા પડતાં પહેલાં ચા મંગાવી. મોહનદાસ માટે લીંબુપાણી અને મીઠું આપ્યાં. વાઈસરોયે મીઠા તરફ આંગળી ચીંધી, ‘મિ. ગાંધી, અહીં તમને બિનજકાતી મીઠું નહીં મળે.’ મોહનદાસે ધીમે રહીને થેલીમાંથી મીઠાની પડીકી બહાર કાઢી. ‘આ બિનજકાતી છે. તમારે મને એક ગરીબ માણસને નાતે વાપરવાની છૂટ આપવી પડશે.’ લોર્ડ ઈર્વિને સ્મિત કરતાં દાઢી પર હાથ પસવાર્યો. ‘મિ. ગાંધી, તમે આટલા ચતુર હશો એ નહોતો જાણતો’ [૩ : ૨૩]

ઈતિહાસમાં પથરાતી આ કથા ક્યાંક નવલકથાની અસરકારકતાનો અનુભવ પણ આપે છે. દાંડી અને ધારાસભાના સત્યાગ્રહનું આલેખન વધુ કથાત્મક, એથી વધુ અસર કરનારું બન્યું છે (જુઓ : ૨ : ૪૦૬-૪૩૫) નોઆખલી હત્યાકાંડનું ધ્રુજાવી દેનારું વર્ણન અને ગાંધીજીના કરુણા દ્રવતા ઉપચારો પણ નવલકથાનો અનુભવ આપનારા બન્યા છે (૪ : ૨૨૪-૨૫૦). વળી, ભગતસિંહનાં કાર્યશીલતા અને સમર્પણ આલેખતું પ્રકરણ (૨ : ૨૪૨-૨૮૧) તેમજ સુભાષના રોમાંચક મહાપ્રયાણને આલેખતું પ્રકરણ (૪ : ૬૮-૧૧૦) ઘણાં પ્રભાવક બન્યાં છે. અલભત્ત, સમયરેખાની સંકલનાને તોડીને એ પ્રકરણો વચ્ચે પ્રવેશ્યાં છે^૬, ને સમગ્ર કથાની દૃષ્ટિએ જોતાં એ પ્રકરણો પ્રસ્તારી બનીને અસંતુલન ઊભું કરે છે.

S

૧૧૦૦ પાનાંમાંથી પસાર થનાર, ‘નવલકથા’ના વાચક માટે આવા કેટલાક રણદ્વીપો છે. જ્યંત ગાડીત જેવા સર્જક આવાં રસપ્રદ પરિમાણોવાળી નવલકથા સાદૈત આલેખી શક્યા હોત. પરંતુ, બાર વર્ષોના સતત સ્વાધ્યાયે, તથા એ બહોળા ગાંધી-સંદર્ભોમાંથી જે અનેક નોંધો એમણે કદાચ કરી હશે એણે, એમના મનને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના પ્રસંગબહુલ ઈતિહાસથી ખચી દીધું જણાય છે. એ કારણે, સર્જકના પસંદગીકૌશલને તેમજ કથાલેખકના સંકલનકૌશલને માટે ઓછા અવકાશો બચ્યા છે. એની અસર, વ્યાપકપણે તો, નવલકથાની ભાષા (language of fiction) ઉપર પડતી રહી છે. કેટલુંક, આસ્વાદ આપ્યા વિનાનું પ્રસ્તારી થઈ ગયું છે તો કેટલુંક, આલેખન-શક્યતાઓનો તાગ મેળવ્યા વિનાનું અપર્યાપ્ત

રહી ગયું છે.

શાંતિનિકેતનમાં ગાંધીજી શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાવલંબન પ્રેરે છે. [૧ : ૪૨-૪૫] : રસોઈ જાતે કરવી, વાસણ માંજવાં, સાફસૂફી કરવી વગેરે. મોહનદાસ તથા કસ્તૂરબાઈ પણ આમાં જોડાયેલાં રહે છે – એ બધાંનું વર્ણન છે પણ એનો જીવંત સંચાર આપતું આલેખન નથી. તરત બીજો સંદર્ભ યાદ આવે, કે, સત્યના પ્રયોગોમાં શાંતિનિકેતન-નિવાસનું નિરૂપણ છે, એમાં એક વાક્ય છે : ‘વાસણ માંજનાર ટુકડીનો થાક ઉતારવા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સતાર વગાડતા’ (પૃ. ૩૫૨) આ ખરું શાંતિનિકેતન – ગાંધીરવીન્દ્રસંયોગ ! નવલકથા તો આથી વિશેષ પરિમાણ ઉપસાવી શકે. ખેર.

વ્યક્તિઓ વચ્ચેની વાતો-વાતચીતો (પાત્ર-સંવાદો) પણ મોટેભાગે વિગત-લક્ષી રહે છે, પરિસ્થિતિનો કે વ્યક્તિત્વનો સંસ્પર્શ એમાં ભાગ્યે, ક્યાંક જ અનુભવાય છે. ગાંધીજી-ઝીણા વચ્ચેની પ્રલંબ (૧૮ દિવસ ચાલેલી) મુલાકાત [ભાગ : ૪] સંવાદરીતિએ ચાલે છે પણ એ મુદ્દાઓ ભરેલો અહેવાલ બની રહે છે, એનું કોઈ પ્રવાહી કથારૂપ ઊપસતું નથી. જાણે કે ચર્ચાના એકધારા રણમાં આપણાં આંખ-મન થાકતાં રઝળતાં રહે છે, વ્યક્તિ/પ્રસંગનો ઈતિહાસ આલેખાય છે, વ્યક્તિત્વનો (નવલ)વિશેષ પમાતો નથી. એના કરતાં તો, આ જ નવલકથામાં, નહેરુની ઝીણા વિશેની પ્રતિક્રિયાના માત્ર એક ઉદ્દગારમાં જ ઝીણાનું (ને નહેરુનું પણ) વ્યક્તિત્વપોત ઊપસી રહે છે : ‘જે માણસે કાયદાનાં પુસ્તકો સિવાય બીજું એકે વાંચવા જેવું પુસ્તક વાંચ્યું નથી, એને મળવાનો શો અર્થ ?’ [૪ : ૨૧૪] સંવાદોમાં ક્યાંક એમણે, ચરિત્રાદિ સ્રોતોમાંથી લેવાને બદલે, આગવી સંવાદ-રચના કરી હોય એવી છાપ પડે છે ખરી (એનું આગવાપણું ચકાસવાનું થઈ શક્યું નથી), પરંતુ એમાં ક્યાંક ક્યાંક જ નર્મવૃત્તિ, માર્મિકતા, પ્રભાવકતાના તણખા જોવા મળે છે – મોટાભાગના સંવાદો તથ્યરચનામાં અટવાયા છે.

સ્વાતંત્ર્યઆંદોલન દરમ્યાનના ગાંધીજીના ઘણા રચનાત્મક કાર્યક્રમો – આશ્રમજીવન, સ્વાવલંબન, ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, આદિની ઝીણી ઝીણી વિગતો, જાણે કશું જ ચૂક્યા વિના, નવલકથામાં સમાવેશ પામતી, ઠલવાતી રહી છે, ને વર્ણનમાં ગોઠવાતી રહી છે. જેમકે –

‘મોહનદાસ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં [...] અસ્પૃશ્યતા વિશે જુદી જુદી વાતો એમનાં પ્રવચનોમાંથી નીકળતી’ [૨ : ૩૩૩] પણ પછી આ વાતો ૧, ૨, ૩, એમ ૧૧ લગી, કમસર, મુદ્દાસર મુકાઈ ગઈ છે ! ગાંધીજીનું કોઈ ખરેખરું પ્રવચન કે પ્રવચનાંશો – આ વાતોને (ભલેને બધી જ વાતો ન આવરી લેવાય, પણ) વધુ જીવંતપણે વ્યક્ત કરી શક્યાં હોત. કેવળ મુદ્દાઓ તો નવલકથાની પ્રવાહિતાની, ભાષાની, સામે ઊભા રહી જાય છે. આવું જ, ગાંધીજી જ્યારે રોમાં રોલાંને મળવા જાય છે ને ત્યાં પાંચેક દિવસ રોકાઈ જાય છે એ દરમ્યાન આસપાસનાં ગામોમાં જે વાતો કરે છે એ પણ સળંગ મુદ્દાઓ વિકસાવતી પ્રશ્નોત્તરી રૂપે વ્યક્ત થયું છે [૩ : ૫૪-૫૮] અને એ પણ પ્રશ્ન-ઉત્તર-સ્વાદ આપવાને બદલે વિગત-વિચારના વિસ્તારનો અનુભવ કરાવે છે. ત્યાં પણ ગાંધીજીનું કોઈ ખરેખરું (કે આધારો પરથી કલ્પેલું) વક્તવ્ય મૂકીને કથાને પ્રવાહિત રાખી શકાઈ હોત તો વ્યક્તિત્વની ઉખાનો અનુભવ મળ્યો હોત, એમ થાય.

ગાંધીજીનાં (અનેક હતાં એમાંથી કેટલાંક) પ્રવચનોનો, પત્રકારી લખાણોનો, એમના અને અન્યોના પત્રોનો ઉચિત સ્થાનોએ, થોડોઘણો પણ, વિનિયોગ કેટલો રસપ્રદ ને વાતાવરણ-સર્જક બની રહ્યો હોત ! (એવાં ઘણાં પત્ર-સંકલનોમાંથી લેખક પસાર થયેલા છે જ, એ એમની સંદર્ભસૂચિ બતાવે છે)

‘નવજીવન’ સાપ્તાહિક ગાંધીજીના તંત્રીપદે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯થી અમદાવાદમાંથી પ્રગટ થવા લાગ્યું, કેમકે ગાંધીજી ‘અંગ્રેજી ન વાંચી શકતા સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચવા’ માગતા હતા અને ‘જોતજોતાંમાં તો ‘નવજીવન’ ગુજરાતને ગામડેગામડે પહોંચ્યું’ [જુઓ ૨ : ૭૪]. આવા કેવળ નિર્દેશો છે પણ એના આવા વ્યાપક ને વેગીલા પ્રસારને ‘નવજીવન’માંના કોઈ પ્રેરક સરળ ગાંધી-લખાણના પ્રત્યક્ષીકરણ દ્વારા મૂર્ત થતો બતાવ્યો નથી.

નવલકથામાં પત્રોનો સૌથી વધારે ગતિસંચારક (dynamic) ઉપયોગ થઈ શકે. ગાંધીજીએ અનેકોને લખેલા (ને મેળવેલા) પત્રો, વલ્લભભાઈ પટેલના અને અન્યોના પત્રોમાંથી કેટલાકનો વિનિયોગ પણ કેટકેટલી વૈયક્તિક વિશેષતાઓ અને એમ વ્યક્તિ-પરિમાણો ખોલી શકે. આ નવલકથામાં થોડાક પત્રો/પત્રાંશો છે એ ઘણુંખરું તો ગાંધીજીએ વાઈસરોયો વગેરેને લખેલા, વિચારો-દલીલોને, કાંગ્રેસની ને પ્રજાની માગણીઓને રજૂ કરતા પત્રો છે. એમના સરલાદેવીને લખેલા પત્રોમાંથી કેટલુંક (સ્ત્રોત-આધારિત કે પ્રતીતિકર સર્જક-કલ્પના-આધારિત) આ નવલકથામાં ઊતરી શક્યું હોત, તો કેવો રોમાંચક સંવેદના-આલેખ સાંપડ્યો હોત ! કેમકે, અહીં એવા નિર્દેશો તો છે જ. જુઓ : મોહનદાસ અને સરલાદેવી ‘પત્રોથી સતત પરસ્પરના સહવાસમાં રહ્યાં. પરસ્પરના હૃદયને ખોલતાં રહ્યાં. ક્યારેક સામેથી પત્રોનો ધોધ વરસતો. મોહનદાસ પણ બેચેનીપૂર્વક પત્રની રાહ જોતા. તરત સામે પ્રત્યુત્તર વાળતા. ‘મારી પ્રિય સરલાદેવી’ એવું સંબોધન કરતા અને પત્રને અંતે ‘તમારો સ્મૃતિકાર’ એવું લિખિતંગ કરતા.’ [૨ : ૮૯]

પ્રસંગો-પરિસ્થિતિઓના ઊંડાણમાં જવાની, કથાભાષા દ્વારા એનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાની ને એને અસરકારક કરવાની તકો ઇતિહાસરેખાઓ નીચે ડૂબતી રહી છે. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડનું, વાચકની સંવેદનાને હલાવી દેનારું આલેખન અહીં મળતું નથી. ગાંધીજીનાં પ્રતિભાવો – પ્રતિક્રિયાઓ જેવાં ચૌરાચૌરી હત્યાકાંડ વિશે રજૂ થયેલાં છે એવાં જલિયાંવાલા અંગે નથી એનું આશ્ચર્ય થાય છે.

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય છે આ નવલકથા વિશે કે, આ મહાઘટનાની (સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની) નવલકથા છે કે મહાનાયકની (‘મારે ઊભો કરવો છે ગાંધી’)? નવલકથામાંથી પસાર થતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ કથા સમગ્ર – અખિલ – ગાંધીચરિત્ર પર નહીં પણ સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલનની ફેમમાં આવ્યા એટલા જ ગાંધી પર કેન્દ્રિત (focused) થઈ છે. આ કારણે, કેફિયતમાં વ્યક્ત થયેલી લેખકની તીવ્રતમ ગાંધીમયતા છતાં ગાંધીજીનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પાસાં અહીં આલેખાયા વિના રહી ગયાં છે : ગાંધીજીનું લેખકરૂપ – પત્રકાર, વિચારક, આત્મકથાકાર, પત્રલેખક ગાંધી – અહીં, એ સમયસંદર્ભોમાં પણ, ઊપસવા પામ્યું નથી. ‘સર્વોદય’ના – ‘unto this last’ના ગાંધી અહીં નથી ને એટલે જ, ૧૯૩૬માં પરિષદપ્રમુખ તરીકે, એમણે સાહિત્યકારોને જનતા માટે સાહિત્યસર્જન કરવા

અપીલ કરેલી એ ખંડ પણ નથી. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં પણ સક્રિય એવા કળાકારો, સાહિત્યકારો, ચિંતકો, વિચારકો સાથેના ગાંધીજીના જીવંત સંપર્ક-સંવાદની કોઈ વાત અહીં નથી. એ તો ઠીક, પણ ૧૯૩૦માં, યરવડા જેલમાંથી, આશ્રમનાં વ્રતોનું રહસ્ય સમજાવતા પત્રો એમણે દર મંગળવારે લખેલા ને પછી એ ‘મંગળ પ્રભાત’ નામે પ્રગટ થયા એની કોઈ વાત અહીં નથી. આવું તો ઘણું યાદ આવવાનું. ચારે તરફ પથરાયેલી રાજકીય-રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓમાં, એ ક્રિયાશીલતામાં ગાંધીજી જેટલા કંડારાયા તેટલું જ. પરિણામે, ગાંધીજીના બહુપરિમાણી વ્યક્તિ-ચરિત્રનો અહીં પૂરો સાક્ષાત્કાર મળતો નથી. મહાઘટના-લક્ષિતા જ સર્વોપરિ રહી ગઈ છે.

S

શરૂઆતમાં મેં નિર્દેશ કર્યો છે એમ, ખૂબ જ જાણીતા ને નિકટના ભૂતકાળનું નવલકથા-આલેખન (પુનઃકથન નહીં) સર્જક સામે એક પડકાર હોય છે. નવલકથાના પહેલા ખંડના આરંભે, જાગૃત ગાડીતે કરેલો ઇતિહાસ સાહિત્ય ‘સત્ય’ નામનો લેખ, આ સંદર્ભે, બેત્રણ મહત્ત્વના જિજ્ઞાસાપ્રશ્નો મૂકી આપે છે : એમણે લખ્યું છે કે જ્યારે લેખકે (જયંત ગાડીતે) ગાંધી વિશે નવલકથા લખવાનો વિચાર રજૂ કર્યો ત્યારે ‘તે સામે મારા બે પ્રશ્નો રહેતા. એક તો એ કે જેમના વિશે ઝીણવટભર્યું લખાણ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય તેવા વ્યક્તિ અને સમયગાળા વિશે ‘નવલકથા’ [fiction] કઈ રીતે શક્ય બને ?’ અને ‘આ પ્રકારના નિરૂપણમાં, ચોક્કસપણે બની ગયેલી ઘટનાઓને અલગઅલગ સ્ત્રોતોના ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પછી રજૂ કરવાની હોય તો તેમાં ‘સર્જનાત્મકતા’નો પ્રવેશ કેટલો શક્ય બને ?’ આગળ જતાં તે લખે છે કે, ‘એક વાચકે આ કૃતિ પાસે કેવી રીતે આવવું ? આ કૃતિ એક નવલકથા છે, કે બને છે ? કે એક ખાસ પ્રકારનું ‘સર્જનાત્મક ઇતિહાસલેખન’ છે ?’

અનેક સ્ત્રોતોમાં ઘૂંટાઈને નિઃરંધ્ર બનેલો ઇતિહાસ જ્યારે નવલકથાવિષય હોય ત્યારે આવા પ્રશ્નો સામે આવવાના. ને તે વખતે સાહિત્યના વાચકનું વિસ્મય એ હોય કે એક સાહિત્યસર્જક (‘સર્જનાત્મક ઇતિહાસ’-કાર નહીં) એ પડકારને કઈ રીતે ઝીલે છે ? એટલે મારી દષ્ટિએ તો, ‘નવલકથા કઈ રીતે શક્ય બને ?’ તથા ‘સર્જનાત્મકતાનો પ્રવેશ કેટલો શક્ય ?’ એનો એક સ્પષ્ટ જવાબ એ હોય કે, જો સર્જક કથાનાયકના અંતરંગમાં ઊતરી શકે તો ‘નવલકથા’ અને ‘સર્જનાત્મકતા’ શક્ય બની જ શકે. પ્રતીતિકરતા સાચવી હોય (એ પણ સર્જકનું જ લક્ષણ) તો પાત્રના અંતરંગમાં ઊતરવામાં ઇતિહાસ વ્યવધાનરૂપ બનતો નથી. આ નવલકથામાં એ શક્યતા તાગવાની દિશામાં લેખક કેટલે સુધી જઈ શક્યા છે ? ઐતિહાસિક વિગતોનો અને બાહ્ય સમયસંચલનોનો ભાર લેખકે એટલો બધો અનુભવ્યો છે કે એ ભાર છેવટે વાચકનેય ઉપાડવાનો આવ્યો છે – વાચક એ ખ્યાત ઇતિહાસના પ્રલંબ પથ પર મુકાઈ ગયો છે. વાચકેવાચકે આ ઇતિહાસની પૂર્વજાણકારી ઓછીવત્તી હોવાની, એથી ઇતિહાસ-રસની માત્રા ઓછીવત્તી થવાની. પરંતુ સર્જનાત્મક કૃતિનો રસ તો અખંડપણે એક વિશિષ્ટ અ-પરિચિતમાં, વિસ્મયમાં, વિસ્તરવામાંથી જ પ્રાપ્ત થવાનો. એટલે અંતરંગનો એમાં મહિમા હોય જ.

હા, ગાંધીનું અંતરંગ. આ નવલકથાને જે એક અત્યંત મહત્ત્વનું સર્જનાત્મક પરિમાણ

આપી શકે એમ હતું તે અંતરંગ અગાઉ ઉલ્લેખેલાં કેટલાંક મંથનો, પશ્ચાત્તાપો, આંતરવેદનાઓમાં ઊઘડ્યું છે તે જ. (અલબત્ત, એ કેટલાંક બતાવે છે કે લેખક એ દિશા વધુ ઉઘાડી શક્યા, explore કરી શક્યા હોત.) ગાંધીજીએ અંગત પરિવાર-જીવનની, સત્યો-અસત્યોની, હિંસા-અહિંસાની, વ્યક્તિસંબંધોની અનેકાનેક બાહ્ય સંઘર્ષ-પળોએ જે અનુભવ્યું હશે એ મનના ઊંડાણમાં મનો-ગતમાં, બાહ્ય ઘટનાઓના એમણે આપેલા ચિતારની સમાન્તરે પણ લેખક જઈ શક્યા હોત, ને એ કલ્પનાપ્રવણ અભિવ્યક્તિને રસ્તે વાચકો પણ એમાં પ્રવેશી શક્યા હોત. જાત સાથેના – બે સેલ્ફ વચ્ચેના – આંતરસંવાદોની, અન્યો સાથેના કાલ્પનિક (પણ આધારકેન્દ્રી ને પ્રતીતિકર) સંવાદોની, ક્યારેક સ્વપ્નદશ્યોની – એમ કેટકેટલી કથાપ્રયુક્તિઓનો વિનિયોગ થઈ શક્યો હોત ને એનાથી ઇતિહાસના જડ-કકણ ખડકોની વચ્ચેથી પણ આંતરઝરણને કથા-પ્રવાહિત કરી શકાયું હોત. ઇતિહાસ સ્વયં ગમે તેટલો રોમાંચક હોય, ને ગાંધીજીનો (તેમ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન સમયનો) ઇતિહાસ તો ઘણો રોમાંચક હતો જ, તેમ છતાં એનું સર્જનાત્મક પરિમાણ ખોલતો નવલકૃતિનો આનંદ તો એથી પણ ચડિયાતી રોમાંચકતાવાળો બન્યો હોત એમાં શંકા નથી.

ગાંધીજીનો અહિંસા-વિચાર ઘણો ઊંડો ને સંકુલ હતો અને એને એમણે બ્રહ્મચર્ય સાથે જોડેલો એ પણ એક વિલક્ષણ પણ માર્મિક બાબત હતી – એનાં મર્મોનો તાગ કાઢવાની, explore કરવાની પણ લેખકને ઉત્તમ તક સાંપડેલી હતી. પિતાના મૃત્યુ સમયનો, કામસુખ સાથે જોડાયેલો ગાંધીજીનો અપરાધભાવ; અને એ પછી એમની દૈઘ્યતી, અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય અંગેની, પ્રતીતિઓ – છેક સુધી એમના મનમાં આંદોલિત થતાં રહ્યાં હશે. એને તાગતા જઈને, ગાંધીજીના સ્ત્રી-સંબંધો – બ્રહ્મચર્ય અંગેના એમના પ્રયોગો – લેખકની સર્જનાત્મકતાને અવકાશ આપી શકનાર એક બહુ મહત્ત્વની બાબત હતી. આ નવલકથામાં લેખક, એ ઇલાકામાં થોડુંક પ્રવેશી પ્રવેશીને જાણે અટકી ગયા છે. જુઓ :

‘વહેલી સવારે સરલાદેવીના ખંડમાંથી નીકળતા બંગાળી ભજનના સૂરો મોહનદાસને ભીંજવતા. ચિત્તને ભેદી ઊંડે સુધી ક્યાંક પ્રવેશી જતા.’ [૨ : ૮૭]

‘ભજન’ના આ ‘સૂર’ ‘ચિત્તને ભેદીને... પ્રવેશી જતા’ એ ભક્તિસંગીતના અનુભવ તરીકે નહીં, ગાંધીજીનો અનુભવ એ સૂરથી થતા સ્ત્રીખંચાણનો હતો. નવલકથાનો સંદર્ભ પણ એ જ બતાવે છે. ગાંધીજી તરત પેલી એમની જાણીતી ગિલ્ટ અનુભવે છે : ‘સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી પરસ્ત્રી જેને માત રે...’ [...] મોહનદાસ આંખો મીચીને નરસિંહના પદનું વારેવારે રટણ કરતા... મોહનદાસે જોયું કે સરલાદેવી સાથેનો સહવાસ પોતાને ઉન્મત્ત બનાવે છે’ [૨ : ૮૭] પછી પેલો પત્રોનો સંદર્ભ. બધું વર્ણવાતું રહે છે ‘મોહનદાસ પણ જીવનના પચાસ વર્ષે થયેલા જાતીય આકર્ષણના પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાંથી પસાર થયા. પોતાની બધી શક્તિથી બહાર આવ્યા. ‘હે ઈશ્વર, એ સ્ત્રીના રૂપમાં તે મને ઠીક તાવ્યો.’ [૨ : ૮૮]

પરંતુ એ તાવણીને – એ મંથન અને આત્મસંઘર્ષને – લેખકે વાચા આપી નથી. એ ‘પ્રચંડ ઝંઝાવાત’ એમના મનમાં કેવો જાગ્યો હશે એનું આલેખન કર્યું નથી. આ આખીય માર્મિક ઊંડાણવાળી ઘટના કેટલા નિર્દેશોમાં સમેટાઈ રહી છે – ગાંધીનું અંતરંગ આલેખવા માટે થોભવાને બદલે એક પછી એક બનતા પ્રસંગો – બાહ્ય ઘટનાઓ – તરફ લેખક વળી જાય છે. ગાંધીજીનું એક વ્યક્તિ તરીકેનું આંતરસંવેદન ને એક વિચારક તરીકેનું દર્શન

– એમાંથી કશું મૂર્તતા કે સ્પર્શક્ષમતા ઉપસાવતું નથી.

ચોવીસ વર્ષનાં યુવાન ડૉક્ટર સુશીલા નાયર સાથેનો પ્રસંગ બહુ લાક્ષણિક છે : ‘મોહનદાસ નિર્વસ્ત્ર ન્હાવા બેસતા ત્યારે સુશીલા એમના આખા શરીરને પથરો ઘસતી, ભીના રૂમાલથી રગડીરગડીને શરીર લૂછતી. મોહનદાસ આ આગ સાથે ખેલવાનું પસંદ કરતા. પોતાના મનને ક્યાં સુધી વિકારમુક્ત રાખી શકાય છે એની કસોટી કરતા.’ [૩ : ૨૧૨]

પરંતુ, આ પછી, એમના મન પર ઝિલાતી એની અસરો અકચ – વણઆલેખાયેલી – રહી છે. વિકારમુક્ત રહેવાનો આંતરિક સંઘર્ષ ને એની સાથે જોડાયેલાં અહિંસાનાં વિચાર-સંવેદન ગાંધીજીના આ પ્રયોગનો સાક્ષાત્કાર આપી શક્યાં હોત. પણ તરત જ કેવળ વિગત આવે છે : ‘એક દિવસ રાત્રે એમને વીર્યસ્ખલન થઈ ગયું [...] મોહનદાસ ચોંકી ગયા. મારું મન નિર્વિકાર નથી.’ [એ જ, ૨૧૨] એમણે અખતરો બંધ કર્યો. એની સામે સુશીલા નાયરનો જવાબ એક મહત્ત્વનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે : ‘બાપુ, એક ડૉક્ટર માટે સ્ત્રી કે પુરુષ બંને સરખાં જ છે. અમારા વિજ્ઞાનનું એ જીવિત છે. સ્ત્રી કે પુરુષના શરીરભાવ વગર માત્ર રોગને સ્પર્શ કરે તે સાચો ડૉક્ટર.’ [એ જ, ૨૧૨] તો, આની સામે ગાંધીજીનું કોઈ આંતરિક દર્શન કે દષ્ટિકોણ શક્ય નહોતાં ? ‘મોહનદાસ મૌન થઈ ગયા.’ (એ જ, ૨૧૨) એટલો જ પ્રતિભાવ અહીં મુકાયો છે ને એ મૌન થઈ ગયા પછી કેવા આંતરિક મંથનમાં સરી પડ્યા હશે – એ સર્જકશોધ અહીં એક ખૂબ મજબૂત પરિમાણ રચી શકી હોત.

S

ખેર. જે રૂપે છે તે રૂપે આ નવલકથાની ઉપયુક્તતા, અને અલબત્ત એનું પ્રદાન શું ગણાશે ? આટલો સઘન બૃહત્ પટ કોઈ ઇતિહાસ રૂપે કે પછી ગાંધી-ચરિત્ર (બાયોગ્રાફી) રૂપે નહીં પણ નવલકથા રૂપે આલેખવાનું લેખકે સ્વીકાર્યું – નવલકથાકાર તરીકેની એમની લાંબી, ને પ્રશંસા પામેલી કારકિર્દી હતી. એ સર્જક અનુભવની સાથે એમણે ઉત્તર-જીવનના આ સંકલ્પને જોડ્યો ને જ્યાં જરૂર પડી (હશે) ત્યાં નવલકથાકાર તરીકેની મોકળાશનો કંઈક લાભ પણ લીધો. બહોળા સ્રોતસંદર્ભોમાંથી પસાર થઈને પોતાની આ નવલકથાને અધિકૃતતા આપવાની પ્રામાણિકતા દાખવી – એક સંકલ્પપૂર્વક તેમજ સમય તથા ગાંધીજી સાથેના તાદાત્મ્યપૂર્વક. સમયખંડને, એ રીતે, જીવતો કરવા તે મથ્યા એનું એક મૂલ્ય ગણાશે.

એ બધું બરાબર, પણ નવલકથાના સર્જનાત્મક રૂપને વધુ ને વધુ ઉઘાડનારી, એને મોકળાશ આપનારી કથાપ્રયુક્તિઓને તેમજ સર્જક કૃતિના વિશેષને રચનારી કથાભાષાને પ્રાધાન્ય આપવાનું, આ વાસ્તવાગ્રહી લેખકથી, બહુ જ ઓછું થઈ શક્યું. લેખક, જાણે કે, પેલા રોમાંચક ઇતિહાસના ધોધ નીચે જ ઊભા રહ્યા.

અપાર ધીરજથી ને નિસબતપૂર્વક આલેખેલી આ કથામાં, જે ગાંધીજી એમના ચિત્તના ઊંડાણમાં ઊતરી ગયા હતા એ ગાંધીજીના ચિત્તના ઊંડાણમાં નિ:શેષપણે ઊતરવાનું ખાળીને લેખક મહદંશે તો સમયનો જ ઝીણો, લગભગ નિ:શેષ બનતો, થકવનારો આલેખ આપવા શા માટે ઢળતા ગયા હશે એ મારો એમની સામેનો મને મૂઝવનારો પ્રશ્ન છે. સત્યોના સંઘર્ષો આલેખવાનું કરીને એમણે આંદોલનને પોતાનો દષ્ટિકોણ આપવાનું કર્યું પણ એ દષ્ટિકોણ આખરે તો, વાસ્તવની ધરાતલ પર ઇતિહાસના કંઈક કથાગતિવાળા નિરૂપણ તરફ જતો ગયો.

પરંતુ, આપણા આ સમયમાં, ગાંધીજી પછીની ત્રીજી-ચોથી પેઢી સુધીના વાચકોનું

ગાંધીજી તરફ ધ્યાન વળાં; નવલકથા રૂપે આવેલી એ સમયની આ ગાથામાંથી ધીરજ રાખીને પણ પસાર થનારને એક સતત વલોવાટવાળા મહા-આંદોલનનો, એક વિરલ સમયખંડનો અનુભવ મળશે એ પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય પણ ઓછું નથી. પરંતુ તેમ છતાં, તે છતાંય, નવલકથામાંથી ખસવાનું મન ન થાય એવી આસ્વાદ્યતાના ઊંડા, અંદરના સ્તરે લઈ જતી કૃતિ માટેની એક તરસ, દરેક વાચકને ઓછીવત્તી પણ રહી જવાની એ વાત, આપણા આ એક મોટા સર્જકના સંદર્ભે, ઉદાસ પણ કરી જાય છે.

સંદર્ભ-નોંધો :

- સદ્ગત જયંતભાઈએ નવલકથાની ભૂમિકા રૂપે ને દરેક ખંડના વિષયસાર રૂપે ૭-૮ પાનાં લખેલાં. એ હસ્તલિખિત લખાણની નકલો કેટલાકને આપી/મોકલાવી હશે એમ એક મને પણ આપેલી. (ત્યાં સુધી નવલકથા પ્રકાશનાર્થે પણ નહોતી ગઈ). આ પાનાંમાંથી કેટલાક પેરેગ્રાફ શ્રી મંજુલા ગાડીતના, પહેલા ભાગને આરંભે મુકાયેલા નિવેદનમાં, 'લેખકના પોતાના જ શબ્દોમાં જોઈએ' એવી નોંધ સાથે મુકાયા છે. બીજા-ત્રીજા-ચોથા ખંડનાં આરંભિક પાનાંમાં 'સમયની રેતમાં કાળની કથા સાથે...' એવા શીર્ષકથી મૂકેલાં લખાણોમાં જયંતભાઈના પેલા હસ્તલિખિત લખાણમાંના જ પ્રસ્તુત અંશો (પૂરેપૂરા) મુકાયા છે પણ એ લખાણો હેઠળ લેખકનું નામ નથી ! વળી એમાં, 'જયંતભાઈએ દર્શાવ્યું છે કે...' પ્રકારના નિર્દેશો પણ પ્રવેશ્યા છે, એથી વાચકને મૂંઝવણ થવાની કે તો શું આ લખાણ લેખકનું જ નથી ? તો આ કોનું લખાણ છે ? પ્રકાશકે કે પરિવારજનોએ ત્યાં નામ-નિર્દેશ કે સ્પષ્ટતા કરવાં જોઈતાં હતાં.
 - આ સમીક્ષામાં, નવલકથામાંથી લીધેલા ઉદ્દરણઅંશો મેં બધે જ માન્ય જોડણીમાં ફેરવીને લીધા છે. જયંત ગાડીતે એક 'ઉ-ઈ'વાળી ઊંઝા જોડણીમાં આ નવલકથા લખી છે. એ જોડણીમાં લખેલું લખાણ કોઈને વાંચવે અગવડભર્યું લાગી શકે. વળી એમણે ડૂસ્વ 'ઈ', 'દીર્ઘ 'ઊ' ઉપરાંત મૂર્ધન્ય 'ષ' અને જોડાક્ષરવાળા 'ઘ'નો પણ પરિહાર કરેલો છે, એથી 'ઘોશ, વીશ્ણુ, રાશ્ટ્રીય, સીધ્યાંત, બધ્ધ' એવી જોડણી વાંચવાવારો આવે છે, અને આ સમીક્ષાલેખના વાચનમાં પણ જોડણીનાં બે સ્તરો વાચન-વ્યવધાન કરી શકે એમ છે. – એ કારણે, મૂળ સાથે એટલીક છૂટ, ક્ષમાયાચનાપૂર્વક, લીધી છે.
 - આ દરમ્યાન એમણે એક નવલકથા એક અસ્વપ્ન સુખી જીવન (૨૦૦૪) આપેલી ને આપદ્ધર્મથી બેચાર વિવેચનલેખો કરેલા એ જ.
 - ચોથા ખંડને અંતે મૂકેલી ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી સંદર્ભગ્રંથોની બૃહત્ સૂચિ એ બતાવી આપે છે.
 - ચોથા ખંડનાં છેલ્લાં ત્રણેક પાનાં (૨૫૭-૫૮) એમણે બોલીને ઉતારાવેલાં જણાય છે. એમાં વાક્યો સળંગ છે પણ વિગતો કંઈક તૂટક અને પૂરા સ્પષ્ટ ન બનતા અર્થો અને સમયસંદર્ભો વાળી છે. ચી. ના. પટેલે ગુજરાતી વિશ્વકોશના ૬ઠ્ઠા ભાગ (અમદાવાદ, ૧૯૮૪)માં ગાંધી વિશે, સ્પષ્ટ વિગત/વર્ષના નિર્દેશો સાથેનું અધિકૃત અધિકરણ લખ્યું છે એને સામે રાખીને, મેં સત્ય નવલકથાનાં આ છેલ્લાં પાનાંની વિગતોના અર્થસંદર્ભો મેળવી લેવાનું કર્યું છે. (ચી. ના. પટેલનાં અવતરણો ને પૃષ્ઠનિર્દેશો ગોળ કૌંસમાં મૂક્યાં છે.). જુઓ :
- (૧) ભાગલાનો અસ્વીકાર કરતો ગાંધીજીનો ઠરાવ કોંગ્રેસ કારોબારીએ સર્વાનુમતે ઉડાવી દીધો. 'આ એમની મોટી નિરાશા હતી. એમણે તરત બિહારનો રસ્તો પકડ્યો [૪ : ૨૫૮] ફરી 'કોંગ્રેસ કારોબારીએ [કટોકટીની સ્થિતિમાં] ગાંધીજીને દિલ્હી બોલાવ્યા... નહૂટકે, મરજી વિરુદ્ધ, કારોબારીમાં એ ઠરાવ [ભાગલાના] પર એમણે સહી કરી [૪ : ૨૫૮] (૧૯૪૭ની

૮મી મેએ ગાંધીજી પાછા કલકત્તા ગયા. – વિશ્વકોશ-૬ : ૨૬૦)

(૨) 'દિલ્હીમાં બોલનગારાં વાગવા માંડ્યાં' [૪ : ૨૫૮.] આ સ્વાતંત્ર્ય દિન અંગે હશે ? જુઓ : ('જ્યારે આખો દેશ સ્વતંત્રતાનો ઉત્સવ ઊજવી રહ્યો હતો ત્યારે ગાંધીજીએ ભારતનો પહેલો સ્વાતંત્ર્યદિન કલકત્તામાં ઉપવાસ કરીને ઊજવ્યો,' – વિશ્વકોશ-૬ : ૨૬૧)

'એ વખતે મોહનદાસ કલકત્તાનાં કોમી રમખાણો અટકાવવા આમરણાંત ઉપવાસ પર ઊતર્યા' [૪ : ૨૫૮] સરખાવો : ('ઓગસ્ટની ૩૧મી [૧૯૪૭]એ ઉશ્કેરાયેલા હિંદુ યુવાનોનું ટોળું હેદરી મેન્શન પર ધસી આવ્યું. તે પછી સપ્ટેમ્બરની પહેલીએ પણ હિંદુ યુવાનોએ તોફાન કર્યું એથી તે જ દિવસે સાંજે ગાંધીજીએ કલકત્તામાં અનિશ્ચિત મુદતનો ઉપવાસ શરૂ કર્યો' – વિશ્વકોશ-૬ : ૨૬૧)

(૩) 'ત્યાંનાં [કલકત્તાનાં] રમખાણો શમાવ્યાં. દિલ્હીમાં સતત રમખાણો થયાં. ત્યાં આવીને ૨૦ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. [૪ : ૨૫૮] સરખાવો : ('ગાંધીજી સમજી ગયા કે દિલ્હીમાં પાછી શાંતિ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી પોતે પંજાબ જવાનો વિચાર ન જ કરવો જોઈએ' (વિશ્વકોશ-૬ : ૨૬૨) પછી એ ત્યાં જ રહ્યા અને 'દિલ્હીમાં હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપૂર્ણ શાંતિ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો અને (૧૯૪૭) જાન્યુઆરીની ૧૩મીથી એમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા' : વિશ્વકોશ-૬ : ૨૬૩)

(૪) ઉપરના સંદર્ભ ૫(૩)માં આવતા વાક્ય પછી તરત જ આવે છે : '**મોહનદાસ આખરે દાવાનળમાં હોમાઈ ગયા**' [૪ : ૨૫૮] ને પછી તરત પેલો ઉદ્દગાર : 'ભલે હું નિષ્ફળ ગયો પણ [...] હું મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ભારતની ધરતી પર પાછો આવીશ.' એ ગાંધીજીના અવસાનનો સંકેત હોઈ શકે ? – લેખકના મનમાં ગાંધીજીના અવસાન સુધી નવલકથા લઈ જવાનો નિર્ધાર હતો. એ અજ્ઞાતચિત્તનો નિર્ધાર આ રીતે, તૂટક રીતે, વ્યક્ત થયો હોય એમ મને લાગે છે. (અલબત્ત, 'દાવાનળમાં હોમાઈ ગયા' એ વાક્યને રૂપકાત્મક અભિવ્યક્તિ ગણવી કે કેમ એ પણ કોઈ વિચારી શકે)

૬. નવલકથાનું સંકલનસૂત્ર બરાબર સમયના ક્રમે ચાલે છે. ખંડ : ૧ ૧૯૧૫થી ૧૯૧૯ સુધીના ઘટનાક્રમો સુધી; ખંડ : ૨ ૧૯૧૯થી ૧૯૩૦ સુધી; ખંડ : ૩ ૧૯૩૨-૧૯૩૮ સુધી ને ખંડ : ૪ ૧૯૩૮થી ૧૯૪૮ સુધી. પ્રકરણો ને પેટાપ્રકરણો એ જ સૂત્ર-અનુસાર ચાલે છે. પરંતુ ખંડ : ૨નાં પહેલાં ૩ પેટાપ્રકરણો ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૦મી સુધી ચાલે છે; **પેટાપ્રકરણ ૪ એપ્રિલ ૧૯૨૯થી ૨૩ માર્ચ ૧૯૩૧** [ભગતસિંહ વગેરેને ફાંસી સુધી] ચાલે છે ને વળી પેટાપ્રકરણ ૫ માર્ચ ૧૯૨૪થી શરૂ થાય છે – એટલે કે પેટાપ્રકરણ ૩ના અંત સાથે અનુસંધાન સાધે છે. આમ ભગતસિંહની કથા, સળંગ સમયસૂત્ર તોડીને વચ્ચે મુકાઈ છે.

એવું જ સુભાષના મહાપ્રયાણને આલેખતું, ખંડ : ૪નું પ્રકરણ પણ સળંગ સમયસૂત્રને તોડીને વચ્ચે મુકાયું છે. ત્યાં તો પ્રકરણો સાથે જ વર્ષનિર્દેશો છે : પ્રકરણ ૧ (૧૯૩૮-૪૦), ૨ (૧૯૪૦-૪૧), ૩ (૧૯૪૨), ૪ [સુભાષકથા] (૧૯૪૦-૪૫), ૫ (૧૯૪૨-૪૪), ૬ (૧૯૪૪-૪૫), ૭ (૧૯૪૬....) અલબત્ત, સુભાષ-પ્રકરણ, આટલું વિગતે, મૂકવા માટે લેખક સામે કોઈ બીજો વિકલ્પ હતો ? તેમ છતાં, સળંગ કથાપ્રવાહમાં આ પ્રકરણ જે રીતે પથરાઈ ગયું છે તે સંકલનનો પ્રશ્ન ઊભો તો કરે છે.

સરદારનું લોખંડી મનોબળ અમને વારસામાં મળેલું. એમાં ભવ્ય ચઢતી યુવાનીના દિવસો. પર્વતોને હડાવી માર્ગ કરવાનું ઝનૂન તો જાણે ઉછાળા મારે. ને એવે ટાણે અમારો મિત્ર સુનીલ સઘળી શક્તિઓ રચનાત્મક દિશામાં વળે એવી સૂચક પ્રવૃત્તિ લઈ આવ્યો. કહે ‘સરદાર જયંતી આવી રહી છે, આપણે એક સાઈકલરેલી કાઢીએ.’ માર્ગ હતો અમારી સેઈન્ટ ઝેવિયર્સ, આણંદથી વાયા વિદ્યાનગર થઈ કરમસદ બસસ્ટેન્ડ પાસેના સરદારની પ્રતિમા સુધીનો. બસ પછી તો યુવાનીનું ‘કામાનંદી’ મન અમે આ કામે લગાડ્યું. સમરસિયાઓની એક મંડળી તૈયાર થઈ. મૂળે અમે બે ભાઈબંધો – હું ને મહેશ. મહેશનો મિત્ર તે આ સુનીલ ને ભાઈબંધનો ભાઈબંધ તે મારોય ભાઈબંધ એમ મિત્રતા ‘વકરેલી.’ એમાં જોડાયો ‘લીધેલું પૂરું કરવાની ભાવનાવાળો’ યુવાન મિત્ર સુધીર.

આયોજન તો અદ્ભુત હતું અને આ પ્રવૃત્તિથી અમારી પર ચોમેરથી પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરાશે એવી પાક્કી આશા બંધાયેલી. વળી આ જ અરસામાં આણંદ કોમર્સ કોલેજમાં યોજાયેલી ‘સરદાર’ નિબંધસ્પર્ધામાં હું પ્રથમ આવેલો એટલે એ સમયકાળ દરમિયાન હુંયે પૂરો સરદારરંગે રંગાયેલો. રેલીસંદર્ભે કામ ઘણાં હતાં. સાઈકલરેલી ‘ખભાવક’ બનાવવા મોટી સંખ્યામાં સાઈકલ ધરાવતા યુવાનો જોઈએ ને ઘણીબધી સાઈકલો (અંદાજિત ત્રણસો) શહેરના રસ્તાઓ પર અરાજકતા ન સર્જે, માટે અગાઉથી પોલીસ-કલેક્ટર જેવા સરકારી તંત્રની પરવાનગી લેવાની. રેલીમાં ભાગ લેનારા યુવાનો સાઈકલ પર સરદાર અને દેશભક્તિને લગતાં પ્લેકાર્ડ્સ-પોસ્ટર્સ મૂકે તો જ અમારો ‘સંદેશ’ લોકો સુધી પહોંચે. વળી રેલીને કોઈ જાણીતી વ્યક્તિ લીલી ઝંડી આપે, રસ્તામાં – મામલતદાર કચેરી પાસેના ચાર રસ્તે ગાંધીજીના બાવલાને સૂતરની આંટી પહેરાવાય ને કરમસદ પહોંચ્યા પછી ગામના સરપંચ અમારું સ્વાગત કરી, રેલીના યુવાનોને સંબોધી, સરદારના બાવલાને સૂતરની આંટી પહેરાવે પછી રેલીનું વિસર્જન કરવું એમ નક્કી થયું. અમે લાગી પડ્યા. સૌ પહેલાં પોલીસતંત્રને જાણ કરી, કલેક્ટરની પરવાનગી લેવાનું સૂઝ્યું. એમણે લિખિતમાં રેલીનો રૂટ અને અરજી માગ્યાં. મિલન-મુલાકાતો ને લિખિત અરજીઓના દોર પછી એ નક્કી થયું કે પોલીસની ‘વાન’ આવશે અને રેલીની આગળ/પાછળ ચાલશે જેથી ટ્રાફિક સંબંધી મુશ્કેલીઓ અને અન્ય ગેરવ્યવસ્થા ન સર્જાય.

કાર્યક્રમને / રેલીને લીલી ઝંડી આપવા માટેનું નામ તો પહેલેથી જ નિર્વિવાદ હતું; અમારા શિક્ષક અને સાહિત્યકાર જોસેફ મેકવાનનું. ‘એ વ્યસ્ત હોય અને એમનો સમય મૂલ્યવાન હોય’ એ કરતાં ‘આપણા સાહેબ’ એટલે આપમને કહીશું એટલે આવશે જ એવો વિશ્વાસ. એમણે પ્રેમપૂર્વક સંમતિ આપી એટલે એટલા અમે નિરાંત બન્યા; પણ અમે કરમસદના સરપંચને ઓળખવામાં થાપ ખાઈ ગયા. રેલી કાઢ્યા પહેલાં જ સાઈકલો ચલાવીને (ભાડાનું ખર્ચ બચાવી શકાય માટે) સરપંચને મળવા ગયા. ખાસ્સી માથાકૂટના

અંતે એમને ખોળી કાઢ્યા. ઢળતી બપોરે એ ઘેર તો નહોતા; પણ સરદારના બાવલા પાસેથી પસાર થતાં રસ્તામાં જ દીવાલે અઢેલીને એમના મિત્રો સાથે ઊભા ઊભા ગપ્પાં મારતા હતા અને સંભવતઃ કંઈક ‘નશીલી’ હાલતમાં હતા. અમે સાઈકલો ‘સ્ટેન્ડ’ કરી; એમને બાજુ પર બોલાવી, ‘વિદ્યાર્થીશિસ્ત’ સાથે ‘સાઈકલરેલી’ અને અમારી ‘દેશભક્તિ’ની યોજના સમજાવી. ‘સાલ્લાઓ... (ગાળો) આટલાં વર્ષે તમને સરદાર યાદ આયો ? અત્યાર સુધી કંઈ... જેવું ખાસ્સું સંભળાવ્યું. અમે હલડી ગયા. અમારી રાષ્ટ્રભાવનાના ફૂર્યા ઊડી ગયા. સરદારના બાવલા પાસે જ અમારું ‘લોખંડી મનોબળ’ ઓગળવા લાગ્યું. શું બોલવું એ સૂઝે નહીં. આ ભયાનક પરિસ્થિતિમાંય અમારો ‘સરદાર’ સુનીલ હિંમત હાર્યો નહીં. ખાસ્સા પ્રયાસોને અંતે, એક ‘અભાગી ક્ષણે’ સરપંચે રેલીને આવકારી, સંબોધવાની હા ભણી. અમે ‘ઇડરિયો ગઢ’ જીત્યાની લાગણી સાથે પાછા ફરતા હતા પણ સરપંચના વર્તને અમારા મનમાં અનેક સવાલો ઊભા કરેલા.

હવે મુખ્ય બે કામ બાકી હતાં. પ્લેકાર્ડ્સ-પોસ્ટર્સ તૈયાર કરવાનાં અને યુવાનોને રેલીના સમયે આવવા તૈયાર કરવાના. પ્લેકાર્ડ્સ માટે મોટી સાઈઝનાં પૂંઠાં, લાકડાનાં પાટિયાં, ગળી, પીંછી, ખીલીઓ વગેરે સામગ્રી ખરીદવા પૈસા જોઈએ; પણ અમારી પાસે કોઈ ‘મોટી’ રકમ નહીં, ‘ગાંઠનું ગોપીચંદન’ કરવાનું હતું. કોઈ ‘સ્પોન્સર્સ’ કે સ્થાનિક રાજકારણીનો ટેકો અમે લીધો નહોતો. શુદ્ધ દેશભક્તિની મૂડી પર જ આ ધંધો કરવાનો હતો એટલે અમે ચારેય જણાએ ખર્ચને સરખે ભાગે વહેંચી લેવાનું નક્કી કર્યું. સુધીર ફાઇન આર્ટ્સનો વિદ્યાર્થી હતો એટલે એણે એ બધી જવાબદારી સંભાળી લીધી. સ્કૂલ બાજુમાં જ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ છે ત્યાં જઈ વિનંતી કરતાં એમણે પહેલ પૂંઠાં આપ્યાં એ બિલમાંથી લાકડાનાં પાટિયાં અને બજારમાંથી બાકીની સામગ્રી ખરીદી લાવ્યા. વિદ્યો વળોટતાં અમને જે સફળતા મળતી હતી એથી અમારો ઉત્સાહ વધી ગયેલો. અમારાં સગાંવહાલાંય પ્રવૃત્તિઓનો ધમધમાટ જોઈ અચંબો પામેલાં. અમે મિટિંગો કરી રાત્રે મોડા ઘેર જઈએ તોય કોઈ વહે નહીં. સરદાર જયંતી આડે દસેક દિવસ રહ્યા ત્યારે અમે ‘તાન’માં આવી ગયેલા. સૌથી મોટું કામ ‘રેલીપ્રચાર’ અને યુવાનોને એકઠા કરવાનું હતું તે આ છેલ્લા દિવસોમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું. ‘બારડોલી સત્યાગ્રહને આંટે એટલું માણહ’ ભેગું કરવાની નેમ. ‘યુવાનોને જોતરવાનો’ એક સહેલો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. અમે એ દિવસોમાં ક્રિકેટ પુષ્કળ રમીએ અને રજાના દિવસે ‘મેચ’ લઈએ – સ્થાનિક યા પડોશી ગામોમાંથી કોઈ પણ ગામમાં. ગમે ત્યાં જઈએ, સાઈકલો પર બેટ મૂકી પહોંચી જઈએ. પંદર કે વીસ ઓવરની મેચ રમીએ. ટૅનિસ બોલ પણ બન્ને ટીમોએ અડધા અડધા પૈસા કાઢી ખરીદી હોય ને વિજેતા ટીમ બોલ લઈ લે એવી શરત. ઝીંટોડિયા, કરમસદ, વિદ્યાનગર, વઘાસી જેવાં આજુબાજુનાં ગામોમાં સાઈકલો લઈ રમવા જવું એ રમતવાત હતી અને આ ક્રિકેટ ટીમોના યુવાનોને સારી રીતે ઓળખીએ એટલે આ ક્રિકેટીમોને જ રેલીમાં બોલાવીએ તો અઢીસો-ત્રણસો સાઈકલો તો આરામથી થઈ જશે એવો અંદાજ અને એથી વધી જાય તો કેમના ‘મેનેજ’ કરીશું એવો ફફડાટ.

અમે નમતી બપોરે નીકળીએ. જે ગામમાં જઈએ તે ગામના યુવાનોને મળી હસ્તલિખિત જાહેરાતો આપીએ, શક્ય હોય તો ફળિયાના બોર્ડ કે ચોકમાં જાહેરાતો ચોંટાડી કે લખાવડાવીને પ્રચાર કરવાનો નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયાસ કરીએ. સાથે સાથે અમારી સાથે ક્રિકેટ

રમનારાઓ 'અમે તો વીસ જણા આવીશું જ... ચિંતા કરશો નહીં... અમને ગણી જ લો, કહો તો આગલી રાતે આવી જઈએ... તમારી સાથે જ છીએ... બહુ સારી પ્રવૃત્તિ છે. કહેવું પડે... જેવાં અદ્ભુત વાગ્બાણોથી અમને ઘાયલ કરતા રહ્યા ને અમારો ઉત્સાહ બેવડાવતા રહ્યા. આવી ભવ્યાભિભવ્ય રેલી જોઈ સરદાર પણ ગદ્ગદ થઈ જશે ને બાવલામાંથી પ્રગટ થઈ અમારો ખભો થાબડશે એવા વિચારોય મનને ઝણઝણાવી જતા.

ચૂંટણીના પડઘમ આગલી રાતે શમી જાય એમ અમારાય પ્રચારકાર્યનો અંત આવ્યો પણ આગલી રાત્રે સુધીરના ઘરે પ્લેકાર્ડ્સ લખવાનું કામ પૂરા જોશમાં ચાલ્યું ને મોડી રાત્રે એ પૂરું થતાં સવારે સાડા સાત-આઠ વાગ્યા સુધીમાં સ્કૂલ પાછળ ચર્ચ કંપાઉન્ડમાં આવી જવું એવો નિર્ણય લઈ અમે છૂટા પડ્યા. રેલી પ્રસ્થાનનો સમય સવારે નવનો હતો. સરદાર જયંતીની એ સવારે, સાડાસાત પહેલાં જ, અમે ચારેય જણા એકઠા થઈ ગયા. પ્લેકાર્ડ્સ વગેરે લઈ આવ્યા ને કાગડોળે અમારા મિત્રોની રાહ જોવા લાગ્યા. અમે ચારેયે અમારી સાઈકલો પર પાટિયાં લગાવી દીધેલાં ને હમણાં આ દિશામાંથી સાઈકલોનું ધારું આવશે; પેલી દિશામાંથી લોટિયા ભાગોળવાળા કે વડોદવાળા આવશે જેવી અટકળો – પ્રતીક્ષા કરતા રહ્યા. લગભગ નવ વાગવા આવ્યા અને અમારા ચાર જણા ઉપર પાંચમો જણ ન આવ્યો ત્યારે અમે ગભરાયા. રેલીનો 'ફ્રિયાસ્કો' થશે એ ભય પાક્કો થયો. ઢગલાબંધ પ્લેકાર્ડ્સ સાઈકલોની રાહ જોતાં એક ખૂણામાં નિમાણાં પડ્યાં હતાં. અમારાં મોઢાં જોવા જેવાં થઈ ગયાં. દરમિયાનમાં 'પોલીસદળ' વાન લઈ આવી પહોંચ્યું. અમને થયું "પોલીસવાળા આપણને મારવા ના લે તો સારું." અમને ચારને જ સાઈકલો લઈ ઊભેલાં જોઈ 'ફરજ દરમિયાન મોઢે થઈ ગયેલી ગાળો' બોલતાં અદશ્ય થયા. કદાચ એમના ધંધાનો ટાઈમ અમે બગાડ્યો હતો. ક્ષણભર થયું કે રેલી કેન્સલ કરી નાખીએ. પણ કરમસદમાં રેલીની રાહ જોતા સરપંચ આંગો સામે તરવરે. આ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે જોસેફ મેકવાન સર રેલીને લીલી ઝંડી આપવા આવી પહોંચ્યા. અમારી આપવીતી અમે એમને વર્ણવી. એમણે સધિયારો બંધાવ્યો; કહે કે સારા કામમાં સાથ આપનારા ઓછા હોય છે. તમાશાને તેડું ન હોય. તમે સારું જ કરો છો તેથી ક્ષોભ અનુભવવાની જરૂર નથી વગેરે...

બસ આ સંવાદો ચાલતા હતા ત્યાં જ છ-સાત છોકરાંઓનું ટોળું સાઈકલો લઈને આવ્યું. અમારા ગામના જ પણ અન્ય ક્રિકેટ ટીમનાં છોકરાંઓ હતાં. અમને એમ કે રેલીમાં ભાગ લેવા આવ્યાં; તો કહે 'ના, અમે તો અગિયાર વાગ્યે મેંચ લીધી છે એટલે ખૂટતા પ્લેયરો કરવા નીકળ્યા છીએ.' મેં ઝાંવું માર્યું – મેંચ તો અગિયાર વાગ્યે છે. રેલી તો દસ-સવા દસ સુધીમાં પતી જશે. તો જવાબ આવ્યો : "જતાં-આવતાં વીસ-બાવીસ કિલોમીટર સાઈકલો ચલાવીને દૂસ નીકળી જાય પછી મેંચમાં શું રમાય ? ચાનાસ્તો કરાવવાના હો તો આવવાનું વિચારીએ."

"ભલે ત્યારે ઘા ભેગો ઘસરકો." અમે સંમત થયા અને પાંખી હાજરી વચ્ચે માંડ દસ-બાર સાઈકલોને લીલી ઝંડી આપતાં જોસેફ મેકવાને શુભાશિષ સાથે પ્રસ્થાન કરાવ્યું.

અમે નીકળ્યા; પણ નવરા પડેલા દસ-બારનું ટોળું જાણે મસ્તી કરવા નીકળ્યું હોય એવું લાગે. 'સરદાર અમર રહો'નું પાટિયું મેં મારી સાઈકલ પર લગાડેલું પણ રેલીનું સંચાલન કરતાં હવે આંખે અંધારાં આવ્યાં. આણંદ-મામલતદાર ઓફિસ-ગોદી પાસે ગાંધીજીના

બાવલાને સૂતરની આંટી પહેરાવવા રોકાયા તો ટોળું જોઈને રાહદારીઓ-વાહનચાલકો એક ક્ષણ તો શંકાની નજરે જોવા લાગ્યા કે અમે બાવલાને કંઈ નુકસાન તો નથી કરતાને ? મોટાભાગના લોકોએ તો એની કાંઈ નોંધ પણ ન લીધી. વિશાળ, સફળ રેલીઓ કાઢવા માટે શું શું જોઈએ એ અમે શીખ્યા હતા પણ બાવલા પાસેની કફોડી હાલતનું વર્ણન શક્ય નથી. વળી રેલી આગળ ચાલી ત્યારે શહેરનાં રોજિંદાં વાહનોની ભીડમાં દસ-બાર સાઈકલો એવી આગળ-પાછળ થઈ ગઈ કે રેલી પસાર થઈ રહી હોવાની કોઈને ગંધ સુધ્યાં ન આવી.

એમ સાઈકલો ચલાવતાં થાક્યાપાક્યા અમે કરમસદ બસસ્ટેન્ડે પહોંચ્યા. સરપંચ આજે સારા મૂડમાં હતા. બાજુમાં જ પાનના ગલ્લે ઊભેલા અમે માંડ દસ-બાર હતા એટલે ભાષણ તો કંઈ ન થયું; પણ અમારી હાજરીમાં એમણે સરદારને સૂતરની આંટી પહેરાવી, એ આંટી હજી તો સરદારના ગળેય નહોતી પહોંચી ત્યાં તો પેલા છ-સાતમાંથી એક બોલ્યો : "ચાનાસ્તો કરવા ક્યાં જઈશું ?" અમે કહ્યું 'વિચારીએ.' ત્યાં તો એક જણ બોલ્યો : "વિદ્યાનગર નાના બજારમાં મેં એક મસ્ત જગ્યા જોઈ છે. ત્યાં જઈએ." હવે દલાતરવાડીના આ વંશજો આગળ ચાલ્યા ને અમે દોરવાયા. "પારકે પૈસે નાસ્તો કરવાનો આનંદ" તેમના ચહેરાઓ પર સાફ ઝલકતો હતો. ચાની ચૂસકીઓ લેતાં અમારો 'સરદાર' સુનીલ ઔપચારિક રીતે રેલી 'સફળ' બનાવવા બદલ સૌનો આભાર માનતો હતો. દરમિયાનમાં 'સાઈકલ રેલી તો ક્યારેય નહીં' એવો પોલાદી નિર્ણય હું લઈ ચૂક્યો હતો કારણ કે સરદારનું લોખંડી મનોબળ અમને વારસામાં મળેલું.

અંતિમ સંબોધન

સખે ! સુદદ ! — એહવાં રસિક સ્નેહસંબોધનો
સહી નવ શકે અહીં પ્રકૃતિબાળકો કોમળાં.
કહે : 'કવતી કોકિલા સકલ કાજ, ડાળો ઝૂલે
વિશાળ સહુ માટ છાંય ધરતી, — નથી શું લીધી ?
સરે સરિતગીત, નિર્ઝર ઝરે, તમેયે પીઓ !
— અમે અતિશ નંદતાં રસ પસારી સૌને હયે.
કવિ ! કથમ તને જ સંકુચિતતા વરી તો પછી ?
વિશાળ ઉરભાવ વિસ્તર અસીમ દેશે તુંયે !'

સખે ! — ફરી કદી ન હું વદીશ એહ સંબોધન.
હવાં ગગનઘુમ્મટે જ પડઘાઈ ફેલી જશે
દશે દિશ, અનંત આંગણ વિશે સદા ખેલશે.
તનેય રસસ્વાદ આજ લગીમાં લગાડ્યો જ, તો
વિરાટવપુ વિશ્વમાં પ્રસર પ્રાણ તું, જેથી હું
સુણું, નીરખું વ્યોમમાં, ભૂતલમાં, બધે તું હિ તું !

[સમગ્ર કવિતા]

— ઉમાશંકર જોશી

પ્રયોગાત્મક ટૂંકીવાર્તાના સર્જક ઘનશ્યામ દેસાઈની ચિરવિદાય |

પ્રફુલ્લ રાવલ

‘કાગડો’, ‘ગોકળજીનો વેલો’, ‘ગણગણાટ’, ‘તુકા મ્હણે’ અને ‘ટોળું’ જેવી ટૂંકીવાર્તાઓમાં આધુનિકતા સાથે દીપક દોશી કહે છે તેમ ‘માટીની સુગંધ’નો અનુભવ કરાવનાર ઘનશ્યામ દેસાઈએ સદેહે ૨૯ એપ્રિલ, ૨૦૧૦ના રોજ આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી. મૃત્યુ ક્યારેક વ્યક્તિના ભીતરને પ્રકાશિત કરે છે. ભુલાયેલું પુનઃ સ્મરણમાં આવે છે અને ઢંકાયેલું અનાવૃત્ત થાય છે. એ વ્યક્તિનું સમસ્ત વ્યક્તિત્વ જાણે ખૂલી રહે છે ! સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર ઘનશ્યામ દેસાઈને ‘આપણા સમયનો હસતો ફિલસૂફ’ તરીકે ઓળખાવે કે લાભશંકર ઠાકર, મધુરાય, અનિલ જોશી કે હોમી દસ્તુર એમના વ્યક્તિત્વની એકાધિક બાજુને ઉઘાડી આપે, પરંતુ ટૂંકીવાર્તા ને બાળસાહિત્યના સર્જક તરીકેની એમની ઓળખ એટલી જ મહત્ત્વની છે. થોડું પણ સત્ત્વશીલ સર્જન કરવું એ મોટી વાત છે. વળી અર્થોપાર્જન નિમિત્તે સંપાદકીય પ્રવૃત્તિ કરવી ને છતાંય નવોદિત સર્જકોની સર્જનાત્મકતાને સંકોરવી એ એમના સંપાદનધર્મની વિશિષ્ટ બાજુ હતી.

ઘનશ્યામ દેસાઈનો જન્મ ૪ જૂન, ૧૯૩૪ના રોજ દેવગઢબારિયામાં થયો હતો. એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. થોડો સમય ધીરુબહેન પટેલના વિદ્યાર્થી પણ હતા. અભ્યાસ પછી સોનગઢ અને મુંબઈની ન્યૂએરા સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા પછી પત્રકાર બન્યા. અને એમાંથી સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પ્રવેશ કર્યો ૧૯૬૨માં. હરીન્દ્ર દવે જેવા પત્રકાર-સર્જકનો સંગ મળ્યો. પછી તો એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બની રહી. ‘મદ્રુભાષી’ ઘનશ્યામ દેસાઈ સંપાદક તરીકે ‘સ્પષ્ટભાષી’ પણ હતા જ. એમનાં પત્ની ઊર્મિબહેન ઉત્તમ ભાષાવિદ્ અને ઘનશ્યામ દેસાઈ ઉત્તમ ‘વાગ્-કર્મી.’ આથી તો ‘ગુજરાતી ભાષાની બે ઉત્તમ સમજણ એ દંપતી રૂપે સંલગ્ન થઈ’ એવા સિતાંશુના કથનમાં વાજબીપણું છે જ. ક્ષય ને પક્ષઘાતના રોગ વચ્ચે ન ઘનશ્યામ દેસાઈનું મનોબળ ઘટ્યું કે ન ઊર્મિબહેનની સહનશીલતામાં ઓટ આવી. એમની માંદગી સંદર્ભે સુરેશ દલાલે લખ્યું છે. ‘કોઈ જાળમાં માછલીની જેમ એ ફસાઈ ગયો હતો અથવા એમ કહું કે જાળમાં એનો આખો દરિયો ફસાઈ ગયો હતો.’

ઘનશ્યામ દેસાઈના એકમાત્ર વાર્તાસંગ્રહ ‘ટોળું’ને ગુજરાત સરકારનું પારિતોષિક મળ્યું હતું. બાળસાહિત્યની ‘મૌલિક કથામાળા’ને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલું તો ૨૦૦૭માં એમને ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માનથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતી ભાષામાં જ્યારે પણ ટૂંકીવાર્તાની વાત કરવાની થશે ત્યારે ‘ટોળું’માંની વાર્તાઓના સર્જક ઘનશ્યામ દેસાઈને હાંસિયામાં મૂકવાનું શક્ય નહીં બને. એ જ એમની સર્જકસિદ્ધિ છે.

‘ટોળું’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયેલો ૧૯૭૭માં. એમાં માત્ર વીસ ટૂંકીવાર્તાઓ સમાવિષ્ટ થઈ છે. એક બાજુ આધુનિકતાનો સ્પર્શ ને બીજી બાજુ પારંપરિક વાર્તાશૈલી વચ્ચે સ્વત્વને

જાળવી રાખવાની મથામણ એ ઘનશ્યામ દેસાઈની સર્જનયાત્રાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. એમની વાર્તાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું વિત્ત વર્તાય છે તો ગુજરાતી ગદ્યની સર્જનાત્મકતાની સુગંધ પણ પમાય છે. ‘હું’નાં વિવિધ રૂપોનું – સંવેદનોનું વિસ્તરણ આ વાર્તાઓનો સમ છે. મનુષ્ય માનસિક ગડમથલ વચ્ચે જાતને જોવાનું કરે કે જાતને વેદનામાં ધકેલે છે તેની પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ આ વાર્તાઓમાં છે. ‘કાગડો’ વાર્તાનો નાયક ‘હું’ છે જેણે ‘નાનું ટપકું’ જોયું છે. એ કહે છે, ‘હું એ ટપકા તરફ એકીટસે તાકી રહ્યો. મેં ધ્યાનથી જોયું તો એ ટપકાના કદમાં વધારો થતો હતો. તેથી તેની ગતિ માર દિશામાં જ હોવી જોઈએ એમ મેં માન્યું. મારું કુતૂહલ વધી ગયું. જોતજોતામાં એ ટપકું મોટું ને મોટું થતું ગયું. પછી જોરદાર પવન ફૂંકાયો. વૃક્ષોનો પડઘો અતિશય ફફડ્યો, દરિયાનાં મોજાં વધારે ઊંચાં ઊછળ્યાં. એક વિશાળ ચક્કર મારી એ ટપકું દરિયાના પાણી ઉપર બેસી ગયું, અને તરતુતરતું મારી દિશામાં આવવા લાગ્યું. પછી પાણીમાંથી કિનારા પર એ ઊતરી પડ્યું. ત્યારે જ મેં જોયું કે એ તો એક સાધારણ કદનો કાગડો હતો. દડૂક દડૂક કરતો એ મારી દિશામાં આવવા માંડ્યો. છાતી ફુલાવીને એ એવી છટાથી ચાલતો હતો કે જાણે દરિયાને ખેંચીને કિનારે ન ઘસડી લાવતો હોય ! પાછળ દરિયો અને આગળ કાગડો એમ બેઉ થોડી વાર ચાલ્યા. ફૂદતો ફૂદતો એ મારી ખૂબ નજીક આવી ગયો.’ (પૃ. ૨)

કાગડાને આમ જોવા પછી સંવેદનશીલ વાર્તાનાયકનું આત્મનિરીક્ષણ ચાલે છે. કાગડો એ જ છે. કાગડાની સૃષ્ટિ એ જ વાર્તાનાયકની સૃષ્ટિ છે. ઉભયનું રૂપાંતર થાય છે અન્યોન્યમાં. કાગડો ઊડ્યો તેની સાથે વાર્તાનાયક ખેંચાયો ને ઊડવા લાગ્યો. છેવટે ‘આકાશમાં હું એકલો જ હતો અને જાણે કે જ મનુષ્યની સ્થિતિએ ગયો હોઉં એવી એકલતા અનુભવવા લાગ્યો.’ (પૃ. ૫) વાર્તાનાયકે પુનઃ ટપકું જોયું. એને પુનઃ એ પીળું પડવાની ધાસ્તી થઈ અને છેવટે એણે અનુભવેલી સ્થિતિ વચ્ચે રેતીમાં અર્ધાં દટાયેલો એક માનવદેહ જોયો અને ‘ચહેરો ઓળખાતાં જ એક ક્ષણ હું ચોંક્યો.’ (પૃ. ૬) આ ચોંકવાની ઘટના જ વાર્તાનાયકની મનઃસ્થિતિને નિર્દેશે છે. આત્મપીડનની આ વાર્તા ઘનશ્યામ દેસાઈને આધુનિક વાર્તાકારની પંગતમાં સ્થાન અપાવે છે. માનવમનનાં સંચલનોની અદ્ભુત સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ એમની સર્જકપ્રતિભાને નિર્દેશે છે.

‘ટોળું’ વાર્તામાં ટોળું માનવપરિસ્થિતિનું પ્રતીક છે. અહીં પણ ‘ટપકું’ છે. વાર્તાનાયક – હું એ ટપકું ભૂંસવા મથે છે પણ ભૂંસી શકતો નથી. અને ‘એટલે જ હું ઘસડાઉં છું, અહીંથી તહીં ફંગોળાઉં છું, ધકેલાઉં છું, નિઃસહાય, નિરાધાર, ટોળા સાથે, ચિથિયારીઓની વચ્ચે ભાગાભાગી કરતા માણસો સાથે, પણ મનમાં એક વિચાર હંમેશાં ઘૂમરાયા કરે છે કે આ ટપકું ભૂંસી નાખવું જોઈએ... જો ભૂંસી નાખું તો...!’ (પૃ. ૧૪૫)

‘ગોકળજીનો વેલો’ વાર્તાનો કથક પણ ‘હું’ છે અને એની વ્યથા વાર્તાને જે વાક્યથી અભિવ્યક્ત થઈ છે એમાં ‘હું’ને ભૂલવાની જ કથા છે. આ વાર્તામાં વાર્તાનો કથક જ વંશાવલિ આપે છે. અને એ અતીતને સ્મરતો કહી રહે છે : ‘હજીયે જ્યારે આછોઆછો વરસાદ વરસતો હોય છે, અને એકલો બેઠોબેઠો હું હયાતિ વિષે વિચાર કરતો હોઉં છું ત્યારે ઘણીયે વાર મારા વડદાદાના ખભા ઉપર હાથ મૂકી મિત્રભાવે કાકલૂદી કરતો હોઉં એમ મારાથી મનોમન બોલી જવાય છે : ‘ભલા’દમી ઉડાવી લે ને પથરો !’ (પૃ. ૧૧)

રેણ' જુગુપ્સાપ્રેરક વાર્તા છે. 'ચીસ'માં અતીતવર્તમાન વચ્ચે આવતા-જતા હસમુખરાયનો આત્મસંવાદ છે. શંકા માનવમનને કેવી આંતરચાત્રા કરાવી વ્યથાગ્રસ્ત કરે છે એ 'ફરી એક વાર'ની કથા છે. અહીં પણ વાર્તાનાયક 'હું' જ છે અને એની શંકાથી ઉદ્ભવેલી વ્યથાનું જાણે એ સંભાષણ કરે છે. 'લાલ બોપટ્ટી'માં વાર્તાકથક-હુંની ભ્રાન્તિ પાસે વાર્તાનો કાવ્યાત્મક-કળાત્મક અંત છે. મનુષ્યની આંતરવૃત્તિની ધારણા-કલ્પના ન થાય તે 'નેપોલિયન નપુંસક હતો ?' એ વાર્તામાં અભિવ્યક્ત થયું છે. કેવળ સર્વનામથી આ વાર્તા કહેવાઈ છે. 'કાર્યોડો' વાર્તામાં કાર્યોડાના પ્રતીકથી ઘનશ્યામ દેસાઈએ મૃત્યુ અને મૃત્યુમાંથી જીવન શોધવાની વૃત્તિને છતી કરી છે. 'હૂંફ'માં સરિતાનાં મનોસંચલનોને વાર્તાકારે એમાં જ આત્મસંવાદથી વ્યક્ત કર્યાં છે. 'ગણગણાટ'ના નાયકને સતત એક ઝીણો ગણગણાટ સંભળાયા કરે છે જે એના હૃદયને સારડીની જેમ કોરે છે. વાર્તાનાયક કહે છે, 'મને ભય લાગે છે - લોકોનો, વૃક્ષોનો, મકાનોનો.' વળી કહે છે, 'જુઓ ગણગણાટ ધીમે ધીમે વધી રહ્યો છે. વારે વારે આમ જ થયા કરે છે. દીવાલ તરફ મોં કરીને હું શાંતિથી સૂતો રહું છું. મારી જાત સાથે વાત કર્યાં કરું છું. નીચે બહુ લોકો એકઠા થયા લાગે છે. હિંસક પ્રાણીઓની જેમ એમની આછી ઘુરઘુરાટી સંભળાય છે. જમીન પર પંજા પછાડવાના, પૂંછડી પટકવાના અવાજો આવે છે. હું કાન સરવા કરું છું. પણ એકેય શબ્દ સમજાતો નથી. ગણગણાટની ભાષાનો અર્થ ઉકેલવો મુશ્કેલ છે.' (પૃ. ૮૭) આ ગણગણાટ વાર્તાનાયકનો પીછો છોડતો નથી. છેવટે લોકો ધસી આવ્યાની ભ્રાન્તિ થતાં 'ટેબલ નીચે ભરાઈ હું બે હાથ આંખો પર ઢાંકી દઉં છું... અને...' (પૃ. ૯૨) અને ત્યારે વાર્તાનાયક 'શરીર વગરનો બની ગયો.' (પૃ. ૯૩) આ 'શરીર વગરનો' બની જવાની ઘટના મનુષ્યની ભ્રાન્તિ છે તો ભીતિ પણ છે જ.

'...આ શરીર પર ચાસ પાડીને મૃત્યુએ ખેડ કરી રાખી છે; બી વાવી રાખ્યું છે, પાણી પિવડાવી રાખ્યું છે, ઓચિંતા એક દિવસ ફણગો ફૂટશે - લીલો, સુંવાળો, કૂણો, વાદળી જેવો પોચો.' (પૃ. ૯૬) વળી આ મકાન હવે ખખડધજ થયું, ઠેરઠેર એમાં તિરાડો પડી છે, જ્યાં ત્યાં એની દીવાલો નમી ગઈ છે, સિમેન્ટના પોપડા ઊખડી ગયા છે, અને છતાંય એ પડી જતું નથી એ નવાઈ કહેવાય.' (પૃ. ૯૭) 'લીલો ફણગો' વાર્તામાં વણાયેલી આ ઘટના મનુષ્યની જિજ્ઞાસાનું જાણે આધુનિક કાવ્ય છે.

ઘનશ્યામ દેસાઈએ આ વાર્તાઓ દ્વારા આધુનિક યુગનો મનુષ્ય જે આત્મસંવાદની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતો, આત્મનિરીક્ષણ કે આત્મપીડનના માર્ગે ગતિ કરે છે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. અલબત્ત, એમનું ગદ્ય માત્ર સપાટી પરની પ્રસન્નતા કે પ્રાસાદિકતાનું ઘોતક નથી. એનું ભીતરી સત્ત્વ ભાવકનું મન ભરી દે છે. ગુજરાતી ગદ્યની સર્જનાત્મક ક્ષમતા એમણે પ્રયોજેલી વિધવિધ ગદ્યતરેહ દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ છે. એમણે પ્રયોજેલા અલંકારો એમની ગદ્યતરેહના સંદર્ભે જોઈશું તો ઘનશ્યામ દેસાઈના ગદ્યની અનન્યતા સમજાશે. 'એની હાજરીમાં હું લાકડાના ગચિયા જેવો બની જતો.' કે 'બેસી ગયેલી ઘોડીને ચાબૂક મારે અને સટાક કરીને આખું શરીર ખંખેરીને તે બેઠી થાય તેમ લીના ટટ્ટાર થઈ ગઈ.' કે 'એની માંજરી આંખો ભાવવિહોણી હતી, જાણે કે સુગંધ વિનાના ફૂલ જેવી' જેવા અલંકારો ઘનશ્યામ દેસાઈના ગદ્ય-વિત્તને દર્શાવવા પૂરતા છે.

સમર્થ સમકાલીન કવિ-વિવેચક : નીતિન મહેતા | મણિલાલ હ. પટેલ

પહેલી જૂન (૧-૬-૨૦૧૦)ની બપોર થવામાં હતી ને ઘરનો ફોન, ફાળ પડે એ રીતે, રણકી ઊઠ્યો. હા, જ્યદેવ શુક્લનો ગળગળો અવાજ બલકે ડૂસકાંથી વીંટળાયેલો અવાજ હતો : 'નીતિન મહેતા હવે... આપણી વચ્ચે નથી... રહ્યા...' હું સાવ અવાકૂ... માની ન શકાય એવા આઘાતક સમાચાર હતા. હજી એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે તો અમે મુંબઈમાં એમને ઘરે નિરાંતે મળ્યા હતા ને ઘણા વખત પછી ખૂબ વાતો કરી અને હસેલા. સાંજે એ મારું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવેલા ને રાતે છૂટા પડેલા. હવે મુંબઈ જઈશું ત્યારે કોને મળીશું ? વિદ્યાર્થીઓના પ્રિય 'નીતિન સર !' નહીં મળે... આપણા, અછાંદસના નોખા કવિનો અવાજ હવે એમની કવિતામાં જ સંભળાશે... એક સહજ, સરળ, પ્રેમાળ અને ઘણું ઘણું કહેવા માગતો મિતભાષી મિત્ર હવે ન્યૂ શિલ્પા ટેરેસના ઘરમાં નહિ મળે... સૂનકાર સહેલાશે નહિ !

કવિ-વિવેચક-સંપાદક નીતિન મહેતા (૧૯૪૪-૨૦૧૦); પ્રોફેસર નીતિન મહેતા મૂળે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના વતની. પણ એમનાં ઉછેર-ભણતર-ઘડતર મુંબઈમાં થયાં... અધ્યાપક થયા. વચ્ચે ચારપાંચ વર્ષ વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિભાગમાં જોડાયા પણ કુટુંબની સવલત માટે પાછા મુંબઈ ગયા ને મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. અધ્યક્ષ તરીકે વિદ્યાકીય અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને ખૂબ વેગવંત બનાવી. ઊંચાં ધોરણો સાચવીને ગુણવત્તાસભર કાર્યો કરતા રહ્યા. એમનાં નિષ્ઠા-નિસબત અને સ્નેહસૌહાર્દ એવાં કે મિત્રો-વિદ્વાનો અગવડ વેઠીને, જાતે ઘસાઈનેય પરિસંવાદોમાં જાય... વિશેષ દષ્ટિકોણથી અભ્યાસપૂર્ણ ચર્ચાઓ-વક્તવ્યો થાય.. ને પછી મિલનમેળાના આનંદો છલકાય... નીતિન સર માટે વિદ્યાર્થીઓ ખડે પગે હાજર ને મિત્રો પણ... નહિ ભુલાય એ દિવસો !!

બેઠી દડીનું શરીર. કાબરચીતરી ભરચક દાઢી... ચહેરો 'ફિલોસોફર' જેવો લાગે. શાંત ચિત્તે વિચારતા પમાય. ડાબે હાથે દાઢીના વાળને કે મોઢા પરના મસાને રમાડતા-ખણતા-પંપાળતા જાય અને વાત કરે... જરાક ઊંચી પીચ પરથી નીચે ઊતરે ને કશોક નર્મમર્મ કરીને હસી પડે - તરત તાળી માટે હાથ લંબાવે ત્યારે ચહેરો જ નહિ એ આખેઆખા અતિપ્રસન્નતાથી ખીલી ઊઠેલા હોય. એક પગે જરાક તકલીફ તે ધીમેથી ઉપાડે ને હળવેથી મૂકે... કાયમ પેન્ટશર્ટ ઈન તથા બૂટ-મોજાંમાં હોય. સાંજે અથવા વ્યાખ્યાન પતી ગયા પછી શર્ટ ઈન કાઢી દેતા. સફેદ ને સ્કાય બ્લ્યૂ શર્ટ ગમે ને ક્યારેક ચેક્સ પહેરતા. કવિતાની, વિવેચનની, મિત્રોના પ્રેમની સુ. જો. તથા ઉ. જો. અને મિલ્કાન કુન્દેરાની વાતો કરતાં થાકતા નહોતા. નાસ્તો કે જમતી વખતે મંદાબહેને બંધાવેલા નાની સાઈઝના ખાખરા કાઢે. બધાંને આપે પછી જમવામાં ખોવાઈ જાય.

નીતિન મુખ્યત્વે કવિ-વિવેચક. સંપાદનો પણ કર્યાં. આધુનિકતાની આબોહવામાં ઘડાયેલા. આરંભે વિદ્રોહી. કવિતામાં એ વિદ્રોહી અવાજ પ્રારંભે વધુ હતો. એમની કવિતા વધુ તો આધુનિકતા તરફ ઢળેલી ને પછી અનુઆધુનિકતા તરફ વળેલી. ઓછી પણ સફાઈદાર અછાંદસ રચનાઓ કરતા હતા. મહાનગરની સમસ્યાઓ અને તનાવભર્યા સંવેદનો વચ્ચે જીવતો સામાન્ય માણસ એમની કવિતામાં આવ્યો છે તો કવિ-તત્ત્વેતા જેવા

સંવેદનશીલ તથા બૌદ્ધિકોની માનસિકતા વિશે પણ એમની કવિતા મૂંગી નથી રહી. નીતિનની કવિતા દુર્બોધ નથી પણ નર્મમર્મથી ભરેલી અને આધુનિક માનવીની કરુણ નિયતિને વ્યંગ્ય કે વ્યંજનામાં આવેખતી વિશિષ્ટ કવિતા છે. 'નિર્વાણ' (૧૯૮૮)ની કૃતિઓ આવાં અનેક ઉદાહરણો રૂપે ટાંકી શકાશે. બીજો કાવ્યસંગ્રહ હજી થવામાં હતો.

નીતિનનાં ટ્રેન કાવ્યો તથા દરિયો અને તુચ્છ વિષયની રચનાઓ પણ ખાસ્સાં જાણીતાં છે. બેત્રણ દષ્ટાંતો લઈશું : ટ્રેન વિશે - ૧ :

અહીં પરાંની ટ્રેનોનું વાતાવરણ અને જીવનનું સત્ય ઝિલાયાં છે. ટ્રેન વિશે એટલું તો / સાચું છે કે તે આપણા વિશે / કદી વિચારતી નથી / કોઈ આવે કે જાય / બારણા પાસે ઊભે / કે બારી પાસે બેસે / ખાંસી ખાય કે સીંગ ખાય / કે ઝોકાં ખાય / કે અડધી આંખ મીંચી લાઈન મારે / ગાળો બોલે કે ખિસ્સું કાપે / પણ ટ્રેનને શું ? / જ્યાં સ્મૃતિ નથી ત્યાં સુખદુઃખ નથી / તે સત્યનું બીજું નામ ટ્રેન છે.' (નિર્વાણ : પૃ. ૨)

'માણસો' (પૃ. ૧૦) વિશેના કાવ્યમાં કવિ મારી-તમારી જ વાત માંડતા સંભળાય છે :

"મને તો સાચ્યે જ એ માણસો માટે માન છે / જે અંધારામાં અથડાઈ પડે છે / કે ટ્રેનમાં ઊંઘી જાય છે ને / ભળતે સ્ટેશને પહોંચી જાય છે."
"મને માણસ માટે હજી માન છે / ફર્નિચરની વાત કરતાં તેનું મોઢું પડી જાય છે / એક સાંજે તે કોઈની રાહ જુએ છે. / આત્મહત્યાના વિચારો કરે છે / ચાવીઓ ખોઈ નાખે છે / ભૂતકાળને ખોઢા કરે છે / દંભ આચરી શકે છે... / તે હજી ઝઘડી શકે છે / મૂંઝાય છે, રઘવાયો થાય છે / ફીકાં જેવી વાતનો પહાડ કરે છે... / મને ખરેખર માણસ માટે / માન છે ને તે મને ગમે છે."

'મૃત્યુ'-૨ (પૃ. ૧૩) વિશેની રચનામાં કહે છે :

"આજે મને શ્વાસમાં / સંભળાય છે લીલી લીલી મહેક. / સવારે ડૉક્ટર પાસે ગયો / ત્યારથી શરીર પર ધીમે ધીમે / ઘાસ ઊગી રહ્યું છે /દૂર ક્ષિતિજ સુધી હાથ લંબાવી / ચન્દ્રની ડાળીનો સ્પર્શ કર્યો / ટેરવાં પર બાઝેલી ધૂળમાં / પરી અને પાંખાળો ઘોડો ફૂટી નીકળ્યાં / ને મેં પતાંગિયાંની જેમ ક્યાંય ક્યાંય ઊડ્યા કર્યું..."

S

ગાંધીયુગમાં તુચ્છ વિષયો પર કવિતા થતી અને જીવનના માંગલ્યની કલ્પના કરવામાં આવતી. એ ભાવનાવાદ હતો. જાજરૂની માખી, ઉકરડો, ચુસાયેલો ગોટલો વગેરે વિશે નીતિન પણ વિડંબનાપૂર્વક કવિતા રચે છે ને વ્યંગ કરે છે. 'ચુસાયેલો ગોટલો' (પૃ. ૩૨) કાવ્ય નોંધવાથી બંધું વિશદ થઈ જશે.

"રસ્તામાં જતો હતો / ત્યાં મને એક ગોટલો દેખાયો / અનુકંપાથી માડું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું / જે જે ગોટલાભાઈ, / કેમ છો તમે ? / તો સાલો મને કહે :

ઊંચા વિચાર બિચાર / તમારામાં છે કે ! / મારા ત્યાગની ગાથા ગાતા નથી તે / તમે ક્યાંના કવિ હાલી મળ્યા ! / ઊંચા વિચાર, પ્રતીક, અલંકારનીભાષામાં / અમને અમર કરો / મેં ચશમાંની દાંડી સીધી કરતાં / કહ્યું : ગાંડું ત્રીસ થયાં / ગોલીના તને શું અમારાં સુખદુઃખની / ખબર પડે - / કદી તેને જોરથી લાત મારી / આગળ ચાલતો થયો / વિચારતો હતો આ ગોટલાને / આંગણમાં વાવ્યો હોત તો / આવતી કાલ મારી ને કવિતાની / ઉજળી થાત - / ઘરે આવીને જોઈ છું તો / અંગૂઠામાં લોહી જામી ગયું છે / ને પાનીમાં આંબાની ડાળી / ફૂટી નીકળી છે."

અભિવ્યક્તિની તિર્યક્તતા છતાં વિશદતા ને પ્રત્યાયનક્ષમતા નીતિનની કવિતાને, આધુનિક કવિતાની કૃતકતાથી જુદી પાડે છે. હરીશ મીનાશ્રુ, ભરત નાયક, કમલ વોરા, જયદેવ શુક્લ, વ્જેશ દવે જેવા એમના સમર્થ સમકાલીનો (અનુઆધુનિકો)માં પણ સંવેદન અને ભાષારચનાની ભાતે નીતિન ખાસ્સા જુદા પડે છે. હરીશ મીનાશ્રુ કહે છે તેમ એ કવિતાના જાણતલ કવિ રહ્યા છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાનો માટે જવાનું થતું ત્યારે અને પૂના તથા દિલ્હીમાં યુજીસીનાં કાર્યો માટે જતા ને અને ચાર દિવસ સળંગ જોડે રહેવાનું થતું ત્યારે દેશ-દુનિયાની કવિતા વિશે વધુ વાતો થતી. નીતિન બીજાનો જુદો મત નિખાલસપણે સ્વીકારતા એટલે તથા કશો અહમ્ કે ભાર જ ન રાખતા એટલે ચર્ચાઓ જામતી અને અનેક ક્ષેત્રોમાં ફરી વળતા. સાંપ્રતસાહિત્ય શિક્ષણનું ચિત્ર જોઈને એ પણ ઘણા નિરાશ થતા પણ થોડાક મિત્રો સરસ કામ કરે છે એની વાતે રાજીવો વ્યક્ત કરતા. એમનાં વિદ્યાર્થી-અધ્યાપકોને સતત પ્રેરતા ને સંકોરતા રહેતા... નીતિન સર એ રીતે પણ નહિ જ ભૂલી શકાય.

એમણે થોકબંધ નથી લખ્યું. પણ જે લખ્યું તે સારું થયું છે. એમનાં પુસ્તકો આટલાં છે :

S નિર્વાણ (કવિતા : ૧૯૮૮) CAS એવોર્ડ

S કાવ્યબાની (સંશોધન : ૨૦૦૧) ગુ.સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક

S અપૂર્ણા (લેખો : ૨૦૦૪) ગુ.સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક

S નિરંતર (વિવેચન : ૨૦૦૭) ગુજ. સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક

S સુ.જો. કેટલીક નવલિકાઓ (સંપાદન : NBT : ૨૦૦૨)

S પંડિતયુગનું પુનઃમૂલ્યાંકન (પરિસંવાદગ્રંથ : ૧૯૯૮)

S ગુજરાતી કવિતાચયન (સંપાદન : ૨૦૦૩ : ગુ. સા. પ.)

'યાહોમ' અને 'પ્રત્યક્ષ'ના આરંભના અંકોનું સંપાદન કરેલું તથા હાલ 'એતદ્'નું સંપાદનકાર્ય સંભાળતા હતા.

સુરેશ જોષીના માર્ગદર્શનમાં '૧૯૫૬ પછીની ગુજરાતી કવિતાની પદાવલિ' વિશે શોધનિબંધ - જે 'કાવ્યબાની' નામે પ્રકાશિત છે - લખીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. આમ સુરેશ જોષીની નિકટ તો આવ્યા પણ અભ્યાસનિષ્ઠા કેળવાઈ અને નિજી મુદ્દા માટે સંઘર્ષ કરવાનું સહજ બન્યું. એમનાં વિવેચનોમાં એ ગુણ તરત દેખાય છે.

કવિતા વિશે નીતિન મહેતા એક કવિ તરીકે નોખી રીતે વાત કરે છે. જુઓ :

“કવિતાની પ્રક્રિયા સંકુલ છે. તેનાં સંદર્ભો અને અર્થઘટનો સમયે સમયે નવા વાસ્તવ રૂપે આપણને મળે છે. દરેક કાવ્ય અપૂર્ણ છે એટલે તો બીજી રચના તરફ વળીએ છીએ. દરેક કવિતામાં કવિનું મૃત્યુ થાય છે અને ભાવનમાં દરેક કવિતા ફરીથી પ્રગટે છે. કવિતા કવિનો અસ્તિત્વલેખ છે. વાસ્તવ અને અસ્તિત્વ વારંવાર રચાય છે, છેંકાય-ભૂંસાય છે. આજ વાસ્તવ સાથેની અસ્તિત્વની ભાષાકીય મથામણ. એક જ શબ્દને, પદાર્થને, વસ્તુને કેટકેટલી રીતે, કેવા કેવા સંદર્ભોમાં, કેવા ભાષાકીય વાસ્તવ વડે પ્રયોજી શકાય – આ કવિની મથામણ છે.” (નિર્વાણ : નિવેદન)

શિરીષ પંચાલ જેવા વિદ્વાન અને કથાસાહિત્યના મોટા-ઊંડા અભ્યાસી તરીકે જાણીતા વિવેચક ‘કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ’ (સંશોધનાત્મક ગ્રંથમાં) વિશે વાત કરતાં સંવેદન અને ભાષારચનાની સહજસંપૃક્તિ વિશેના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે ત્યારે જાણે એ જ વાતની બીજી બાજુ કે બીજો છેડો લઈને નીતિન મહેતા, પોતાની નિજી ભાષા-ભાત લઈને આવતા સંવેદનનો અને સબળ અભિવ્યક્તિનો મહિમા કરે છે. ગુજરાતીના દસેક સમકાલીનોની કવિતા લઈને એમણે કાવ્યભાષાની ઊંડી સમીક્ષા કરી છે. એમની વિવેચક દષ્ટિનો અહીં વિ-શિષ્ટ પરિચય સાંપડે છે. તો વળી સુ. જો.ની વાર્તા વિશે વાત કરતાં, શિરીષ પંચાલ તથા અન્યોથી નોખા પડીને, સુ. જો.ના વાર્તાવિશેષોને પોતાની રીતે ઉપસાવી આપવામાં સફળ રહ્યા છે.

નીતિન મહેતા કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનની મર્યાદાઓ જાણ્યા છતાં એ અભિગમમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે ને એ પ્રકારે સમીક્ષાઓ પણ કરતા રહે છે. ‘નિરંતર’માં એનાં દૃષ્ટાંતો મળે છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના એ સારા ભાવક અને આસ્વાદક રહ્યા છે. એમનો રસ ભાવકકેન્દ્રી અભિગમમાં પણ વિશેષ રહ્યો છે. કૃતિ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોથી સમૃદ્ધ બને છે એ વાત એ પછીથી વધુ વિચારતા અને સ્વીકારતા થયા હતા. ‘નિરંતર’ (પૃ. ૧૦૭)માં એમનો એક લેખ : “સાંસ્કૃતિક વિભેદનું રાજકારણ અને ૧૯૮૦ પછીની કેટલીક ગુજરાતી વાર્તાઓ” ખાસ્સો જુદો અને ધ્યાનપાત્ર છે. સર્જકની ભાવસંપત્તિને વિવેચકે ઓળખવાની જરૂર હોય છે. ‘અપૂર્ણ’માં એમણે નવ જેટલા કાવ્યસંચયોનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. સમકાલીનો માટેની એમની આવી નિસબત ઉમાશંકર જોશીની યાદ અપાવે છે. કાવ્યભાષા એમના રસનો વિષય હોવાથી એ નરસિંહની અને રાવજીની કાવ્યભાષા વિશે પણ વાત માંડે છે. “વિવેચક સુન્દરમ્ : પુનઃમૂલ્યાંકન”લેખ પણ એમની સૂક્ષ્મદષ્ટિ અને સમૃદ્ધ રસવૃત્તિનો પરિચય કરાવે છે. વિવેચક તરીકે એ છેલ્લા દાયકામાં ખાસ્સું નિખર્યા હતા અને વિસ્તર્યા હતા.

આંખોની તકલીફને લીધે છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષોમાં એમનું કાર્ય ધીમું પડેલું છતાં વર્ષમાં ત્રણચાર વાર ગુજરાતમાં પરિસંવાદો-વ્યાખ્યાનો માટે આવ્યા જ હોય. અમારે ત્યાં – વલ્લભવિદ્યાનગર ખાતે વિઝિટિંગ ફેલો તરીકે કેમ્પસ પર રહેલા અને ઘણી સંસ્થાઓમાં વાર્તાલાપો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે રસપ્રદ ચર્ચાઓ કરતા રહેતા હોવાથી એક વાતાવરણ રચાયું હતું. મિત્રોને મળવાના પ્રલોભન આગળ શરીરની પીડાઓને નગણ્ય ગણતા નીતિન મહેતા વિશાળ મિત્રવર્તુળને આટલા વહેલા અને અચાનક ઉદાસ છોડી જશે એવું કોઈએ ધાર્યું જ ન હોય ને ! કાળની આગળ આપણે નિઃસહાય છીએ...

r

અહેવાલ

સામાજિક સદ્ભાવના આપણી સહિયારી જવાબદારી છે – સદ્ભાવના પર્વ-૨ ઊજવાયું

ડંકેશ ઓઝા

‘વિશ્વગ્રામ’ની પહેલથી અને મોરારીબાપુના સહકારમાં ગુજરાતના કેટલાક વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ નાગરિકોએ ‘સદ્ભાવના ફોરમ’ રચીને ગુજરાતમાં સહચિંતન શરૂ કર્યું છે. શાંતિ-અહિંસા અને સંવાદિતાનું વાતાવરણ કાયમી બનાવવા થોડું કામ કરવા માંડ્યું છે. આખા વર્ષ દરમિયાન સમાજમાં અને શાળા-કોલેજોમાં વિચાર-ગોષ્ઠિઓ અને વાચનશિબિરોમાં નાગરિકો-શિક્ષકો-યુવામિત્રોને જોડીને કરેલા કામ બાદ, વરસે એક વાર, સદ્ભાવના પર્વમાં બધા સાથે મળીને ચર્ચા-વિચારણા કરે છે. તા. ૧૬-૧૭-૧૮ મે દરમિયાન કેલાસ ગુરુકુળ, મહુવા ખાતે મોરારીબાપુના સાન્નિધ્યમાં બીજું સદ્ભાવનાપર્વ યોજાયું જેમાં ૨૦૦થી વધુ કાર્યકરો એકઠા મળ્યા.

આ વખતનો મુખ્ય વિષય હતો : ‘સામાજિક સદ્ભાવના આપણી સહિયારી જવાબદારી.’ ડૉ. પુરુષોત્તમ અગ્રવાલે ડૉ. રામચંદ્ર શુક્લને યાદ કરીને કહ્યું કે લોકોને સમજીને ધર્મનો માર્ગ કાઢવો. નહીં તો સમાજ રહેશે, આપણે નહીં રહીએ. સંઘ લોકસેવા આયોગના સભ્ય અને હિન્દી સાહિત્યકાર ડૉ. અગ્રવાલે ‘સામાજિક સદ્ભાવના અને શિક્ષણ’ વિષય પર બોલી રહ્યા હતા. કોલોનિયલ શિક્ષણપદ્ધતિની સામે ટાગોર અને ગાંધીએ ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું ઉદાહરણો મૂક્યાં પણ આપણો સમાજ તેને હૃદયથી સ્વીકારી ન શક્યો. બીજાની પીડા સમજવાનું શિક્ષણ અપાય તો માનવમાત્ર તરીકેની મૂળભૂત સમાનતા આધારિત સદ્ભાવના કેળવી શકાય. માનવસમાજની બધી પરંપરાઓમાં હિંસા છે. આપણે બીજા પ્રત્યે નિસબતભાવ પેદા કરવાનો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિ ડૉ. સુદર્શન આયંગરે જણાવ્યું કે દેશના વિભાજનની વિભીષિકા અને પીડા છતાં તેમના સિંધી શિક્ષકોએ ગાંધીધામમાં તેમને નફરત-ઘૃણા કે હિંસાનું શિક્ષણ નહોતું આપ્યું. તેમણે તો સહઅસ્તિત્વ અને પરસ્પરાવલંબનની જ શીખ દીધેલી. બીજી બેઠક કલા અને સાહિત્યની હતી. ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે કહ્યું કે પ્રકૃતિ સાથેનો વિચ્છેદ માણસને લાગણીશૂન્ય બનાવે છે. શિક્ષક જ ઊણો ઊતરે છે અને તેથી જ ધારેલાં પરિણામ પ્રાપ્ત નથી થતાં. ફિલ્મજગતના ગુજરાતી કલાકાર ફારૂખ શેખે પ્રશ્ન કર્યો કે આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો પછી ગુજરાતમાં સદ્ભાવનાની શોધ શા માટે આદરવી પડે છે ? ગાંધી નોઆખલી પછી કરાંચીમાં હિન્દુઓ પરના અત્યાચારની બાબતે તપાસ કરવા જવા ધારતા હતા અને પાકિસ્તાનસરકારની આઈ. બી.નો અહેવાલ હતો કે ગાંધી આવશે તો પ્રજા તેમની વાત માનશે, સરકારની નહીં ! ફિલ્મો સમાજને ભાગ્યે જ માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે. એ તો લોકોને મઝા કરાવવાનું સાધનમાત્ર છે.

બીજા દિવસે સામાજિક સદ્ભાવના અને વિકાસના મોડેલની ચર્ચા હતી. ડૉ. વાય. કે. અલધે આજનાં ભૌતિક સુખોની પ્રાપ્તિ પછી નિજી સુખ અને સામાજિક સુખ વચ્ચે પસંદગી કરવાનો તકાજો હોવાનું જણાવ્યું. સિંગાપુર મોડેલ તરફ નજર કરવાની જરૂર નથી કારણ તે તો કાચા સિદ્ધાંતો પર ઊભું છે. સામાજિક સંસ્થાઓના કામ તરફ બાબુશાહીએ

નજર કરીને તેને ટેકો પૂરો પાડવાની જરૂર હોવાનું પણ તેમણે કહ્યું. પૂર્વ નાણામંત્રી અને અભ્યાસી વિચારક સનત મહેતાએ કહ્યું કે આપણે અમેરિકા તરફ નજર કરીએ છીએ તે યુરોપ-અમેરિકા પડી ભાંગ્યા અને હવે જગત ભારત-ચીન તરફ અને ગાંધીવિચાર તરફ નજર કરે છે ત્યારે આપણે આપણા તરફ જોવાની જરૂર છે, બીજા તરફ નહીં. ગાંધીના અર્થશાસ્ત્રના મૂળમાં સદ્ભાવના છે જે વિસ્તારવાની આવશ્યકતા છે. જે લોકો ગરીબીને પારખી શકે તેમ નથી તેઓ તેનો ઉકેલ કેવી રીતે કરી શકવાના ?

બપોરની બેઠક સમૂહમાધ્યમો અંગે હતી. પીઠ પત્રકાર રવીન્દ્ર ત્રિપાઠી અને ભાસ્કરના ગ્રૂપ એડિટર અજય ઉમટે જણાવ્યું કે મીડિયા તો અવળા માર્ગે જ છે અને વિશ્વસનીયતાની કટોકટી ઊભી થઈ છે. ગુજરાતમાં ટીકાત્મક વિચાર અને વિરોધના સૂરની પરંપરા જ ઊભી થતી નથી. બજારુ કલ્ચરના માહોલમાં મીડિયા પાસે સામાજિક સદ્ભાવનાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એવો સૂર તેમાંથી પેદા થતો હતો. પૂર્વાચલમાં આરોગ્ય સેવામાં પ્રવૃત્ત સત્ય શિવરામન પત્રકારિતા છોડીને સેવાકાર્યમાં લાગ્યા છે. તેમણે ટીવી અને છાપાં જોવાનું બંધ કર્યું છે. યુદ્ધોમાં માણસો મરે તેથી વધુ તો આરોગ્ય સેવાના અભાવે મરે છે ત્યારે નાગરિક સમાજે બંધારણીય મૂલ્યોના અમલ માટે દબાણ ઊભું કરવું પડશે અને સહાનુભૂતિ-સદ્ભાવનાનું વાતાવરણ રચવું પડશે. રાત્રિબેઠકોમાં ‘ગમે હવા’ (એમ. એસ. સથૂ) ફિલ્મનું નિદર્શન અને ચર્ચા હતાં. તો બીજી રાત્રે કાલુરામ બામણિયાના જૂથે દેવાસથી આવીને કબીરનાં ભજનોથી શ્રોતાઓને રસતરબોળ કર્યાં.

સમાપન-વક્તવ્યમાં મોરારીબાપુએ ગયા વર્ષની વાત દોહરાવતાં કહ્યું કે આપણા સત્યનો આગ્રહ રાખવા સાથે, સામેના સત્યને પણ સ્વીકારવું જોઈએ. વિવિધ પરંપરાઓનો આદર કરીને આગળ વધવું જોઈએ. રામનામથી ગાંધીનું ચાલ્યું એમ મારું પણ ચાલે છે. દ્વંદ્વ તરફથી અદ્વૈત તરફ જવાની ભારતીય પરંપરા વિશિષ્ટ છે. ગીતામાં કહ્યું છે તેમ સદ્ભાવનાની સાથે સાધુભાવ એટલે શ્રેષ્ઠભાવ જોડતાં શીખવું જોઈએ.

‘સદ્ભાવના ફોરમ’ દ્વૈમાસિકના ચોથા અંકનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું. પ્રત્યેક બેઠકમાં અડધોઅડધ સમય પ્રશ્નોત્તર માટે ફાળવાયો હોવાથી ભાગીદારી અને નિસબત પ્રગટ્યાં અને વિચારમંથનને આગળ લઈ જવામાં ઉપકારક સાબિત થયાં. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાં છે ત્યાંથી સદ્ભાવનાનું નાનું-મોટું કામ ચાલુ રાખે અને મીડિયામાં પ્રસિદ્ધિની ચિંતા ન કરે તેવું પણ કહેવાયું. તેજસ્વી ઘટના કદી નાની નથી હોતી ભલે તે અંતરિયાળ વિસ્તારમાં બે વ્યક્તિ વચ્ચે કેમ ન ઘટી હોય.

અનેરાના ગોવિંદ-સુમતિ રાવળ દંપતી, મુંબઈ સદ્ભાવના સંઘના કિશન ગોરડિયા અને આખી પ્રવૃત્તિના પ્રેરણાસ્ત્રોત અને માર્ગદર્શક બની રહેલા સનત મહેતા બધા દિવસો દરમિયાન સક્રિય રહ્યા. નિરમા આંદોલનના લડવૈયા પ્રજાપ્રતિનિધિ ડૉ. કનુભાઈ કળસારિયાની પણ હાજરી રહી. નસવાડી નજીકના નાનકડા ગામના કલાકાર ફારૂખ શેખ સાથેની ચર્ચાવિચારણા શ્રોતાઓને મન ઘણી સંતર્પક બની રહી. ‘ગર્મ હવા’ તેમની પહેલી ફિલ્મ હતી. તેમની નાગરિક નિસબત પ્રેરણારૂપ બની. આગામી દિવસોમાં સાબરમતીથી દાંડી સુધીના બાકીના વિસ્તારમાં સદ્ભાવના યાત્રા યોજાશે અને અન્ય કાર્યક્રમો અને કામો પણ થતાં રહેશે. ગુજરાતની આ નાગરિક પહેલ સ્વયંભૂ અને ચોકઠાંબંધ વિચારસરણીથી અલગ હોવાને કારણે સામાન્ય પ્રજાનો સારો એવો પ્રતિસાદ સાંપડી રહ્યો છે તે આનંદની બીના છે.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

રાષ્ટ્રભાવનાનું ઘડતર અને રચનાત્મક કાર્ય | ડૉ. અરુણ કક્કડ

[રાષ્ટ્ર, રચનાત્મક કાર્ય અને રાષ્ટ્રપિતા : નારાયણ દેસાઈ, પ્ર. આ. ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૮, પ્રકાશક : રૂપાયતન - જૂનાગઢ, પૃ. સં. ૩૦, સદ્ભાવ મૂલ્ય રૂ. ૨૦]

સ્વાતંત્ર્યસેનાની, આરઝી હકૂમતનાં સરસેનાપતિ અને રચનાત્મક ક્ષેત્રે અમૂલ્ય યોગદાન આપનારાં રતુભાઈ અદાણીની સ્મૃતિમાં રૂપાયતન સંસ્થા દ્વારા ‘શ્રી રતુભાઈ અદાણી સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા’ શરૂ કરી. તેનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન તા. ૧૩-૧૧-૦૫ના રોજ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ ‘રાષ્ટ્ર, રચનાત્મક કાર્ય અને રાષ્ટ્રપિતા’ એ વિષય પર આપ્યું હતું. જે આપણને પુસ્તિકા રૂપે મળ્યું છે. પુસ્તિકાના આરંભે પ્રકાશકનું નિવેદન છે. ત્યારબાદ મુખ્ય વ્યાખ્યાન પ્રગટ કર્યું છે. વ્યાખ્યાન પછી શ્રી મનસુખભાઈ સાવલિયાનો સાધુચરિત રતુભાઈ અદાણી વિશેનો ‘ઉંબરે થઈ અંબરને આંબતું વિરાટ વ્યક્તિત્વ’ લેખ આપ્યો છે. ત્યારબાદ રતુભાઈના લગ્નપ્રસંગે તેમનાં ધર્મપત્ની કુચુમબહેનને, તેમના પિતાતુલ્ય પૂ. નારાયણદાસ ગાંધીએ આપેલા આશીર્વાચન પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછીનો લેખ શ્રી નારાયણ ક. લહેરીનો છે. જેમાં રતુભાઈના વ્યક્તિત્વને ‘સૌરાષ્ટ્રનું ખમીરવંતું વ્યક્તિત્વ’ ત્યાં આપ્યું છે. અંતે શ્રી હેમંત નાણાવટીએ મુખ્ય વક્તા શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈનો પારચય, સંકલિત કરીને, મૂકી આપ્યો છે.

શ્રી નારાયણભાઈ વ્યાખ્યાનના આરંભે કહે છે કે : રતુભાઈ એટલે રચનાત્મક કાર્ય, સાદું સંયમપૂર્વકનું જીવન અને ઉત્તમ વહીવટકુશળતા - આ ત્રણ ગુણોનો ત્રિવેણીસંગમ. આ કારણે વ્યાખ્યાનમાળાના આ પ્રથમ મણકામાં, રચનાત્મક કાર્ય અંગે ગાંધીજીના વલણને જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે રજૂ કરવું, એ રતુભાઈને પણ મારા તરફથી અંજલિ થશે. ત્યાર બાદ ‘રાષ્ટ્ર’ શબ્દને સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, રાષ્ટ્ર શબ્દ મારી દષ્ટિએ ભાવના સાથે જોડાયેલો છે. ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપ્યો અને તેનું બંધારણ લખ્યું. આ બંધારણના પહેલા વાક્યમાં જ ગાંધીની રાષ્ટ્ર વિશેની ભાવના શું હતી એ આવી જાય છે. ગાંધીજીને સૌપ્રથમ નેતાજી સુભાષચન્દ્ર બોઝે રાષ્ટ્રપિતા કહ્યાં હતા. ગાંધીજી રાષ્ટ્રના ઘડવૈયા હતા. એક એક ઈંટ ગોઠવી ગોઠવીને રાષ્ટ્રનું મંદિર ગાંધીએ બનાવ્યું. તેને કારણે એમને રાષ્ટ્રપિતા કહ્યા. રાષ્ટ્રભાવનાને ઘડવાનું સાધન એટલે રચનાત્મક કાર્ય. માતૃભાષા પોતાના પ્રદેશમાં અને પ્રદેશ બહાર હોય તો રાષ્ટ્રભાષા. આ ભાષા રાષ્ટ્રની ઇમારત ઘડવાની બે ઈંટો હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું રાષ્ટ્ર એના ગામડામાં છે અને એમાં જો રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના, એકાત્મકતાની ભાવના પેદા થાય તો જ રાષ્ટ્ર બને. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર એ એક રચનાત્મક કાર્ય તરીકે ગાંધીજીએ લીધું.

કાન્તિનાં બે પાસાં હોય છે. જૂની વ્યવસ્થાને જમીનદોસ્ત કરી અને નવી વ્યવસ્થાને

અંકુરિત કરવી. પરંતુ દુનિયાનાં મોટા ભાગના ક્રાન્તિકારીઓને કઈ વ્યવસ્થાને જમીનદોસ્ત કરવી છે એ જેટલું મગજમાં સ્પષ્ટ છે એટલું કેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી છે એ સ્પષ્ટ નથી. એ લોકો શું પાડી નાંખવું એ બરાબર જાણે છે પણ શું ઊભું કરવું તેની ખબર નથી. મોટે ભાગે તો જેને પાડી નાંખવું હોય એની જ નકલ કરતા હોય છે. પણ ગાંધીજી જાણતા હતા કે મારે અન્યાયી વ્યવસ્થાને ખતમ તો કરવી જ છે પણ એ ખતમ કરતાં કરતાં નવી અહિંસા વ્યવસ્થા પણ ઊભી થવી જોઈએ. માટે આવી વ્યવસ્થા માટે શબ્દ વાપર્યો રચનાત્મક કાર્ય. અસહકારનું આંદોલન કરવા માટે તે વિસ્તારના લોકો માટે ત્રણ શરતો રખાતી. ગામેગામ રૈંટિયો ચાલવો જોઈએ, ગામની હરિજનબાળા ગામના જાહેર કૂવામાંથી પાણી ખેંચી ગામ આખાને પિવડાવે અને ગામની શાળા રાષ્ટ્રીય શાળા બને. આ ત્રણેત્રણ રચનાત્મક કાર્યક્રમો થાય તેને અસહકારની પરવાનગી અપાતી. બારડોલી તાલુકાવાળાએ આ ત્રણ કરી બતાવ્યું એટલા માટે બારડોલીની પસંદગી થયેલી. આ ત્રણ સાંકેતિક કાર્યક્રમોનો અર્થ એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું રાજ્ય અહીંથી સમાપ્ત થાય અને બીજી બાજુ સમાજનાં લોકો બેઠાં થાય.

ત્યાગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું નેતૃત્વ રાષ્ટ્રઘડતરને માટે અત્યંત આવશ્યક હતું. એ નેતૃત્વ પેદા કરવાની તાકાત આ રચનાત્મક કાર્યે આપી. ત્યાગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રોલ મોડેલ પેદા કરવાનું કામ પણ રચનાત્મક કામ હતું. જ્યાં જ્યાં રચનાત્મક કામ થયું ત્યાં ત્યાં આંદોલનને ટકાવી રાખવાની શક્તિ કાયમ રહી. કાં જેલ જાઓ અને જેલ ન જવાય તો ગામડામાંજાવ. જેલમાં જવાથી સત્યાગ્રહને તાકાત મળે છે. ગામડે જવાથી સત્યાગ્રહીને આરામ મળે છે. રચનાત્મક કાર્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોની અહિંસક શક્તિને જગાડવાનો હતો. જે હજુ પણ પૂરો નથી થયો. એ બાકી રહી ગયો છે.

ત્યાગનું આંદોલન જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજા તાકાત અનુભવે છે. ભોગનું આંદોલન હોય ત્યાં પ્રજા લપસવા માંડે છે. ગાંધીજીનો સૌથી સમર્થ કાર્યક્રમ જો કોઈ હોય તો એ ત્યાગનું આંદોલન છે. ત્યાગના આંદોલન મારફતે ગાંધીજીએ દેશની કરોડરજજુને મજબૂત કરી, રાષ્ટ્રભાવના કેળવી. રચનાત્મક કાર્યક્રમ મારફતે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પેદા કરી. આમ, આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ રાષ્ટ્રભાવનાનું ઘડતર અને ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો સંબંધ જોડી આપ્યો.

લોકસેવા કરનાર રતુભાઈએ પોતાની લાંબી જીવનયાત્રામાં સાચા વૈષ્ણવજનના સદ્ગુણો પાળ્યા છે. તેઓ શુદ્ધ ખાદીના શ્વેત વસ્ત્રમાં સંત હતા એવું મનસુખભાઈ સાવલિયા નોંધે છે. શ્રી મોરારીબાપુના શબ્દો ‘ઉંબરથી અંબરને આંબતા વિરાટ વ્યક્તિત્વના મહામાનવ’ કઈ રીતે રતુભાઈ માટે યોગ્ય છે તે આ સાધુચરિતનું વર્ણન કરીને દર્શાવી આપ્યું છે. શિક્ષણ, સત્યાગ્રહ, રચનાત્મક કાર્યો, આરઝી હકૂમત, મુંબઈ રાજ્યમાં પ્રધાન પદ, સક્રિય રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ, અક્ષયગઢનું નિર્માણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમના સાહિત્યસર્જનની વાત પણ અહીં કરવામાં આવી છે. ગાંધીજીની પ્રગટ થયેલાં તેમનાં દશ પુસ્તકોમાં ‘સત્યાગ્રહનાં સંભારણાં’, ‘સોરઠની લોકક્રાન્તિનાં વહેણ અને વમળ’ વગેરેને યાદ કરે છે અને રતુભાઈ સર્જનહારનું અનોખું સર્જન હતા એમ કહી તેમના સાધુચરિતને આ લેખમાં પ્રગટ કરી આપેલ છે. રતુભાઈનાં જીવનસાથી કુસુમબહેનને લગ્નપ્રસંગે

નારણદાસ ગાંધીએ આપેલાં આશીર્વાચનમાંથી કુસુમબહેનની સેવાભાવના અને કાર્યશક્તિનો પરિચય આપણને થાય છે. અંતિમ લેખમાં શ્રી પ્રવીણ ક. લહેરીસાહેબ પણ સૌરાષ્ટ્રના આ ખમીરવંતા વ્યક્તિ રતુભાઈનો આત્મીય પરિચય કરાવે છે. જેમાં તેમની તરવડા ગામની પ્રવૃત્તિ અને ચર્મઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિની વાતો મુખ્ય છે. આરોગ્યને લગતી પ્રવૃત્તિમાં સોરઠ ક્ષય નિવારણ સમિતિ નિમિત્તે રતુભાઈએ કાર્યો કર્યાં છે. રોજગારી ક્ષેત્રે પણ કાર્યો કર્યાં છે. રતુભાઈ સાથે ખભેખભા મિલાવીને મીઠાના સત્યાગ્રહમાં, ભારત છોડો આંદોલનમાં અને આરઝી હકૂમતમાં કામ કરનાર શ્રી કનુભાઈ લહેરીનાં પુત્ર હોવાને કારણે પ્રવીણભાઈનો આ લેખ આત્મીયતાના સંસ્પર્શવાળો બન્યો છે. પુસ્તિકાના અંતે મુખ્ય વક્તા શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈનાં જન્મ, જીવન, ઉછેર, પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસર્જન વિશેની વીગતો સંકલિત કરીને મૂકી છે.

r

મારી ઋતુઓ

શિયાળામાં મારી હૃદયરસની ઊર્મિઝરણી
જતી થીજી; વીણા હિમપડ વિશે મૂક બનતી.
મહા ઝંઝાવાતો પ્રબળ સૂસવે બુદ્ધિબળના,
કરે રક્ષા કો ત્યાં ? ન ઘરસઘડી, કાષ્ઠ પણ ના !

અને ગ્રીષ્મે તાપે તપી તપી અતિશે ઊકળવું,
મને રોમે રોમે કરમ લખિયું છે પ્રજળવું !
ન ઘેને ઘેરાયો કંઈ સમજતો કે જીવન શું,
અને તાપે મારું છણછણી ઊઠે ઊર્મિઝરણું !

અહા ! ત્યાં તો વર્ષા કરુણ રસ રેલંત વરસે,
અને થાતાં મારું ઉર સભર ભાવે, નવ રસે
હસે, નાચે, કૂદે, વિહંગ-વનવેલીથી રમતું,
તરંગો ઊર્મિના દૂર દૂર સમુદ્રે વહવતું.

પ્રવાતે બુદ્ધિના જીવન તણું થીજેલ ઝરણું
ફરી ભાવોર્મિએ નવલ રસ ઝીલે આણુ આણુ.

[સમગ્ર કવિતા]

— ઉમાશંકર જોશી

પત્રસેતુ

તંત્રીશ્રી, 'પરબ'

મે, '૧૦ના 'પરબ'માં પરિષદ-પ્રમુખશ્રીના પત્રમાં પ્રકાશકનો હવાલો આપી તેમણે ચિંતા વ્યક્ત કરી છે કે નવલકથાઓ 'હવે' નથી વંચાતી. રસોઈ, મેનેજમેન્ટ, પ્રેરણાત્મક વગેરેનાં પુસ્તકો જ વંચાય છે.

આ વિધાન આમ તો સાચું છે. અમારા જેવાને પણ નવલકથાના બદલે સારા અનુવાદો આપવાનું સૂચન થાય છે. પણ છતાં આ વિધાન પૂર્ણ સત્ય નથી. આજે પણ એવી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે, જેની એકથી વધારે આવૃત્તિ થાય છે. ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ હોઈ શકે. બીજા પણ હશે. ખુદ મારી વાત કરું તો ત્રણ વર્ષ પહેલાં, કોઈ પ્રકાશકે ન સ્વીકારતાં, મેં મારી નવલ 'અંગદનો પગ' સ્વખર્ચે માત્ર ૫૦૦ નકલ છાપેલ. ખૂબ ડર હતો, પણ આજે તેની છઠ્ઠી આવૃત્તિ ચાલે છે અને છેલ્લી ત્રણ આવૃત્તિ તો પ્રકાશકે સ્વીકારી પણ લીધી.

લાગે છે કે બે પ્રકારની નવલકથાઓ આજે - આજની વાંચતી પેઢીને - ગમે છે. કાં તો 'શ્રીલર' વાર્તાઓ ગમે છે. તે ખૂબ વેચાય અને વેચાય છે. અથવા વાસ્તવિકતા દર્શાવતી અને કશોક આશાનો સંદેશો આપતી નવલ વંચાય-વેચાય છે. મારી નવલકથા વિષે 'જાણીતા' વિવેચકોમાંથી કોઈએ લખવા તો ઠીક, વાંચવાની તસ્દી પણ ન લીધી, પરંતુ અજાણ્યા કહેવાતા સામાન્ય વાચકોએ ખૂબ ઉમળકાથી વધાવી અને તેના પર ૧૫થી ૨૦ લેખો પણ લખ્યા. આજે પણ લખાય છે. બે-ત્રણે તેના પર M.Phil. M.Ed.માં નિબંધ પણ લખ્યા, ખૂણેખૂણામાંથી પ્રતિભાવો સતત આવે છે.

એટલે, તદ્દન નવલકથા નથી વંચાતી એમ કહેવું અર્ધસત્ય છે. હા, અન્ય વિષયોની તુલનામાં ઓછી વંચાતી હશે. તેનું કારણ ઉતાવળ, તાણ અને સમયનો અભાવ હોઈ શકે. 'ઉપયોગી' પુસ્તકોની માંગ વધુ છે તે પણ કારણ હોય. છતાં "સારી" નવલકથાઓ બધા વાચકો અવશ્ય વાંચે છે. નવી ન મળે તો જૂની !

સમસ્યા 'સારી' નવલકથાઓ લખવાની છે.

- હરેશ ધોળકિયા, ભુજ

r

સૂચિ

સાહિત્યિક પત્રકારત્વ વિષયના ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાપ્ય સંદર્ભ ગ્રંથો-લેખો

ડૉ. કિશોર વ્યાસ

ગ્રંથો

અખબારનું અવલોકન - ૧૯૮૧, યાસીન દલાલ, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
અખબારી લેખન - ૧૯૭૯, કુમારપાળ દેસાઈ, યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા - નવમી આ. ૧૯૮૨, ધીરુભાઈ ઠાકર, ગૂર્જર
અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન - ૧૯૭૬, હિરાલાલ પારેખ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
આત્મનેપદી - ૧૯૮૭, સં. સુમન શાહ, પાર્શ્વ, અમદાવાદ
કલમ અને કિતાબ - ૧૯૮૭, સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી, લોકમિલાપ, ભાવનગર
કંકાવટી - ૨૦૦૬, સં. શરીફા વીજળીવાળા, બકુલ ટેલર, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત
ગાંધીજીનું પત્રકારત્વ - બી. એમ. પટેલ (પરિચય પુસ્તિકા), ૨૦૦૩, પુ. કમ ૧૦૭૪, પરિચય
ટ્રસ્ટ, મુંબઈ

ગુજરાતી પત્રકાર લઘુ સામયિક વિશેષાંક - ઓગસ્ટ, ૧૯૯૮, મુંબઈ ગુજરાતી પત્રકાર સંઘ
ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ - ૨૦૦૭, રતન રુસ્તમ માર્શલ, બીજી આ., સાહિત્ય સંગમ,

સુરત

ગુજરાતી વિવેચનમાં 'સંસ્કૃતિ' - ૧૯૮૭, કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી, પાર્શ્વ, અમદાવાદ
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ભાગ : ૩-૪ - ૧૯૭૮-૧૯૮૧, સંપા. ઉમાશંકર જોશી, યશવંત
શુક્લ અને અન્ય, ગુજરાતી સા. પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો - ૨૦૦૩, સં. ભોળાભાઈ પટેલ, ગુજરાતી સા. પરિષદ
ગુજરાતી સાહિત્યિક સામયિકો (પરિચય પુસ્તિકા, ૯૭૪), ૧૯૯૯, કિશોર વ્યાસ, પરિચય ટ્રસ્ટ,
મુંબઈ

ચોથી જાગીર - ૧૯૮૪, યાસીન દલાલ, યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

જૂનું નર્મગદ્ય - ૧૯૬૫, નર્મદાશંકર દવે, ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

જ્ઞાનસૂધા : સ્વાધ્યાય અને સૂચિ - ૧૯૮૦, ધીરુભાઈ ઠાકર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

ડાંડિયો - ૧૯૯૬, સં. રમેશ મ. શુક્લ, નર્મદ યુગાવર્ત ટ્રસ્ટ, સુરત

તંત્રીઅંક - શારદા, જાન્યુ. ૧૯૨૭

તંત્રીલેખ : સ્વરૂપ અને સર્જન - ૧૯૮૦, ઈશ્વરલાલ દવે, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ

નવચેતન અમૂત મહોત્સવ અંક (આપણા ગણમાન્ય તંત્રીઓ), ઓક્ટો.-નવે. ૧૯૯૭, નવચેતન
કાર્યાલય, અમદાવાદ

નવલ ગ્રંથાવલિ - ૧૯૬૬, સં. નરહરિ પરીખ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

નીલમ અને પોખરાજ - ૧૯૬૨, વિજયરાય વૈદ્ય, એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ

નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં - ૧૯૯૬, સં. રમણ સોની, પાર્શ્વ, અમદાવાદ

પત્રકારત્વ-પર્વ - ૨૦૦૯, યાસીન દલાલ, ગૂર્જર

પત્રકારત્વ : સિદ્ધાંત અને અધ્યયન - ૧૯૯૯, ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, નવભારત, મુંબઈ
 પત્રકારત્વના પ્રવાહો - ૧૯૯૧, વિષ્ણુ પંડ્યા, નવભારત, મુંબઈ
 પત્રકારત્વના સિદ્ધાંતો - ૧૯૮૯, યાસીન દલાલ, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
 પત્રકારત્વની વિકાસરેખા - ૧૯૯૧, વિષ્ણુ પંડ્યા, નવભારત, મુંબઈ
 'પરબ' સૂચિ - ૨૦૦૭, સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, પારુલ દેસાઈ તથા અન્ય, ગુજ. સા. પ.
 પરિભ્રમણ ભાગ : ૧/૨ - ૧૯૪૭, ઝવેરચંદ મેઘાણી (નવસંસ્કરણ ૨૦૦૯, સં. જ્યંત મેઘાણી,
 ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી)
 પરિષદ પ્રમુખોનાં ભાષણો (૧થી ૧૩ અને ૧૪થી ૨૭) - ૧૯૪૧, ૧૯૭૪, ગુજ. સા. પરિષદ
 પુનર્લેખિ - ૨૦૦૪, કિશોર વ્યાસ, પ્ર. પોતે
 પ્રકાંડ પત્રકારો - ૨૦૦૨, યાસીન દલાલ, પાર્શ્વ
 'પ્રિયંવદા' અને 'સુદર્શન' - ધીરુભાઈ ઠાકર, ૧૯૬૨, પ્ર. પોતે
 બચુભાઈ રાવત સ્મૃતિ અંક, કુમાર - ઓક્ટો.-નવે. ૧૯૮૧
 બુંદબુંદની સૂરત નિરાલી - ૨૦૦૯, સં. રમણ સોની, કિશોર વ્યાસ, પાર્શ્વ
 ભાષણો અને અહેવાલો - ૧૯૬૩, ૧૯૬૫, ૧૯૬૭, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
 મણિલાલ ન. દ્વિવેદીનું આત્મવૃત્તાંત - ૧૯૭૯, ધીરુભાઈ ઠાકર, નવભારત પ્રકા.
 માધ્યમમીમાંસા - ૧૯૯૪, યાસીન દલાલ, પાર્શ્વ
 યશવંત દોશી (પરિચય પુસ્તિકા, ૯૭૦), ૧૯૯૯, ચન્દ્રકાન્ત શાહ, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ
 રમણલાલ જોશી સ્મૃતિ અંક - ઉદ્દેશ, જાન્યુ. ૨૦૦૭
 રવિશંકર રાવળ સંસ્મરણ અંક - કુમાર, જાન્યુ. ૧૯૭૮
 રા. વિ. પાઠક વાઙ્મય પ્રતિભા - ૧૯૮૧, કાન્તિલાલ કાલાણી
 લીલાં સૂકાં પાન - ૧૯૪૨, વિજયરાય વૈદ્ય, એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ
 લોકકથાનાં કૂળ અને મૂળ - ૧૯૯૦, હરિવલ્લભ ભાયાણી, પાર્શ્વ
 વસંત રજત મહોત્સવ ગ્રંથ, ૧૯૨૭
 વિનાયકની આત્મકથા - ૧૯૬૯, વિજયરાય વૈદ્ય, એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ
 વિશ્વકોશ ભાગ : ૧થી ૨૫ - વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ
 વૃત્તવિવેચન - ૧૯૪૫, રમેશ રંગનાથ ગૌતમ
 શોધ નવી દિશાઓની - ૧૯૯૩, શિરીષ પંચાલ, ક્ષિતિજ સંશોધન કેન્દ્ર, વડોદરા
 સર્જકની આંતરકથા - ૧૯૮૪, સં. ઉમાશંકર જોશી, ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ
 સમાલોચક : સ્વાધ્યાય અને સૂચિ - ધીરુભાઈ ઠાકર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
 સમૂહમાધ્યમો અને સાહિત્ય - ૧૯૮૯, પ્રીતિ શાહ, પાર્શ્વ, અમદાવાદ
 સંવિવાદના તેજવલયો - ૨૦૦૦ (પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૯), સાહિત્યિક પત્રકારત્વ નામે, પાર્શ્વ, કિશોર
 વ્યાસ
 સામયિકોની સૃષ્ટિ - યાસીન દલાલ, પાર્શ્વ
 સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ - ૧૯૮૦ (વિશેષાંક પરબ, સં. કુમારપાળ દેસાઈ) ગુજરાતી સાહિત્ય
 પરિષદ, અમદાવાદ
 સાહિત્યકારો સાથે પ્રશ્નાવલી - શબ્દસૃષ્ટિ (વિશેષાંક), ઓક્ટો.-નવે. ૧૯૯૭
 સાહિત્યરંગી પત્રકારત્વ - ૨૦૦૨, અમિતા ઠાકર, પ્ર. પોતે
 સીધાં ચઢાણ - બીજી આ. ૧૯૪૭, ક. મા. મુનશી, ગૂર્જર, અમદાવાદ

'સુદર્શન' અને 'પ્રિયંવદા' - ૧૯૬૨, ધીરુભાઈ ઠાકર
 સ્મૃતિ સંવેદન - બીજી આ. ૧૯૮૩, યાંપશી ઉદેશી, નવચેતન કાર્યાલય, અમદાવાદ
 સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં - ૧૯૫૩, ક. મા. મુનશી, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ
 'સ્વાધ્યાય : સૂચિ (પુ. ૧થી ૨૫) - ૨૦૦૭, જ્યંત ઉમરેકિયા, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા
 હાજી મહંમદ અલારખિયા શિવજી (પરિચય પુસ્તિકા, ૧૨૦૯) - ૨૦૦૯, કિશોર વ્યાસ
 હાજી સ્મારક ગ્રંથ - ૧૯૨૨, સં. રવિશંકર રાવળ
 હીરા અને પન્ના - ૧૯૮૪, વિજયરાય વૈદ્ય, રોહિણી પ્રતિષ્ઠાન, ભાવનગર

લેખસૂચિ

'અસ્મિતા' વાર્ષિક વિશે - પરબ, ૧૯૯૮
 આપણાં માસિકો - અભિલાષકુમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૧૯૨૯
 આપણાં સાહિત્યિક સામયિકો - રમણ સોની, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૯૯૨, સામિપ્રાય,
 ૧૯૯૮, આર. આર. શેઠ
 આપણાં સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ શું શક્ય છે ? - કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ.,
 ૨૦૦૭
 આપણાં સાહિત્યિક સામયિકો બંધ કેમ પડે છે ? - પ્રબોધ ર. જોશી, ઉદ્દેશ, જૂન, ૨૦૦૯
 આવતી કાલનું ગુજરાતી સામયિક - ત્રિદીપ સુહ્રદ, પરબ, ફેબ્રુ., ૨૦૦૫
 ઉદ્દામ વિચારપત્ર : ડાંડિયો - રતન રુસ્તમ માર્શલ, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે. ૧૯૮૩
 ઉદ્દેશ' વિશે અવલોકન - યશવંત દોશી, ઓળખ, જાન્યુ., ૧૯૯૬
 ઉમાશંકરનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પ્રદાન - રમણલાલ જોશી, ઉદ્દેશ, સપ્ટે., ૧૯૯૭
 કન્યાકેળવણીના પ્રખર હિમાયતી મણિલાલ દ્વિવેદી અને સૌરાષ્ટ્રનું પ્રથમ સ્ત્રીલક્ષી સામયિક
 'પ્રિયંવદા' - નીતાબહેન ઉદાણી, અર્થાત્, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૩
 કવિતાનાં સામયિકો - અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, વિશ્વમાનવ, મે-જૂન, ૧૯૬૫
 કવિતાની વંશાવળી 'વહી' - કિશોર વ્યાસ, પરબ, મે, ૨૦૦૦
 કવિલોકના મહાકાવ્ય વિશેષાંક વિશે - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ઓક્ટો., ૧૯૮૩
 'કુમાર'નો ઘોડો - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, માર્ચ, ૧૯૯૦
 કેમુશરો કાબરાજીનું પત્રકારત્વ - રતન રુસ્તમ માર્શલ, પરબ, જૂન, ૧૯૯૬
 'કૌમુદી'એ ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો - રમણલાલ જોશી, શબ્દસેતુ, ૧૯૭૦,
 વોરા એન્ડ કંપની
 (ભરત નાયક વડે ચલાવાતું) 'ગદ્યપર્વ' - સુમન શાહ, ખેવના, જાન્યુ., ૧૯૯૦
 'ગદ્યપર્વ' વિશે - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૧૯૯૦
 'ગદ્યપર્વ'ની વસમી વિદાયટાણે - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮
 ગાંધીજી : પત્રકાર તરીકે - અંબાલાલ જોશી, પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી, ૧૯૫૫, ગૂર્જર
 - ડી. એન. શુક્લ, વિદ્યાપીઠ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૯૬૭
 - નગીનદાસ પારેખ, વિદ્યાપીઠ, નવે.-ડિસે., ૧૯૭૮
 - રમણ મોદી, ગાંધીજીનું સાહિત્ય, ૨૦૦૭, નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ
 - રમણીક દલાલ, નવચેતન, મે, ૧૯૭૧
 ગુજરાતનું પત્રકારત્વ - કપિલરાય મહેતા, વિશ્વમાનવ, મે, ૧૯૬૦
 ગુજરાતનું પલટાનું પત્રકારત્વ - રવિશંકર મહેતા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-ડિસે., ૧૯૭૩

ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને વૃત્તાંતનિવેદન - જયવદન પટેલ, પરબ, જૂન, ૧૯૮૦
 ગુજરાતી ભાષાનાં ચાલુ માસિકો - ૧, વસંત, ૧૯૨૨-૨૩, પુ. ૨૧
 ગુજરાતી માસિકો - હિરાલાલ પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૯૨૪
 ગુજરાતી સામયિકો - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દાનુભવ, ૨૦૦૭, કવિલોક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ
 ગુજરાતી સામયિકોનો પ્રથમ અધ્યાય - ફિરીટ ભાવસાર, અર્થાત્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૦૦૦
 ગુજરાતી સાહિત્ય સામયિકો : એક દષ્ટિપાત - રમણ સોની, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૮,
 મથવું - ન મિથ્યા, રમણ સોની, ૨૦૦૯, રન્નાદે
 ગુજરાતી સાપ્તાહિકનું સ્વરૂપ - નરભેરામ સદાવ્રતી, પરબ, જૂન, ૧૯૮૦
 ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ ૧૯૮૬-૯૭ - કિશોર વ્યાસ, પરબ, ફેબ્રુ.-માર્ચ, ૧૯૯૯
 ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - રતિલાલ સાં. નાયક, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૦૦૨
 ગ્રંથના ચૌદમા વર્ષે - વાડીલાલ ડગલી, ગ્રંથ, ડિસે., ૧૯૭૬
 જ્ઞાતિપત્રો : આજના સંદર્ભમાં - કિશોર વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૨૦૦૧, વાચનવિશેષ - સં.
 ડંકેશ ઓઝા, ૨૦૦૨, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
 ડી.એસ.એલ. વિશે - જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, પરબ, જાન્યુ., ૧૯૮૪
 તંત્રી તરીકે ભોળાભાઈ પટેલની વિદાય - રમેશ દવે, પરબ, ડિસે., ૧૯૮૮
 તંત્રીકાર્ય એટલે શું ? - સુમન શાહ, ખેવના, નવે., ૧૯૭૧
 તંત્રીકાર્ય ને એવું બધું - સુમન શાહ, ખેવના, સપ્ટે. ૨૦૦૫
 ત્રણ ભારતીય સમીક્ષા સામયિકો - અંગ્રેજીમાં - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૮૬,
 પરીક્ષે-પ્રત્યક્ષે, ૨૦૦૪, રન્નાદે
 'ડાંડિયો'ના પ્રકાશનપ્રારંભ વિશે ચર્ચાનોંધ - દિનકર જોશી, પરબ, ડિસે., ૧૯૮૩; વી. બી.
 ગણાત્રા, પરબ, જાન્યુ., ૧૯૮૪
 દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમો અને સાહિત્ય - વૈદ્ય ધીરેન્દ્ર મહેતા, પરબ, એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૫
 - રમેશ ર. દવે, પરબ, એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૫
 નર્મદ - ઉદ્દામ વિચારપત્ર 'ડાંડિયો' - રતન રુસ્તમ માર્શલ, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧૯૮૩
 નર્મદ - 'ડાંડિયો' : પત્રકારત્વ - રમેશ મ. શુક્લ, નર્મદ : શોધ અને સમાલોચન, ૨૦૦૫, પાર્શ્વ
 નર્મદ : પત્રકારત્વનું મોટું અર્પણ - હરીન્દ્ર દવે, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧૯૮૩
 નર્મદ : સુધારક પત્રકાર - યાસીન દલાલ, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧૯૮૩
 નર્મદનું નિર્ભીક પત્રકારત્વ - નીરુભાઈ દેસાઈ, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧૯૮૩
 નર્મદયુગનું આખાબોલું સામયિક 'ડાંડિયો' - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ડિસે.,
 ૨૦૦૮
 'નવજીવન'ના સંપાદન વિશે ચર્ચાનોંધ - વી. બી. ગણાત્રા, પરબ, ઓક્ટો., ૧૯૮૨, જૂન, ૧૯૮૩
 નવાં સામયિકો - સંજય શ્રીપાદ ભાવે, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૧૯૮૮
 નાની પત્રિકાઓ - પવનકુમાર જૈન, ગ્રંથ, માર્ચ, ૧૯૭૧
 નાંદીકાર વિશે - સંજય શ્રીપાદ ભાવે, પરબ, એપ્રિલ, ૧૯૮૮
 પત્રકાર - મગનલાલ દેસાઈ, સંસ્કૃતિ, નવે., ૧૯૫૫
 પત્રકાર ક. મા. મુનશી - ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર 'મધુરમ્', નવનીત-સમર્પણ, જાન્યુ., ૧૯૮૮
 પત્રકારત્વ - બચુભાઈ રાવત, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૩મું સંમેલન, ૧૯૬૫
 પત્રકારત્વ - ભગવતીકુમાર શર્મા, 'વીસમી સદીનું ગુજરાત' - સં. શિરીષ પંચાલ, અન્ય, ૨૦૦૨

પત્રકારત્વ - હરીન્દ્ર દવે, પરબનો 'સદીનું સરવૈયું' વિશેષાંક, સં. રઘુવીર ચૌધરી, જૂન-જુલાઈ,
 ૧૯૮૨
 પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય - ભાવસેતુ, સં. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને નાથાલાલ ચૈયારેલા (?)
 પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય - મધુસૂદન પારેખ, સંદર્ભ સં. જયંત કોઠારી, અન્ય, ૧૯૭૫, ગૂર્જર,
 અમદાવાદ
 પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય - મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' અને સાહિત્ય, સં. યશવંત ત્રિવેદી, વિ.
 આર. આર. શેઠ
 પત્રકારિત્વ : તેનાં આદર્શો અને કર્તવ્યો - પંડ્યા મહેન્દ્ર ન., ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૧૮મું
 સંમેલન, ૧૯૫૨
 પડકારજનક છતાં રસપ્રદ : ૧૯૬૦થી આજ સુધીનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - કિશોર વ્યાસ,
 નવચેતન, ઓક્ટો.-નવે., ૨૦૦૮
 પરબ વિશે - ૧, પરબ, જૂન, ૨૦૦૦
 પરબનાં પચીસ વર્ષ - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ડિસે., ૧૯૮૪
 પરબને અલવિદા કહેતી વખતે - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ડિસે., ૨૦૦૧
 પરબ હવે માસિક સ્વરૂપે - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, જાન્યુ., ૧૯૭૭
 પરિચય ટ્રસ્ટનું એક નવું સપનું : ગ્રંથ - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, જૂન, ૧૯૭૮
 'પ્રત્યક્ષ' સામયિકના સંપાદક રમણ સોનીની મુલાકાત - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષે - રમણ
 સોની, ૨૦૦૪, રન્નાદે
 - હર્ષદ ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષે - રમણ સોની, ૨૦૦૪, રન્નાદે
 'પ્રત્યક્ષ' સામયિક, સંપાદક કેફિયત વિશેષાંક વિશે - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૧૯૮૬
 - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, માર્ચ, ૧૯૮૬
 'પ્રત્યક્ષ'ના પાંચ વર્ષ - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૮૭
 'પ્રસ્થાન'માં પ્રકાશિત કાવ્યરચનાઓનો અભ્યાસ - કિશોર વ્યાસ, ઇન્દુમૌલિ, જુલાઈ, ૧૯૮૯
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિકના સંપાદક મંજુ ઝવેરીની મુલાકાત - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯૮૧
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિકનો 'મધ્યકાલીન સાહિત્ય' વિશેષાંક - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ફેબ્રુ., ૧૯૮૬
 બચુભાઈ રાવત : લોકરુચિના મહેતાજી - વાડીલાલ ડગલી, ગ્રંથ, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૦
 (આપણાં) બાળસામયિકો - કુમારપાળ દેસાઈ, પરબ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧૯૮૫
 બુદ્ધિપ્રકાશ ('ગુજરાત વિદ્યાસભા'નો મણકો) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૦૦૧
 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના નવ દાયકા - અનંતરાય રાવળ, તારતમ્ય, ૧૯૭૧, ગૂર્જર
 (છ દાયકા પહેલાંનાં) બે નાટ્ય સામયિકો - સંપાદક, નાટક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૦૦૮, ૨૩
 બે વર્ષનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - તરુ કજારિયા, પરબ, એપ્રિલ, ૨૦૦૧
 બે વિશેષાંકો - રમેશ ર. દવે, નિર્દેશ શુક્લ, પરબ, ઓક્ટો., ૧૯૮૩
 ભાષાવિમર્શ : ભાષાણી સાહેબનું એક મહત્ત્વનું પ્રદાન - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે.,
 ૨૦૦૦, પરીક્ષે-પ્રત્યક્ષે, ૨૦૦૪, રન્નાદે
 મરાઠી સાહિત્યનું 'ટાઈમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ' લલિત' - જયા મહેતા, ઝાંખી, ૧૯૮૪, પ્રકા.
 એસ. એન. ડી. ટી. યુનિ., મુંબઈ
 મિલાપ - નાની શી મિલનબારી બંધ - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ફેબ્રુ., ૧૯૭૯
 (સહૃદય દાર્શનિક સમા પત્રકાર) મેઘાણી - ચુનીલાલ મડિયા, ઊર્મિ-નવરચના, એપ્રિલ, ૧૯૪૭,

મેઘાણી વિવેચનાસંદોહ - સં. જયંત કોઠારી, ૨૦૦૨
 (પત્રકારત્વનું શિયળ સાચવનાર) મેઘાણી - મગનલાલ સતીકુમાર, ઊર્મિ-નવરચના, એપ્રિલ,
 ૧૯૪૭
 (સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનો સેતુ) મેઘાણી - જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, સાધના દીપોત્સવી વિશે. સં.
 ૨૦૫૧ (સને ૧૯૯૮)
 (સાપ્તાહિક પત્રકારત્વનો ઉત્કૃષ્ટ ખેડેયો) મેઘાણી - યશવંત દોશી, રેલ્યો કસુંબીનો રંગ, ૧૯૯૬
 મેઘાણી : પત્રકાર તરીકે - જયમલ્લ પરમાર, સમયસમયના રંગ, ૧૯૯૩
 મેઘાણી : પત્રકાર તરીકે - યાસીન દલાલ, પ્રત્યાયન, જુલાઈ-ડિસે., ૧૯૯૬, શબ્દનો સોદાગર,
 ૧૯૯૭, માધ્યમચિંતન, ૧૯૯૮
 મેઘાણી : પત્રકાર તરીકે - યાસીન દલાલ, મેઘાણી શતાબ્દીવંદના, ૧૯૯૯
 મેઘાણી અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૯૪, પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ,
 ૨૦૦૪, રન્નાદે
 મેઘાણીનું પત્રકારત્વ - જયંત જોશી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ૧૯૬૮, સં. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
 મેઘાણીનું પત્રકારત્વ - નગીનદાસ સંઘવી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯૯૭, આ તડ ને
 આ ફડ, ૧૯૯૮, મેઘાણી વિવેચના સંદોહ - સં. જયંત કોઠારી, ૨૦૦૨
 (મૂલ્યોનું તેજ, શૈલીનું સત્ત્વ) મેઘાણીનું પત્રકારત્વ - પ્રીતિ શાહ, રેલ્યો કસુંબીનો રંગ, ૧૯૯૬
 મેઘાણીનું પત્રકારત્વ : એક અવલોકન - યાસીન દલાલ, શબ્દનો સોદાગર, ૧૯૯૭
 'રુચિ' સામયિક વિશે - નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી, મડિયાનું અક્ષરકાર્ય, ૧૯૭૮
 'રે'નું આંદોલન : એક સમીક્ષા - ચિનુ મોદી, સમીપે, જાન્યુ., ૨૦૦૭
 લાજવાબ 'મનીષા' - કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૨૦૦૫
 લોકસંપર્કના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ - વસુભલેન ભટ્ટ, પરબ, એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૫
 વર્તમાનપત્રોની ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસર - ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, સપ્ટે.-ઓક્ટો.,
 ૧૯૬૬
 વર્તમાનપત્રોમાં સાહિત્ય - હસમુખ દોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૧૯૯૫
 'વિ'નો દલિત ગુજરાતી વાર્તા-વિશેષાંક (૯૫) - શરીફા વીજળીવાળા, કંકાવટી, જાન્યુ., ૧૯૯૬
 વિકાસશીલ દેશોમાં સમૂહમાધ્યમોની ભૂમિકા - યાસીન દલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૧૯૯૮
 વિજયરાયનું 'ચેતન' - રમેશ મ. શુક્લ, પરબ, જુલાઈ, ૧૯૯૬
 વિજયરાય વૈદ્યનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - રમણ સોની, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૯૯૭,
 સાભિપ્રાય, ૧૯૯૮, આર. આર. શેઠ
 વિવિધ માધ્યમો વચ્ચે સાહિત્ય ટકશે ખરું ? - રમણલાલ જોશી, પ્રવાસી, ૪-૯-૮૪
 'વીણા' અને 'શરદ' વાર્ષિકો વિશે - બટુકરાય પંડ્યા, પરબ, નવે., ૧૯૮૩
 'વીસમી સદી' : સાહિત્ય, સમાજ અને ઇતિહાસ સંદર્ભે અભ્યાસ - મકરન્દ મહેતા, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૦૦૨
 શબ્દસૃષ્ટિ (સુમન શાહ સંપાદિત) - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, માર્ચ, ૧૯૮૪
 શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકો કેટલાં ? - સુમન શાહ, ખેવના, જુલાઈ, ૧૯૭૧
 શું સમૂહમાધ્યમોનું વલણ સંસ્કૃતિ વિરોધી રહ્યું છે ? - રઘુવીર ચૌધરી, જન્મભૂમિ, ૧૯-૨-૮૮
 'સન્ધિ' : થોડી પેટછટી વાતો - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૯
 સમૂહમાધ્યમ - ભોગીલાલ ગાંધી, પરબ પત્રિકા-૧, ૧૯૬૫

સમૂહમાધ્યમ અને સાહિત્ય - કેતન મહેતા, પરબ, એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૫
 સમૂહમાધ્યમો, ભાષા અને સાહિત્ય - કુલિનચંદ્ર યાજ્ઞિક, પરબ, જૂન, ૧૯૯૮
 સંસ્કૃતિ : ઉમાશંકરના જીવનનું રમણીય તપોવન - કૃષ્ણવીર દીક્ષિત, સંસ્પર્શ, ૧૯૯૩, રન્નાદે
 સંસ્કૃતિ વિદાય માગે છે - ઉમાશંકર જોશી, સંસ્કૃતિ, ડિસે., ૧૯૮૪
 સંસ્કૃતિનાં પચીસ વર્ષ - ભોળાભાઈ પટેલ, કાલપુરુષ, ૧૯૭૯
 સંસ્કૃતિનો પૂર્ણાહુતિ વિશેષાંક - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, માર્ચ, ૧૯૮૫
 સામયિકી : ૧/૨ - પ્રતિ-ભાવક, ઉદેશ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૦૧૦
 'સાહિત્ય' (તંત્રી : નિરંજન ભગત) - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, જૂન, ૧૯૭૮
 સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - વાસુદેવ મહેતા, પરબ, જાન્યુ., ૧૯૯૦
 સાહિત્ય સામયિકોની ધરી : સંપાદક લેખક વાચક સંબંધ - રમણ સોની, ઉદેશ, જુલાઈ, ૨૦૦૯,
 ૫૭૬-૫૮૧
 સાહિત્ય અને દૃશ્યશ્રાવ્ય કલામાધ્યમો - રમેશ ર. દવે, પરબ, એપ્રિલ, ૧૯૮૫
 સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનો સંબંધ - કુમારપાળ દેસાઈ, પરબ, જૂન, ૧૯૮૦
 સાહિત્યના પ્રચારમાં માસિકનું સ્થાન - કેશવ હ. શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૯૨૦
 સાહિત્યને સમૂહમાધ્યમ કહી શકાય ? - યશવંત શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૧૯૭૮
 સાહિત્યને સમૂહ પ્રત્યાયનના નવા વૈશ્વિક સંદર્ભમાં ક્યારે મૂલવીશું ? - યાસીન દલાલ, ગુજરાત
 સમાચાર, ૨૮-૧૨-૮૭
 સાહિત્યિક પત્રપત્રિકાઓ અને સ્તંભો - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, એપ્રિલ-મે, ૧૯૮૨
 સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - ગુલાબદાસ બ્રોકર, સંસ્કૃતિ, મે, ૧૯૬૮
 સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - વાડીલાલ ડગલી, પરબ, જૂન, ૧૯૮૦
 સાહિત્યિક પત્રકારત્વ : મુંબઈનાં અખબારોની પ્રશસ્ય ભૂમિકા - તરુભલેન કજારિયા, પરબ, મે,
 ૨૦૦૧
 સાહિત્યિક પત્રકારત્વ : સંજ્ઞાચર્યા - કિશોર વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૧૯૯૯
 સાહિત્યિક સામયિકો ચાલે તો, ચાલે શી રીતે ? - સુમન શાહ, ખેવના, જૂન, ૧૯૯૯
 સાહિત્યિક સામયિકો : જૂનાં અને નવાં - નરેન્દ્ર ત્રિવેદી, પરબ, જૂન, ૧૯૮૦
 સાહિત્યિક સામયિકો : શું આપણે ત્યાં, શું અમેરિકામાં - રમણ સોની, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે.,
 ૧૯૯૦, સાભિપ્રાય, ૧૯૯૮, આર. આર. શેઠ
 સાહિત્યિક સામયિકો પ્રત્યે પ્રજાની વિમુખતા - કિશોર વ્યાસ, નવનીત-સમર્પણ, જૂન, ૧૯૯૯
 સુન્દરમૂના 'દક્ષિણા'નો છેલ્લો અંક - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, ઓક્ટો., ૧૯૯૪
 સુન્દરમૂના પરમ યજ્ઞનો પ્રસાદ 'દક્ષિણા' - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસર, ફેબ્રુ.-માર્ચ, ૨૦૦૮
 સુરેશ જોષીનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - સુમન શાહ, સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી, બીજી આ.
 ૨૦૦૦, પાર્શ્વ
 'સુવર્ણમાળા' - નિપુણ ઈ. પંડ્યા, ગ્રંથ, માર્ચ, ૧૯૬૯
 સેતુ અને 'અ કોમન પોએટિક ફોર ઈન્ડિયન લિટરેચર - દિગ્વીશ મહેતા, પરબ, જાન્યુ., ૧૯૮૫
 સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેનું ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૯૯૮
 [આ સૂચિ સંપૂર્ણ ન ગણવા વિનંતી છે, તેમાં વધારાની માહિતી હોય તો લેખકને
 જણાવવા વિનંતી છે. ફોન : કિશોર વ્યાસ : ૯૮૨૪૭૩૫૧૧૧]

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

રવીન્દ્રભવન

૨ જૂન-૨૦૧૦ના રોજ રવીન્દ્રભવન તરફથી સત્યજિત રાય દિગ્દર્શિત Rabindranath Tagore : A radio Biographyના શ્રવણનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો, જેમાં રવીન્દ્રનાથ વિષે વિશ્વના મહાનુભાવોના શબ્દોમાં એમના વ્યક્તિત્વ વિષે પરિચયા સંયોજિત હતી. શ્રાવ્યની સાથે દૃશ્ય માધ્યમનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રોતાઓએ કાર્યક્રમ રસપૂર્વક માણ્યો.

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'પાક્ષિકી'ના ઉપક્રમે તા. ૧૭-૬-૨૦૧૦ ને ગુરુવારના રોજ સાંજે ૬.૦૦ કલાકેથી દીનાબહેન પંડ્યાએ 'ઓહવાટ' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. તેના વિષયવસ્તુ, રજૂઆતની શૈલી અને બોલીના ઉચિત વિનિયોગે સૌ ભાવકોને પ્રભાવિત કર્યા હતા. આ વાર્તાને નર્મદ સાહિત્યસભા તરફથી સ્વ. કેતન મુનશી પારિતોષિક મળ્યું છે.

શોકાંજલિ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, કુમાર ટ્રસ્ટ, કવિલોક ટ્રસ્ટ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તેમજ અન્ય સંસ્થાઓના ઉપક્રમે વાર્તાકાર સદ્ગત શ્રી ઘનશ્યામ દેસાઈ અને આધુનિક કવિ અને વિવેચક શ્રી નીતિન મહેતાની શોકસભા તા. ૨૨-૬-૨૦૧૦ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ કલાકે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. શ્રી સુમન શાહે સદ્ગત નીતિન મહેતાને સ્વસ્થ, સરળ અને સમજદાર એવાં ત્રણ વિશેષણોથી નવાજ્યા હતા અને તેમની વિવેચન વિશેની સમજ આપીને તેમની કવિતાઓનું પઠન કરીને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે સદ્ગત ઘનશ્યામ દેસાઈ વિશેના વક્તવ્યમાં દીપક દોશી, ધીરુબહેન પટેલ, લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશંકર, સુરેશ દલાલ, મધુ રાય, અનિલ જોશી અને લલિત લાડે વિવિધ સામયિકોમાં આપેલી શ્રદ્ધાંજલિના કેટલાક અંશોનું પઠન કર્યું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં વાર્તાકાર ઘનશ્યામ દેસાઈની 'કાગડો', 'ઠોળું' વગેરે વાર્તાઓનું સ્મરણ કરીને વાર્તાની અને વ્યક્તિ ઘનશ્યામ દેસાઈની વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. તો નીતિન મહેતાની સારા અધ્યાપક, સારા કવિ અને વિવેચક તરીકેની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે સભાનું સંચાલન કર્યું હતું તેમજ શોકઠરાવનું વાચન કર્યું હતું.

સાહિત્યસિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત 'સાહિત્ય-સિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણી'નું ચોથું વ્યાખ્યાન તા. ૧૫ જુલાઈ, ૨૦૧૦ ને ગુરુવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે જાણીતા આધુનિક વિવેચક અને સર્જક શ્રી શિરીષ પંચાલ 'રસપ્રતીતિનાં વિઘ્નો : પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં' વિષય પર આપશે. સાહિત્યસિદ્ધાન્તની વધુ ને વધુ નિકટ જવાય, પૂર્વ અને પશ્ચિમના કાવ્યવિચારની તુલનાત્મક ચર્ચા થાય તેમજ નૂતન પ્રવાહોની જાણકારી મળે એ આ શ્રેણીનો ઉદ્દેશ છે. રસ ધરાવનાર સૌને ઉપસ્થિત રહેવા નિમંત્રણ છે.

મૂલ્યો તો અમૂલ્ય

કાઉન્સિલ ઓફ સિનિયર્સ ઓફ એડિસનની પંદરમી વાર્ષિક જયંતીની ઉજવણીના ભાગ રૂપે શ્રી ભાનુભાઈ ત્રિવેદી લિખિત 'મૂલ્યો તો અમૂલ્ય'નું ઉદ્યોગપતિ શ્રી પીયૂષભાઈ પટેલે તા. ૨૩ મે, ૨૦૧૦ના રોજ રેરિટન સેન્ટર ખાતે વિમોચન કર્યું હતું.

માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમનો આરંભ

માતૃભાષા સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ભાગરૂપે 'માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર'ના ૨૧ દિવસના અભ્યાસક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. તા. ૨૬-૭-૨૦૧૦થી તા. ૧૮-૮-૨૦૧૦ સુધી સાંજે ૫.૦૦થી ૬.૩૦ કલાક દરમ્યાન ચાલનારા આ અભ્યાસક્રમની હાલ પૂરતી ફી રૂ. ૧૦૦ રાખવામાં આવેલ છે. તેમાં એક કલાક અધ્યાપન અને અર્ધો કલાક પ્રશ્નોત્તરીનો રહેશે. ભાષાના પ્રાથમિક અને મહત્ત્વનાં પાસાંઓના અભ્યાસમાં કોઈપણ ભાષાસિક-ભાષાજિજ્ઞાસુ વયભેદ કે વ્યવસાયભેદ વગર જોડાઈ શકે છે. વધુ વિગત માટે પરિષદ કાર્યાલયનો સંપર્ક કરવા વિનંતી.

S

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત 'સાહિત્યસૃષ્ટિ'ના ઉપક્રમે 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સમક્ષના પડકારો' વિશે ભગવતીકુમાર શર્માએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેમજ ધો. ૧૨ વિજ્ઞાનની પરીક્ષામાં ૮૫ ટકાથી વધુ માર્ક્સ સાથે રાજ્યમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવનાર દેવલ અશોકકુમાર શાહ તથા 'શહીદે ગાઝલ' માટે શકીલ કાદરીનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રોતાઓને 'ગજવામાં ગામ' પરબ તરીકે પુસ્તક ભેટ આપ્યું હતું.

પરદેશના સભ્યોને વિનંતી

પરબ એરમેઈલથી હવે મોકલવામાં આવે છે. જેની નોંધ લેવા વિનંતી. વધેલા પોસ્ટ ખર્ચના રૂ. ૭૨૦ (વાર્ષિક) સત્વરે મોકલી આપવા વિનંતી.

જેલ કાર્યક્રમ અંતર્ગત

(૧) રન્નાદે પ્રકાશને કુલ ૧૧૨૨ પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં તે બદલ રન્નાદે પ્રકાશનનો હૃદયપૂર્વક આભાર. (૨) રાજેન્દ્ર પટેલ તરફથી કુલ ૭૦ પુસ્તકો ભેટ મળ્યાં. (૩) અનિલાબહેન દલાલ તરફથી કુલ ૩૦ પુસ્તકો ભેટ મળ્યાં.

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર માટે મળેલ દાન

(૧) કમિશનરશ્રી, વાહનવ્યવહાર (ગુ.રા.), ગાંધીનગર	૭૦૦૦/-
(૨) સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ, ગાંધીનગર	૭૦૦૦/-
(૩) ક્રિએટિવ ફોરમ, ગાંધીનગર	૭૦૦૦/-

ઉપરોક્ત ત્રણેય દાન હ. શ્રી ગુણવંત શાહ

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

નીતિનચંદ્ર સી. મોદી, નવસારી ૧૦૦૧/-
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને શ્રી પાવન બકેરી તરફથી ચાર એસી ભેટ રૂપે મળ્યા તે બદલ હૃદયપૂર્વક આભાર.

r

દર્શક ફાઉન્ડેશન એવોર્ડ

ગુજરાતીના અગ્રણી નવલકથાસર્જક શ્રી વીનેશ અંતાણીને દર્શક ફાઉન્ડેશનના એવોર્ડ અને શિક્ષણક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર ઉત્તર ગુજરાતની સંસ્થા ગાંધી આશ્રમ - ઝીલિયાને દર્શક ફાઉન્ડેશન શિક્ષણ એવોર્ડથી સન્માનિત કરશે.

ભાવનગર ગદ્યસભા : સર્જકસંવાદ, વિમોચન સમારોહ તથા એકાંકીકાર સન્માન

ભાવનગર ગદ્યસભા, સર્જકસંવાદ ગુજરાતી લેખક મંડળ અને ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ (અમદાવાદ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સર્જકસંવાદ દ્વારા સંપાદિત અને ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ દ્વારા પ્રકાશિત વાર્તાસંગ્રહ ‘અભિનવ વાર્તાઓ’નું વિમોચન ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીના હસ્તે; તથા ગદ્યસભાના અધ્યક્ષ શ્રી ગંભીરસિંહજી ગોહિલના લેખોનો સંગ્રહ ‘ગ્રંથવિવેક’નું વિમોચન ડૉ. સતીશ વ્યાસના હસ્તે અને અજય ઓઝાની હિન્દી વાર્તાઓના સંગ્રહ ‘સિતારોં કી ધૂપ’નું વિમોચન ડૉ. ગંભીરસિંહજી ગોહિલના હસ્તે તા. ૩૦-૫-૧૦ ને રવિવારે ભાવનગર ખાતે સંપન્ન થયું.

કાર્યક્રમના પ્રારંભે ગદ્યસભાના સંવાદહકશ્રી માય ડિયર જયુ અને ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સના શ્રી અમૃત ચૌધરીએ સભાને ઉદ્બોધન કર્યું હતું. બી. એમ. કોમર્સ કોલેના પ્રિન્સિપાલશ્રી પરેશભાઈ ત્રિવેદીએ ‘વાંચે ગુજરાત’ વિશે વાતો રજૂ કરી હતી.

વિનોદ અમલાણીના સૌજન્યથી ભાવનગર ગદ્યસભા દ્વારા આયોજિત એકાંકી નાટ્યલેખન સ્પર્ધાના વિજેતાઓને જાણીતા નાટ્યવિદ ડૉ. સતીશ વ્યાસ દ્વારા સન્માનવામાં આવ્યા હતા. એકાંકીસ્પર્ધામાં પ્રથમ ક્રમે એકાંકી ‘એક અધૂરો ઇન્ટર્વ્યૂ’ (નીલમ દોશી), દ્વિતીય ક્રમે ‘રઝળતી લાશ’ (વાસુદેવ સોઢા) અને તૃતીય ક્રમે ‘દીપમાલા’ (યામિની ગૌરાંગ વ્યાસ) વિજેતા જાહેર થયાં હતાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની વિશેષ ઉપસ્થિતિ વચ્ચે આ સમારોહ નિમિત્તે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ ‘આજની ટૂંકીવાર્તા’ વિશે અને ડૉ. સતીશ વ્યાસે ‘આજના એકાંકી’ વિશે રચનાત્મક વક્તવ્ય આપ્યાં હતાં. સમારોહના અંતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પ્રેરક વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

‘વાંચે ગુજરાત’ને સમર્પિત આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન અજય ઓઝાએ અને ગદ્યસભાના મંત્રીશ્રી નટવર વ્યાસે આભારવિધિ કરી હતી.

સ્વર્ણિમ ગુજરાતની ઉજવણી સંદર્ભે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવનના ઉપક્રમે તા. ૨૯-૫-૨૦૧૦ના રોજ વર્ષા અડાલજાના પ્રમુખસ્થાને સુરેશ દલાલે ‘રજનીકાન્ત જે. મહેતાના ડાયસ્પોરા નિબંધો’નો લોકાર્પણવિધિ મુંબઈમાં થયો હતો.

કોરિયા ખાતે ઇન્ડો-કોરિયન લિટરેચર પરિસંવાદ

‘કોરિયા ખાતે ઇન્ડો-કોરિયન લિટરેચર પરિસંવાદ’ કોરિયન લિટરેચર એસોસિયેશન, કોરિયાના આમંત્રણથી અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના ઉપક્રમે ટાગોર લિટરેચર એવોર્ડ વિજેતા ભારતીય લેખકો સર્વશ્રી ભગવાનદાસ પટેલ (ગુજરાત), અગ્રહાર કૃષ્ણમૂર્તિ (દિલ્હી), નાસીમા અપ્તર (કાશ્મીર), રાજ શેઠ (ઉત્તર પ્રદેશ) ચંદ્રશેખર કંબાર (કર્ણાટક) અને સુપ્રસન્નાચાર્ય કોવેલ (કર્ણાટક)એ કોરિયાની રાજધાની સિઓલમાં તા. ૭-૬-૨૦૧૦થી ૧૩-૬-૨૦૧૦ના પરિસંવાદમાં ભાગ લીધો હતો.

ગુજરાતી-મરાઠી અનુવાદકો માટે કાર્યશાળા

સાને ગુરુજી રાષ્ટ્રીય સ્મારકના આંતરભારતી અનુવાદ સુવિદ્યાકેન્દ્ર, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તથા મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૪-૬-૨૦૧૦થી ૬-૬-૨૦૧૦ના રોજ ગુજરાતી-મરાઠી અનુવાદકો માટે ડૉ. હરિશ્ચંદ્ર થોરાતના માર્ગદર્શનમાં ગામ વડઘર, ગોરેગાંવમાં કાર્યશાળાનું આયોજન થયું હતું. જેમાં વસંત દહાકે, પ્રા. પ્ર.ના. પરાંજપે, ડૉ. અભય દોશી, ડૉ. નૂતન જાની, ડૉ. સચિન કેતકર, પ્રા. અશ્વિની બાપટ, અરવિંદ ટિકેકર, સુષ્મા શાલિગ્રામ, ડૉ. રામદાસ ભટકળ અને પ્રા. પુષ્પા ભાવેએ અનુવાદકાર્યની સમસ્યા, ઉપયોગિતા અને વિશિષ્ટતાઓ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

‘જીવનકોટેજ’નું અનાવરણ

ડૉ. રક્ષાબહેન પ્ર. દવેના ૪૭મા પુસ્તક ‘જીવનકોટેજ’નું અનાવરણ તા. ૫-૪-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી વેણીભાઈ વોરા તથા શ્રી લલિતભાઈ વોરાના શુભહસ્તે ભાવનગરમાં થયું.

આદિવાસી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જોગ

શ્રી શિવશંકર ચુનીલાલ જોશી ટ્રસ્ટ, અંબાજીની શિવસન્માન ફેલોશિપ અંતર્ગત ગુજરાતના આદિવાસી કંઠપરંપરાનાં સંપાદન-સંશોધનનો ઇતિહાસ શ્રી હસુ યાજ્ઞિક લખી રહ્યા છે. જેમણે આ વિષય પર લેખ-પુસ્તકના રૂપમાં લખ્યું હોય, પ્રકાશિત કે પ્રકાશ્ય હોય એવી સામગ્રી ૧, પચાવતી બંગ્લોઝ, ભાવિન સ્કૂલ પાસે, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯ના સરનામે મોકલાવવા વિનંતી.

આ અંકના લેખકો

- અરવિંદ ટંક** : બી/૩૫, રામબાગ સોસાયટી, સહકારી જીન રોડ, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
- અરુણ કક્કડ** : બી/૪૦૩, મોતી પેલેસ પ્લસ એપાર્ટમેન્ટ, વંથલી રોડ, ટીબાવાડી, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૧૫
- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા** : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- ભિજમશી પરમાર** : ૭૫, સમરથનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
- ડૉ. કિશોર વ્યાસ** : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦, જિ. પંચમહાલ
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ** : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ડંકેશ ઓઝા** : ૧૦૩, ઓમ એવન્યૂ દિવાળીપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- તૃપિત પારેખ** : ૧૦, ઓમ ડુપ્લેક્સ, છીડીયા દરવાજા, પાટણ-૩૮૪૨૬૫
- નીતિન વડગામા** : તાંદુલ, ૧૯, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- નિરંજન ત્રિવેદી** : ૫૦, લેઈક વ્યૂ સોસાયટી, ગોવિંદ વાડી પાસે, ઈસનપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૪૩
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભગવતીકુમાર શર્મા** : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૮
- ભરત જોશી**
- 'પાર્થ મહાબાહુ'** : પ્રોફેસર અને ડાયરેક્ટર, IASE, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૧૪
- મધુસૂદન ઢાંકી** : પીપ્લસ પ્લાઝા, મેમનગર ફાયર સ્ટેશન પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- મણિલાલ હ. પટેલ** : સહજ બંગલો, શાસ્ત્રીમાર્ગ, શાંતાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- મનોહર ત્રિવેદી** : પ્રણવ, સૂર્યનગર, ઢસા જંકશન ૩૬૪૭૪૦
- મીરાં ભટ્ટ** : ૭૩, રાજસ્થાન સોસાયટી, પોલોગ્રાઉન્ડ, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૧
- મુકુંદ દે. ભટ્ટ** : ૮, રજનીસ્મૃતિ સોસાયટી, એ.એમ.એ. રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રમણ સોની** : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
- રાજેન્દ્ર પટેલ** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતવાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
- રાજેશ મેકવાન** : 203/15, Jansusie Road, Eto Bicoke on, Canada Maw 4V4
- લાભશંકર ઠાકર** : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, પાંચમે માળ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- શિવાની પટેલ (આવણ)** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતવાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- હનીફ સાહિલ** : ૧૪, આશિયાના પાર્ક, મહેમદાવાદ-૩૮૭૧૩૦ જિ. ખેડા
- હરિકૃષ્ણ પાઠક** : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨-એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
- હરીશ મીનાશ્રુ** : ૯એ, સુમિરન, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫. જિ. આણંદ
- હરેશ ધોળકિયા** : ન્યૂ મિન્ટ રોડ, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ)
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ** : ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, સોસાયટી, રામકૃષ્ણ કેન્દ્ર સામે, રામબાગ, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮. ફોન નંબર : (૦૭૯) ૨૭૯૧૩૩૪૪
ઈમેઇલ : rangdwar.prakashan@gmail.com

વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

શબરીનાં બોર (પ્રેરક કથાઓ) ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ, રૂ. ૧૦૦/-

ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ દીપક મહેતા, રૂ. ૧૫૦

મેઘધનુષના રંગો (વાર્તાઓ) શાનુભાઈ અંધારિયા, રૂ. ૮૦/-

એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ આજના ગ્રામજીવનનું માર્મિક નિરૂપણ કરતી નવલકથા રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૧૭૦/-

ચંદન અને સાધુ (વાર્તાસંગ્રહ) ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, રૂ. ૧૦૦/-

અનુભવની ઓરણ પર (શિક્ષણનાં સંસ્મરણો) મનસુખ સલ્વા, રૂ. ૧૫૦/-

વાતડિયું વગતાળિયું (લોકકથા) કાનજી ભુટાબારોટ, રૂ. ૨૫૦/-

સરવંગા (સાંસ્કૃતિક લેખો) નરોત્તમ પલાણ, રૂ. ૧૦૦/-

વીજળી હાજી કાસમની (સંશોધન અને લોકસાહિત્ય) વાય. એમ. ચીતલવાલા, રૂ. ૧૮૦/-

ડેરો (વાર્તાસંગ્રહ) કાનજી પટેલ, રૂ. ૮૦/-

અંદર બહાર એકાકાર (કાવ્યસંગ્રહ) લલિત ત્રિવેદી, રૂ. ૮૦/-

શ્રી પુરાંત જણસે (કાવ્યસંગ્રહ) રાજેન્દ્ર પટેલ, રૂ. ૮૦/-

ઘટના ઘાટે (કાવ્યો) હરિકૃષ્ણ પાઠક, રૂ. ૭૦/-

ભિન્ન ષડજ (કાવ્ય) હરિશ્ચંદ્ર જોશી, રૂ. ૮૦/-

વેણવન વસાહત (નવલકથા) ગભરુ ભડિયાદરા, રૂ. ૧૮૦/-

બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા મકરંદ મહેતા, શિરીન મહેતા, રૂ. ૨૨૦/-

ગિરનાર સંજય ચૌધરી, રૂ. ૧૮૦/-

ગુજરાતમાં નારીચેતના શિરીન મહેતા, રૂ. ૨૫૦/-

અપરાજિતા (શ્રેષ્ઠ પ્રવાસનિબંધો) પ્રીતિ સેનગુપ્તા, રૂ. ૧૭૦/-

ગીરમંગલ (ગીર વિશે નવલકથા) કાલિન્દી પરીખ, રૂ. ૭૦/-

યાદગાર અનુભવો (સંસ્મરણો) ફાધર વર્ગીસ પોલ, રૂ. ૧૮૦/-

રાગાધીનમ્ (કાવ્ય) સંજુ વાળા, રૂ. ૮૦/-

જિંદગી જુગાર છે ? (વાર્તાસંગ્રહ) રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૭૦/-

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (વાર્તાસંગ્રહ) રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૭૦/-

રઘુવીર ચૌધરીની કથાત્રયીની નવી આવૃત્તિઓ ઉપરવાસ-સહવાસ-અંતરવાસ રૂ. ૪૮૫/-

ગોકુળ-મથુરા-દારકા રૂ. ૪૨૫/-

પૂર્વરાગ-પરસ્પર-પ્રેમઅંશ રૂ. ૩૫૦/-

મનેખ નાનું, મન મોટું (પ્રેરક સ્મરણો) ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ, રૂ. ૮૦/-

સમજ્યા વિના છૂટા પડવું (નવલકથા) રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૧૨૦/-

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા ચૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

મજૂરીની ત્રેવડ છે, સંપાદક ?

એક ચૈસોયે આવવાનો નથી, પૂરું બીલ સમયસર ચૂકવવાનું છે, મેટર મળે જ એવી આશા ન રાખો, મળે જ તો તમે પસંદ કરો એવી જ મળે એવી આશા ન રાખો. જરૂર પડ્યે આખા અંકનું મેટર જાતે તૈયાર કરવાની હિંમત અને મજૂરીની ત્રેવડ હોય, પ્રશંસાને બદલે એકાદ અક્ષર ટીકાનો આવશે તો આજન્મ તમને દાઢમાં રાખશે અને તમે કલ્પી ન શકો એ રીતે માર્ગમાં આડે આવશે – આટલી તૈયારી હોય તો અંગત હિસાબે-જોખમે સ્વતંત્રપણે સાહિત્યિક માસિક બહાર પાડો અને પ્રેસ છાપી આપે તો પોસ્ટ કરો. આટલી પાયાની તટસ્થવૃત્તિ હોય તો સાહિત્યિક સામયિક ચલાવો. રાત્રે પ્રૂફ આવે ને સવારે ચા પીતા હશો ત્યારે લેવા આવશે, વાંચીને તૈયાર રાખી શકો તો અંક છેક છેલ્લી ઘડીએ તૈયાર થશે ! એક જુદી જ નિષ્કામ વૃત્તિની અપેક્ષા આ કામ રાખે છે – શ્રીકૃષ્ણને પણ એની જાણ નહીં હોય !

પ્રત્યક્ષ, વિશેષાંક ૧૯૯૫

રતિલાલ 'અનિલ'

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ